ЕЖЕНІ ГРАНДЕ[1]

Переклала Елеонора Ржевуцька

Марії[2]

Нехай ім’я Ваше, чий портрет є найліпшою окрасою цього твору, буде в ньому ніби зелена гілка благословенного буксусу, невідомо де зірвана, але напевне освячена вірою, вічнозелена й раз у раз оновлювана побожними руками задля миру і щастя в домі.

Де Бальзак

У деяких провінційних містах трапляються будинки, сам вигляд яких навіває нудьгу, мов найпохмуріші монастирі, найсіріші пустелі, найсумніші руїни. Мабуть, у цих будинках є щось і від німої монастирської тиші, і від безплідних пустель, і від тліну руїн; життя й рух у них такі тихі, що захожому вони б здавалися пустками, якби очі зненацька не зустрічалися з тьмяним і холодним поглядом нерухомого напівчернечого обличчя, що на звук незнайомих кроків виринає над підвіконням. Отакий похмурий вигляд має один будинок у Сомюрі,– стоїть він у кінці крутої вулиці, що, здіймаючися вгору, веде до замку. Ця подекуди трохи понура, малолюдна тепер вулиця, спекотна влітку й холодна взимку, вузька, покручена, вирізняється з-поміж інших тим, що її дрібна, завжди чиста й суха бруківка аж дзвенить, а обабіч неї у будинках старого міста, над якими височать міські вали, стоїть тиша. Тим будинкам уже понад триста років, і хоч вони дерев’яні, проте ще досить міцні; різноманітні на вигляд, вони надають цій частині міста особливої своєрідності, що привертає увагу митців та поціновувачів старовини. Важко пройти повз них і не замилуватися на величезні дубові балки з вирізьбленими химерними фігурами на кінцях, які увінчують чорним барельєфом нижні поверхи більшості цих будинків. Поперечні бруси, криті шифером, вимальовуються синіми смугами на ветхих стінах будинку, завершеного

осілим від часу дерев’яним дахом, зотлілий гонт якого зжолобився від дощу й сонця. В очі впадають стерті почорнілі підвіконня; тонке різьблення на них уже ледь помітне і, здається, вони ледве витримують темні череп’яні вазони з буйними гвоздиками та трояндами, що їх виростила якась бідна трудівниця. Ще далі – ворота з узорами цвяхів, на величезних головках яких геній наших предків вивів родинні ієрогліфи, котрих нікому вже не розгадати. Чи то протестант розписався там у своєму віросповіданні, чи, може, член Ліги послав прокляття Генріху IV. Якийсь городянин вирізав тут геральдичні знаки свого "іменитого громадянства", славу свого давно забутого звання ратмана. Тут перед вами вся історія Франції. Обабіч старого будинку, нерівний побілений вапном підмурок якого увічнює працю ремісника, височить особняк дворянина, де посеред арки кам’яної брами ще видно рештки герба, розбитого революціями, що потрясали країну, починаючи з 1789 року. На цій вулиці нижні поверхи купецьких будинків зайняті не складами та крамницями, любителі середньовіччя можуть знайти тут крамниці наших батьків у всій їхній безпосередній простоті. Ці глибокі й темні приміщення не мають ні вітрин, ні виставок, ні кольорового скла, – ніяких внутрішніх чи зовнішніх оздоб. Вхідні двері, грубо оббиті бляхою, складаються з двох частин: верхня відкидається всередину, а нижня, з дзвіночком на пружині, весь час відчиняється і зачиняється. Повітря й світло падає у цю подобу вогкої печери крізь дверну фрамугу або крізь отвір між склепінням і низенькою – на рівні підвіконня – стінкою; в пази цього отвору вставляються міцні віконниці, вранці їх знімають, а ввечері зачиняють на залізні прогоничі зі шворнями. При цій стіні хазяїн крамниці розкладає свій крам. І то без шахрайства: яке показують, таке й продають. Залежно від характеру торгівлі це можуть бути дві-три діжки, наповнені сіллю чи тріскою, кілька сувоїв парусного полотна, мотуззя, підвішений до сволоків мідний посуд, обручі, розкладені попід стінами, або кілька штук сукна на полицях. Увійдіть. Охайна дівчина аж пашить молодістю: в неї червоні руки, на шиї біла хустинка; вона відкладає плетиво, кличе батька, матір. Хто-небудь з них виходить і продає, що вам треба, на два су чи на двадцять тисяч франків, – поводячись, залежно від вдачі, люб’язно, байдуже чи згорда. Тут ви побачите торговця дубовою клепкою, що сидить при вході і теревенить із сусідою; здається, у нього

нічого нема, крім поганеньких клепок для бочок та двох-трьох в’язок дранки, а тим часом у порту його лісний склад постачає всіх анжуйських бондарів; він вирахував до однієї дощечки, скільки бочок подужає, якщо збір винограду буде добрий; сонце – і він багатій, дощова погода – і він злидар; протягом одного року вартість бочки то підскакує до одинадцяти франків, то падає до шести ліврів. У цьому краї, як і в Турені, мінливість погоди панує над торговельним життям. Виноградарі, хлібороби, лісоторговці, бондарі, шинкарі, судновласники – всі пантрують на сонячне проміння. Лягаючи спати, вони тремтять, чи не дізнаються вранці, що вночі був приморозок; вони бояться дощу, вітру, посухи і бажають вологи, тепла, хмар – кому чого треба. Між небом та земними інтересами відбувається невпинний поєдинок. Від погляду на барометр людські обличчя то насуплюються, то прояснюються, то веселішають. З кінця в кінець цієї вулиці, старовинної "головної" вулиці Сомюра, від ґанку до ґанку лунають слова: "Золота днина!" І кожен відповідає сусідові: "З неба падають луїдори!" – усвідомлюючи, що несе йому кожний сонячний промінь, кожний своєчасний дощ. Літньої пори в суботу після полудня ви вже не купите й на гріш краму в цих чесних торговців. Кожен має свій виноградник, свою ферму і на два дні вирушає за місто. Тут, усе підрахувавши, – купівлю, продаж, прибутки, – крамарі проводять десять годин з дванадцяти у веселій компанії, безупинно стежачи один за одним, пересуджуючи, підглядаючи. Досить хазяйці купити куріпку, і сусіди неодмінно спитають чоловіка, чи добре вона засмажилась. Тільки-но дівчина вигляне у вікно, її одразу ж звідусіль побачать купки нероб. Адже тут і сумління кожного у всіх на видноті,– в цих непроникних, темних і мовчазних будинках немає таємниць. Майже все життя проходить просто неба: кожна родина сідає перед домом, тут і снідає, і обідає, і свариться. Кожного, хто проходить вулицею, уважно оглядають з голови до ніг. Колись досить було чужинцеві з’явитись у провінційному місті, як з нього біля кожних дверей починали кепкувати. Звідси веселі розповіді, звідси й прізвисько "глузії", що ним зовуть мешканців Анжера, які особливо відзначалися в цих витівках.

Старовинні особняки у горішній частині вулиці колись заселяло місцеве дворянство. Похмурий будинок, у якому відбувалися події цієї

повісті, був якраз одним із таких жител, поважним залишком того століття, коли речам і людям була властива простота, яку французькі звичаї що не день втрачають. Пройшовши всі повороти цієї мальовничої вулиці, кожний закуток якої будить спогади, а загальний вигляд навіває якусь мимовільну задуму, ви помічаєте досить темну нішу, а в глибині – двері дому пана Гранде. Неможливо зрозуміти всю значущість цих слів, не знаючи біографії пана Гранде.

Пан Гранде мав у Сомюрі особливу репутацію, яку нелегко буде зрозуміти тому, хто хоч трохи не пожив у провінції. Пан Гранде, якого й досі дехто зве "дядечко Гранде" – таких старих людей дедалі меншає,– був 1789 року заможним бондарем, умів читати, писати й рахувати. Коли у Сомюрській окрузі Французька республіка пустила в продаж маєтки духівництва, сорокарічний бондар саме одружився з дочкою багатого лісоторговця. Зібравши свої кошти та посаг дружини – всього дві тисячі луїдорів, – Гранде прибув до головного міста округи, і там, завдяки хабареві в двісті дублонів, які його тесть дав суворому республіканцеві, що відав продажем національних маєтків, він придбав узаконеним порядком, хоч і не зовсім законно, найкращі виноградники в окрузі, старе абатство і кілька ферм. Жителі Сомюра були люди не надто революційні і визнавали дядечка Гранде за людину сміливу, тямовиту, за республіканця, патріота, прихильника нових ідей, а тим часом бондар просто захоплювався виноградарством. Його обрали членом адміністративного управління Сомюрської округи, і миролюбний вплив Гранде позначився як на політичному житті, так і в комерції. В галузі політики він підтримував колишніх людей і якомога перешкоджав продажу емігрантських маєтків; як комерсант він постачив республіканським арміям зо дві тисячі бочок білого вина, за що одержав чудові луки з володінь одного жіночого монастиря, залишених для продажу в останню чергу. В період Консульства добряга Гранде став мером, правив добре, а виноград збирав іще краще: за Імперії він став паном Гранде.

Наполеон не любив республіканців; замість пана Гранде, який зажив собі слави людини, що свого часу носила червоний ковпак, він

настановив мером великого землевласника, котрий мав перед прізвищем часточку "де", майбутнього барона Імперії. Пан Гранде не шкодував, що його позбавлено муніципальних почестей. Він уже встиг в "інтересах міста" прокласти добрі дороги, що вели до його володінь. Дім і маєтки, оцінені дуже вигідно для нього, було обкладено помірними податками. Його виноградники, завдяки дбайливості господаря, стали "окрасою краю" – узвичаєний вираз на означення виноградників, які дають вино першого сорту. Гранде зміг виклопотати собі хрест Почесного легіону. Ця подія й відбулася 1806 року. Панові Гранде було тоді п’ятдесят сім років, а його дружині – близько тридцяти шести. Єдина їхня дочка, плід законного кохання, мала десять років. Видно, провидіння бажало втішити пана Гранде в адміністративній опалі, і він за рік отримав одну за одною спадщину пані де ла Годіньєр, уродженої де ла Бертельєр, матері пані Гранде; далі – старого пана де ла Бертельєр, батька покійної тещі, а також – пані Жантійє, бабусі по матері. Ніхто не знав, чи великі були ці три спадщини. Старі скнари здавна збирали гроші, щоб мати змогу потай милуватися на них. Старий пан де ла Бертельєр називав усяке вкладання грошей в обіг марнотратством, вважаючи, що споглядання золота дає більші проценти, ніж прибутки від лихварства. Місто Сомюр оцінювало розміри заощаджень на підставі прибутків, що їх могли давати видимі володіння. На той час пан Гранде дістав новий почесний титул, якого наша манія рівності ніколи не зможе знищити, – він став першим в окрузі платником податків. У нього було сто арпанів виноградників, які за врожайних років давали від семисот до восьмисот бочок вина. Йому належало тринадцять ферм, старе абатство, з ощадливості він замурував у монастирі вікна, стрілки, склепіння й вітражі, завдяки чому вони й збереглися; нарешті, сто двадцять сім арпанів луків, де росло три тисячі тополь, посаджених 1793 року. Нарешті, будинок, у якому він жив, був його власністю. Так визначалися розміри його видимих багатств. Що ж до капіталів, то тільки дві особи могли приблизно уявити їхню величину: пан Крюшо, нотар, постійний повірений пана Гранде по вкладанню його капіталів під проценти, і пан де Грассен, найбагатший у Сомюрі банкір, у прибутках якого, за таємною угодою, була й виноградарева частка. Хоч старий Крюшо та пан де Грассен добре вміли берегти таємницю – властивість, що в провінції викликає довіру й сприяє

збагаченню, – вони прилюдно виявляли до пана Гранде таку повагу, що спостережливі люди могли здогадуватися про багатство колишнього мера із запобігливої шанобливості до його персони. В Сомюрі всі були певні, що в пана Гранде є особливі скарби, схованка, повна луїдорів, якими він милується уночі, зазнаючи нечуваної насолоди, що її дає споглядання великої кількості золота. Очі старого вселяли скнарам якусь упевненість у цьому – жовтий метал ніби передавав їм свій відтінок. Погляд людини, звиклої до величезних прибутків, як і погляд любострасника, картяра чи придворного, конче набуває навичок, котрі виражають швидкоплинні, пожадливі, таємничі рухи почуттів, і ті рухи не уникають уваги його єдиновірців. Ця таємна мова створює своєрідне франкмасонство пристрастей. Отож пан Гранде викликав шанобливе почуття як людина, що ніколи нікому і нічого не була винна, як досвідчений бондар і виноградар, котрий з математичною точністю визначав, скільки бочок треба заготовити у цьому році,– тисячу чи тільки п’ятсот; не пропускаючи жодної спекуляції, він завжди мав бочки на продаж, коли бочка коштувала дорожче, ніж саме вино, міг сховати все своє вино у підвали і чекати нагоди, щоб продати його по двісті франків за бочку, тоді як дрібні винороби пускали своє по п’ять луїдорів. Його прославлений урожай 1811 року, завбачливо схований, неквапно проданий, дав йому більше двохсот сорока тисяч ліврів. Як комерсант пан Гранде мав щось від тигра і боа: він умів причаїтися, зіщулитись, довго цілитися на свою здобич і стрибнути на неї; потім він роззявляв пащу свого гаманця, поглинав чергову порцію екю і спокійно лягав, наче полоз, що перетравлює їжу, – байдуже, холодно, методично. Коли він проходив вулицями, кожен дивився на нього з почуттям пошани й страху. Не було в Сомюрі людини, котра б не відчула його сталевих пазурів. Тому нотар Крюшо добув у нього грошей на купівлю маєтку, але з одинадцяти відсотків; тому пан де Грассен дисконтував векселі, але з жахливим вирахуванням. Рідко минав день, щоб ім’я пана Гранде не згадували городяни на ринку чи у вечірніх розмовах. Дехто ставився до багатства старого виноградаря з патріотичною гордістю. Не один купець і не один шинкар хвальковито казав приїжджим:

– У нас тут є два-три мільйонні підприємства; а що вже пан Гранде, то він і сам не знає ліку своїм грошам.

Ще 1816 року найспритніші сомюрські рахубники оцінювали вартість земельних маєтків цього старого на суму близько чотирьох мільйонів; та оскільки від 1793-го до 1817-го йому повинно було перепадати в середньому по сто тисяч франків річного прибутку, то виходило, що пан Гранде мав готівкою стільки грошей, скільки коштувало його нерухоме майно. І коли після партії в бостон чи бесіди про виноградники заходила мова про пана Гранде, проникливі люди казали:

– Дядечко Гранде?.. Та в нього добрих шість-сім мільйонів.

– Ви спритніші за мене, – мені так і не пощастило взнати загальну суму, – відповідали пан Крющо або пан де Грассен, якщо їм траплялося чути такі балачки.

Коли якийсь парижанин говорив про Ротшільдів або пана Лафітта, сомюрці запитували, чи вони такі самі багаті, як пан Гранде. На ствердну відповідь парижанина, кинуту із зневажливою посмішкою, вони перезиралися і недовірливо хитали головою. Таке величезне багатство вкривало золотим покровом усі вчинки цієї людини. Якщо спершу деякі особливості його життя давали привід до кепкування й жартів, то згодом і кепкування, й жарти вичерпалися. Будь-які вчинки пана Гранде виправдував його непохитний авторитет. Мова виноградаря, одяг, жести, кліпання були законом у краї, де кожен, вивчивши все це, як натураліст вивчає дію інстинкту в тварин, оцінив глибоку й мовчазну мудрість його найнезначніших рухів.

– Люта буде зима, – казали люди, – дядечко Гранде надів хутряні рукавиці; треба збирати виноград.

– Дядечко Гранде запасається клепками, – цього року вина буде вдосталь.

Пан Гранде ніколи не купував ні м’яса, ні хліба. Його фермери-орендарі щотижня привозили йому достатній запас каплунів, курчат, яєць, масла та збіжжя в рахунок орендної плати. У нього був млин; орендар мусив не тільки вносити умовлену плату, а ще й приїздити до Гранде, брати певну кількість зерна, молоти його і привозити назад борошно та висівки. Єдина його служниця, дебела Нанон, хоч уже була немолода, сама щосуботи пекла хліб для сім’ї. Пан Гранде домовився також зі своїми орендарями-городниками, щоб вони привозили йому городину. Фруктів він мав удосталь і для продажу на ринку. На дрова йому рубали сухостій з його живоплотів або корчували на полях старі, напівзогнилі пні; фермери привозили йому ці дрова своїми підводами вже попиляні, з люб’язності складали в дровітні, за що діставали від нього подяку. Відомо було, що витрачав він гроші тільки на свячений хліб, на одяг дружині й дочці, на оплату їхніх стільців у церкві, на освітлення, на платню дужій Нанон, на лудіння каструль, на податки, ремонт будівель та на свої підприємства. У нього було шістсот арпанів недавно купленого лісу; охороняти його він доручив сусідському сторожеві, пообіцявши за те винагороду. Тільки після придбання лісу на його столі почала з’являтися дичина. В поводженні цей чоловік був дуже простий. Говорив мало. Свої думки звичайно висловлював стиха короткими повчальними реченнями. З часів революції, відколи він привернув до себе увагу, старий, якщо йому доводилося говорити довго чи вступати в суперечку, стомлено затинався; його безладне бурмотіння, потік слів, у якому губилася думка, явна відсутність логіки, приписувані неосвіченості,– все було удаване і належним чином з’ясується завдяки деяким подіям цієї повісті. А втім, чотири речення, точні, як алгебраїчні формули, завжди допомагали йому розв’язувати всі життєві труднощі: "Не знаю", "Не можу", "Не хочу", "Побачимо". Він ніколи не казав "так" чи "ні", ніколи нічого не писав; коли з ним говорили, спокійно слухав, тримаючись правою рукою за підборіддя і спираючись ліктем на долоню лівої руки; про кожну справу складав свою думку, якої вже не змінював. Він довго обмірковував найдрібніші угоди. Коли після хитрої розмови співбесідник, певен, що вже тримає його в руках, виказував свої таємні наміри, Гранде відповідав:

– Я нічого не можу вирішити, не порадившись з дружиною.

Його дружина, з якої він зробив собі справжню рабиню, була найзручнішою ширмою. Він ні в кого ніколи не бував і нікого не хотів ні приймати, ні запрошувати на обід; ніколи не зчиняв галасу і, здавалося, заощаджував усе, навіть рухи. Ні до чого не торкався він і в інших, завжди шануючи власність. А втім, крізь тихий голос та обачне поводження прохоплювались мова й звички бондаря, особливо вдома, де він стримувався менше, ніж деінде. На вигляд Гранде був футів п’ять заввишки, кремезний, дебелий; його литки досягали дванадцяти дюймів в обводі, суглоби були вузлуваті, плечі широкі, обличчя кругле, засмагле, таранкувате; підборіддя пряме, губи рівні, зуби білі, вираз очей спокійний і хижий, такий, як народ приписує василіскові; чоло, не позбавлене знаменитих виступів, вкривали поперечні зморшки; рудувате з сивиною волосся було наче "золото зі сріблом", як казали деякі молодики, котрі ще не знали, що означає збиткуватися з пана Гранде. На кінці його товстого носа була вкрита прожилками гуля, яку прості люди не без підстав вважають за ознаку підступності. Це обличчя було позначене небезпечним лукавством, холодною чесністю, егоїзмом людини, звиклої зосереджувати свої почуття на втіхах скнарості. Єдина справді дорога для нього істота була дочка Ежені, його спадкоємиця. Поводження, манера, хода – все в ньому свідчило про впевненість у собі, що її породжують постійні життєві успіхи. Недаремно пан Гранде, хоч і видавався людиною м’якою й сумирною, насправді мав залізний характер. Одягнений завжди однаково, він і тепер був такий самісінький, як 1791 року. Його грубезні черевики були із ремінними шнурками, в усяку пору року він носив вовняні панчохи, короткі з срібними пряжками штани грубого коричневого сукна, оксамитовий, наглухо застебнутий жилет у жовті і руді смужки, просторий каштановий сюртук, чорну краватку і квакерський капелюх. Рукавички, цупкі, як у жандармів, служили йому двадцять місяців, і щоб вони не бруднилися, він звичним рухом клав їх на криси капелюха, завжди на те саме місце. Сомюр нічого більше не знав про цього чоловіка.

Тільки шестеро городян мали право відвідувати його дім. З перших трьох найбільшої уваги заслуговує небіж пана Крюшо. Ще тоді, коли його призначили головою сомюрського суду першої інстанції, цей молодик до

прізвища Крюшо приєднав "де Бонфон" і всіляко намагався добитися того, щоб "де Бонфон" узяв гору над "Крюшо". Він уже й підписувався "К. де Бонфон". Недогадливий позивач, назвавши його "паном Крюшо", під час судового розгляду незабаром помічав свою нерозважливість. Суддя протегував тим, хто називав його "паном головою", і ущасливлював найлюб’язнішими усмішками тих підлабузників, які, звертаючись до нього, казали "пан де Бонфон". Панові голові було тридцять три роки, йому належав маєток Бонфон (Boni fontis[3]), що давав сім тисяч ліврів прибутку; він чекав спадщини після двох своїх дядьків – нотаря та ще абата Крюшо, члена капітулу Сен-Мартен де Тур, – обох вважали досить багатими людьми. Ці троє Крюшо, підтримувані значною кількістю родичів, зв’язаних з двадцятьма родинами в місті, утворювали партію, як колись Медічі у Флоренції, і, як у Медічі, у Крюшо були свої Пацці.

Пані де Грассен, мати двадцятитрьохрічного сина, дуже старанно відвідувала пані Гранде, сподіваючись одружити свого любого Адольфа з мадмуазель Ежені. Пан де Грассен, банкір, завзято підтримував свою дружину в її підступах, часто роблячи старому скнарі таємні послуги, і завжди вчасно прибував на поле бою. Ці троє де Грассенів також мали своїх прибічників, родичів, своїх вірних спільників.

Абат, цей Талейран[4] родини Крюшо, при міцній підтримці брата нотаря жваво суперничав із банкіршею, намагаючись зберегти багату спадщину для свого небожа – голови суду. Ця таємна війна між Крюшо та де Грассенами, нагородою в якій мала бути рука Ежені Гранде, викликала пристрасну цікавість у різних колах сомюрської громадськості. З ким одружиться мадмуазель Гранде – з паном головою суду чи з паном Адольфом де Грассеном? Дехто вважав, що пан Гранде не віддасть свою дочку ні за того, ні за другого. Сповнений марнолюбства, старий бондар, казали вони, знайде собі зятя – пера Франції, якого бондарів щорічний прибуток в триста тисяч ліврів змусить примиритися з усіма минулими, теперішніми і майбутніми бочками родини Гранде. Інші відповідали, що пан і пані де Грассен шляхетного походження і дуже багаті, що Адольф гарний хлопець і якщо тільки Ежені не посватає небіж самого папи, то шлюб з Адольфом де Грассеном цілком задовольнить людину з нижчого

стану, яку весь час Сомюр бачив із сокирою в руках і яка до того ж носила червоного ковпака. Найрозважливіші казали, що пан Крюшо де Бонфон мав доступ у дім завжди; а його суперника приймали там тільки по неділях. Дехто дотримувався думки, що пані де Грассен, тісніше, ніж Крюшо, зв’язана з жінками родини Гранде, мала змогу навіяти їм певні думки, які зрештою допоможуть їй перемогти. На це відповідали, що абат Крюшо найпідлесливіша в світі людина, і тому партія рівна – жінка проти ченця. "Обоє рябоє", – казав якийсь сомюрський дотепник.

Найбільш обізнані місцеві старожили вважали, що Гранде надто передбачливий і не випустить багатства з рук своєї сім’ї, а тому мадмуазель Ежені Гранде з Сомюра одружиться з сином паризького пана Гранде, багатого оптового виноторговая. На це крюшотинці та грассеністи відповідали:

– По-перше, брати не бачилися й двох разів за тридцять років. По-друге, паризький пан Гранде має на оці щось вище для свого сина. Він мер округи, депутат, полковник національної гвардії, член комерційного суду; він зрікся сомюрських Гранде і хоче поріднитися з яким-небудь наполеонівським герцогом.

Чого тільки не розповідали про спадкоємицю цього багатства – вона була предметом розмов на двадцять льє довкола. На початку 1811 року крюшотинці здобули значну перевагу над грассеністами. Саме в цей час продавався маєток Фруафон з чудовим парком, прекрасним замком, із фермами, річками, ставами, лісами. Молодий маркіз де Фруафон, якому потрібні були гроші, змушений був продати цей маєток вартістю в три мільйони. Нотар Крюшо, голова суду Крюшо і абат Крюшо з допомогою своїх прибічників зуміли перешкодити продажу маєтку дрібними ділянками. Нотар уклав з юнаком дуже вигідну угоду, переконавши того, що, збираючи гроші за продані ділянки, йому б довелося без кінця судитися з покупцями; куди краще продати все панові Гранде, людині з достатком, – він зможе відразу заплатити готівкою. Так прегарний маркізат Фруафон опинився у пащі Гранде, який, на превеликий подив Сомюра, після виконання всіх формальностей заплатив за нього до

останнього франка. Ця подія наробила галасу в Нанті й Орлеані. Пан Гранде поїхав оглянути свій замок принагідно – у візку, що туди повертався. Він оглянув хазяйським оком свою власність і повернувся в Сомюр, певний, що вміщені гроші даватимуть п’ять процентів прибутку, і перейнятий привабливою думкою заокруглити маркізат Фруафон, прилучивши до нього всі свої володіння. Згодом, щоб знову поповнити свою майже спорожнілу скарбницю, він вирішив вирубати усі свої гаї та ліси і навіть тополі на власних луках.

Тепер неважко зрозуміти всю значимість слів: "Дім пана Гранде", – дім похмурий, холодний, мовчазний, розташований в горішній частині міста, під захистом руїн міського валу. Два стовпи і арка над воротьми були складені, як і весь будинок, з білого пісковику; на узбережжі Луари цей камінь трапляється часто, але він такий крихкий, що може вистояти не більше як двісті років. Численні великі й малі дірки дивовижної форми, що утворилися від вітру і дощів, надавали вхідній арці й воротам характерного для французької архітектури вигляду і нагадували собою тюремну браму. Під аркою виднівся довгастий барельєф, вирізьблений на граніті,– зображення чотирьох пір року, алегоричні фігури яких уже стерлися й зовсім почорніли. Вище, над барельєфом, виступав карниз, а над ним тягнулися вгору численні рослини, – їхнє насіння заніс туди вітер – жовта стінниця, повитиця, березка, подорожник і молоденька, вже досить висока вишенька. Масивні дубові ворота потемніли, зсохлися, геть потріскались і, здавалося, були б неміцні, якби не ціла система болтів, що утворювали на них симетричний візерунок.

Посеред хвіртки було віконце з густими іржавими ґратами, до ґрат кільцем прикріплений молоток, яким ударяли по зігнутій головці великого цвяха. Цей схожий на знак оклику дверний молоток був із тих, що їх наші предки називали "ковалем"; справді, уважно роздивившись молоток, знавець старовини знайшов би в ньому деякі ознаки вже стертої блазенської постаті. Крізь грати віконця, призначеного для того, щоб під час громадянських воєн пізнавати друзів чи недругів, цікаві могли розгледіти в глибині темної, зеленкуватої арки кілька вичовганих східців, які вели до саду, мальовничо огородженого грубезними, завжди

вогкими мурами з купками миршавої зелені. Це були мури міських укріплень, на валах яких росли садки кількох сусідніх господарів.

Головною кімнатою першого поверху була зала, до якої входили крізь двері під аркою. Мало хто розуміє все значення зали в маленьких містечках Анжу, Турені та Беррі. Зала – це одночасно і передпокій, вітальня, кабінет, будуар і їдальня; коротко – це осередок домашнього життя, спільне вогнище родини. Тут місцевий цирульник двічі на рік стриг пана Гранде; тут приймали фермерів, парафіяльного священика, супрефекта, сюди приходив хлопець з млина. В цій кімнаті, двоє вікон якої виходили на вулицю, була дощата підлога, стіни згори донизу обшиті сірими дерев’яними панелями із старовинним орнаментом; стелю щільно вкладено з необшиваних балок, теж пофарбованих у сірий колір, а шпарини між ними законопачено білим, тепер уже пожовклим клоччям. Верхню частину каміна з білого нетесаного каменю прикрашав старий мідний годинник, інкрустований черепаховими арабесками; краї зеленкуватого дзеркала на камінній поличці, зрізаній фасетом, щоб видно було її грубизну, відбивалися світлою смужкою в старовинному трюмо, оправленому стальною готичною рамою з золотою насічкою. Дві мідні позолочені жирандолі по кутах каміна мали подвійне призначення: коли знімали троянди, що служили розетками, велика гілка яких була прикріплена до п’єдесталу з блакитнуватого мармуру, оздобленого старою міддю, цей п’єдестал міг правити за свічник для будніх вечорів. На оббивці крісел старовинної форми були зображені сцени з байок Лафонтена: але це треба було знати наперед, щоб розібрати сюжети, бо розгледіти злинялі барви й постаті, спотворені церуванням, було важко. В чотирьох кутках цієї зали стояли шафи, схожі на буфети з заяложеними етажерками по боках. У простінку між двома вікнами притулився старенький інкрустований столик, верх якого міг правити за шахівницю. Над цим столиком висів овальний барометр з чорним обідцем, оздобленим стрічками з позолоченого дерева, проте він був так засиджений мухами, що позолота майже не проглядала. Два пастельні портрети на стіні проти каміну мали зображати діда пані Гранде, старого пана де ла Бертельєр у формі лейтенанта французької гвардії, та покійну пані Жантійє в одязі пастушки. Вікна були задраповані червоними

гродетуровими завісами, що їх підтримували шовкові шнури з китицями. Цю розкішну оздобу, яка так мало пасувала до звичок Гранде, придбали разом з будинком, як і трюмо, годинник, м’які крісла та куткові шафи з рожевого дерева. Біля вікна, що ближче до дверей, стояв солом’яний стілець; до його ніжок було прибито підставки, які робили стілець вищим настільки, аби пані Гранде, сидячи на ньому, могла бачити перехожих. Простенький робочий столик з вишневого дерева займав усю віконну нішу, а поруч нього стояло присунуте близенько невеличке крісло Ежені Гранде. Уже п’ятнадцять років від квітня до листопада мати й дочка мирно проводили тут у безперервній праці всі дні. Першого листопада вони могли переходити на зимове місце – біля каміну. Тільки з цього дня Гранде дозволяв запалювати камін у залі, а 31 березня наказував гасити його, незважаючи ні на весняні, ні на осінні холоди. Жарівня, наповнена гарячим вугіллям з кухонної печі, вугіллям, яке вміло зберігала дебела Нанон, допомагала пані й мадмуазель Гранде терпіти найхолодніші ранки та вечори у квітні й жовтні. Мати й дочка самі шили і лагодили всю білизну, обидві сумлінно працювали цілими днями, як наймити, і коли Ежені хотілося вишити комірчик для матері, їй доводилось уривати час від сну і обдурювати батька, користуючись тайкома свічкою. Скнара вже давно рахував свічки, які видавав дочці та дебелій Нанон, так само як щоранку розподіляв хліб та продукти на день.

Дебела Нанон була, певно, єдиною людською істотою, здатною переносити деспотизм свого хазяїна. Все місто заздрило панові й пані Гранде, що мали таку наймичку. Дебела Нанон, прозвана так за свій зріст – п’ять футів вісім дюймів – служила у Гранде вже тридцять п’ять років. Отримувала вона тільки шістдесят ліврів платні, а проте її вважали однією з найбагатших служниць у Сомюрі. Ця платня, яку вона збирала тридцять п’ять років, дала їй змогу нещодавно покласти чотири тисячі ліврів у нотаря Крюшо, щоб мати довічну ренту. Кожна служниця, бачачи, що бідолашна шістдесятирічна жінка має шматок хліба на старість, заздрила їй, не думаючи про те, в якому тяжкому рабстві, якими тривалими і наполегливими заощадженнями той шматок здобуто. У двадцять два роки бідна дівчина ніде не могла влаштуватися працювати, така відразлива була в неї зовнішність; а насправді це враження було

дуже несправедливе: якби її голова була на плечах гвардійського гренадера, нею б захоплювалися; та, як кажуть, всьому своє місце. Після пожежі Нанон змушена була покинути ферму, де вона доглядала корів, і податися у Сомюр з незламною рішучістю не гребувати ніякою роботою. На той час пан Гранде подумував про одруження і хотів уже налагоджувати своє господарство. Він нагледів цю дівчину, котру спроваджували від дверей до дверей. Вміючи, як справжній бондар, оцінити фізичну силу, він зрозумів, яку вигоду можна мати від істоти жіночої статі геркулесової будови, міцної на ногах, як шістдесятирічний дуб на своєму корінні, з дужими стегнами, широкою спиною, з руками биндюжника і з чесністю непохитною, як її незаймана цнотливість. Ні бородавки на її гренадерському обличчі, ні цегляний колір шкіри, ні жилаві руки, ні лахміття Нанон не злякали бондаря, який був ще в тому віці, коли серце може трепетати. Отож він одяг, узув і нагодував бідолашну дівчину, дав їй платню і не попихав нею надміру. Побачивши такий прийом, дебела Нанон потай плакала з радощів і щиро прив’язалася до бондаря, хоч той її експлуатував, як кріпачку. Нанон робила все: куховарила, прала, ходила до Луари полоскати білизну, приносила її на своїх плечах; вона вставала вдосвіта, лягала пізно; варила їсти для всіх наймитів під час збору винограду, наглядала за ними; стерегла, як вірний пес, хазяйське добро; нарешті, сповнена сліпої довіри, покірливо виконувала найбезглуздіші примхи господаря. Славетного 1811 року, коли були великі труднощі при зборі винограду, Гранде вирішив подарувати Нанон свій старий годинник – єдиний подарунок, який вона від нього отримала за двадцять років служби. Правда, він оддавав їй свої старі черевики (вони були якраз на неї), але за три місяці вони так зношувалися, що вже не можна було вважати їх за подарунок. Злидні зробили цю бідну дівчину такою скупою, що Гранде в решті решт полюбив її, як люблять собаку, а Нанон дала надягти на себе ошийник, обтиканий шипами, які її вже не кололи. Навіть коли Гранде надто скупо відрізав хліба, вона не скаржилася; суворий режим, що панував у домі, давав деякі гігієнічні вигоди: тут ніхто ніколи не хворів, і Нанон весело брала свою частку цих вигод.

Нанон була членом сімї: вона сміялася, коли сміявся Гранде, сумувала, мерзла, зігрівалася, працювала разом із ним. Скільки солодкого задоволення у цій рівності! Ніколи хазяїн не дорікав служниці за з’їдену під деревом падалицю – персик чи сливу.

– Їж, їж, Нанон, – казав він їй у ті роки, коли гілля гнулося під вагою плодів і фермерам доводилося фруктами годувати свиней.

Для сільської дівчини, яка змолоду зазнала тільки лихого поводження, для жебрачки, прийнятої з ласки, лукавий смішок дядечка Гранде був справжнім сонячним променем. До того ж чисте серце, обмежений розум Нанон не могли вмістити більше одного почуття і однієї думки. Протягом тридцяти п’яти років їй згадувалось, як вона босоніж, у лахмітті стояла перед лісовим складом пана Гранде і як бондар казав їй: "Чого тобі, голубонько?" – і її вдячність ніколи не блякла. Часом Гранде, міркуючи, що це бідне створіння зроду не чуло жодного ласкавого слова, що їй не відомі ті ніжні почуття, які навіває жінка, і що прийде день, коли вона постане перед Богом ще цнотливішою, ніж сама Діва Марія, – Гранде, охоплений жалем, казав, дивлячись на неї:

– Бідолашна Нанон!

На це стара служниця завжди відповідала поглядом, якого не можна передати. Ці слова, повторювані час від часу, віддавна створили нерозривний ланцюг дружби і щоразу додавали до нього нове кільце. В жалощах, які знайшли місце в серці Гранде і які вдячно приймала стара діва, було щось жахливе. Жорстокий жаль скнари, що приємно лоскотав себелюбність старого бондаря, був для Нанон вершиною щастя. І хто ж не скаже: "Бідолашна Нанон!" Бог пізнає янголів своїх по голосу й їхніх таємних жалощах. У Сомюрі було чимало родин, де з наймичками поводилися краще, але хазяї аж ніяк не були задоволені ними. Тому й казали: "І чим оті Гранде так приворожили дебелу Нанон, що вона така віддана їм? У вогонь за них піде". Її кухня, заґратовані вікна якої виходили в двір, завжди була чиста, охайна, холодна, справжня кухня скнари, де ніщо не пропадає марно. Помивши посуд, прибравши рештки обіду,

загасивши вогнище, Нанон ішла з кухні, відділеної від зали коридором, і сідала прясти куделю біля своїх господарів. Однієї свічки вистачало на вечір для всієї сім'ї. Спала служниця в глибині коридора, в темній, ледь освітленій підсліпуватим віконцем комірчині. Залізне здоров'я допомагало їй жити не хворіючи в цій дірі, звідки вона могла чути найменший шелест серед глибокої тиші, що день і ніч панувала в домі. Вона повинна була спати, як сторожовий пес, упівока і, навіть відпочиваючи, пильнувати.

Опис інших кімнат дому буде пов'язаний з дальшими подіями цієї розповіді; та вже з побіжного погляду на залу, де зосередилася вся розкіш дому, можна здогадатися, які убогі були горішні поверхи.

В середині листопада 1819 року, якось надвечір, дебела Нанон вперше запалила камін. Осінь стояла чудова. Це був день свята, незабутній для крюшотинців та грассеністів. Отож усі шестеро противників готувалися прибути у всеозброєнні, щоб зустрітися в залі, перевершуючи один одного в доказах дружби. Вранці весь Сомюр бачив, як пані й мадмуазель Гранде йшли в супроводі Нанон у парафіяльну церкву до обідні, і кожен пригадав, що це був день народження мадмуазель Ежені. Розрахувавши час, коли мав скінчитися сімейний обід, нотар Крюшо, абат Крюшо і пан К. де Бонфон поспішили з'явитися раніше де Грассенів, щоб поздоровити мадмуазель Гранде. Усі троє несли величезні букети, нарізані у власних невеличких теплицях. Квіти, які мав піднести пан голова, були вміло перев'язані білою шовковою стрічкою із золотими китицями.

Вранці пан Гранде за звичаєм, установленим для пам'ятних днів народження та іменин Ежені, прийшов до дочки, коли вона ще лежала в ліжку, й урочисто віддав свій батьківський подарунок – рідкісну золоту монету. Таку монету він дарував доньці ось уже тринадцять років підряд. Пані Гранде звичайно дарувала Ежені сукню, зимову чи літню, як до потреби. Ці золоті монети, які дівчина одержувала на Новий рік та на іменини від батька, становили маленький набуток Ежені, щось близько ста екю, і старому Гранде приємно було бачити, як вона складає гроші.

Адже це означало перекладати гроші з однієї кишені в другу і, так би мовити, на дрібняках виховувати ощадливість у спадкоємиці; час від часу він вимагав звіту про її скарб, колись поповнений ла Бертельєрами, і казав їй:

– Це буде твоя весільна дюжина.

Дюжина – старовинний звичай, котрий ще існує і свято зберігається в деяких місцевостях Центральної Франції. В Беррі, в Анжу, коли дівчина виходить заміж, її родина чи родина нареченого має подарувати їй гаманець із дюжиною, дванадцятьма дюжинами чи дванадцятьма сотнями срібних або золотих монет, залежно від статку.

Найбідніша пастушка не пішла б заміж без своєї дюжини, хай навіть із мідяків. У Іссудені ще й досі розповідають про подаровану якійсь багатій спадкоємиці дюжину, що складалася із ста сорока чотирьох португальських золотих. Папа Климент VII, дядько Катерини Медічі, видаючи небогу за Генріха II, подарував їй дюжину старовинних золотих медалей величезної цінності.

За обідом батько, милуючись на свою Ежені, ще вродливішу в новій сукні, вигукнув:

– Сьогодні день народження Ежені,– запалімо камін. Це буде щаслива прикмета.

– Цього року панночка вийде заміж, ось побачите, – сказала дебела Нанон, виносячи рештки гуски – фазана бондарів.

– Не знаю, хто б їй був до пари в Сомюрі, – відповіла пані Гранде, кидаючи на чоловіка несміливий погляд, який показував, що бідолашна жінка страждала під гнітом цілковитого подружнього рабства.

Ежені з матір’ю мовчки обмінялися багатозначними поглядами.

Гранде глянув на дочку і весело вигукнув:

– Дитині минає сьогодні двадцять три роки; треба буде подумати про неї!

Пані Гранде була сухенька й худорлява жінка, жовта, як лимон, незграбна, млява, одна з тих жінок, які ніби створені для того, щоб їх тиранили. Ширококоста, витрішкувата, з великим носом, великим лобом, вона скидалася на зів’ялі плоди, вже без смаку й соку. Зуби вона мала чорні й рідкі, рот зморшкуватий, підборіддя, як то кажуть, "калошею". Однак це була предобра жінка, справжня ла Бертельєр. Абат Крюшо не раз знаходив привід сказати їй, що колись вона була непогана з себе, і пані Гранде вірила цьому. Янгольська лагідність, покірливість комахи, мордованої дітьми, рідкісна побожність, смиренність, добре серце викликали загальне співчуття й повагу до неї. Чоловік ніколи не давав їй на дрібні витрати більше як шість франків, хоч своїм посагом та спадщиною ця зовні смішна жінка принесла панові Гранде понад триста тисяч франків; а проте вона завжди відчувала таке приниження від своєї залежності та поневолення, повставати проти якого їй не дозволяла природжена делікатність, що ніколи не попросила в чоловіка жодного су і не зробила жодного зауваження щодо паперів, котрі нотар Крюшо давав їй підписувати. Гордість, нерозумна й затаєна гордість, душевна шляхетність, що їх не визнавав і раз у раз зневажав пан Гранде, брали гору в поведінці цієї жінки. Вона незмінно ходила в сукні з зеленуватого левантину, якої не скидала цілий рік, у великій білій бавовняній хустці на плечах та в солом’яному капелюсі й майже завжди у фартусі з чорної тафти. Рідко виходячи з дому, вона зношувала мало черевиків. Одне слово, для себе вона ніколи нічого не вимагала. Інколи, згадавши про те, скільки часу минуло з дня видачі дружині шести франків, Гранде відчував докори сумління і давав їй від продажу річного збору винограду певну суму "на шпильки". Чотири-п’ять луїдорів голландця чи бельгійця, який скуповував у Гранде виноград, становили найпевнішу суму річних прибутків пані Гранде. Але після того як вона отримувала свої п’ять луїдорів, чоловік часто питав її, ніби в них був спільний гаманець: "Ти можеш мені позичити кілька су?" І бідна жінка, щаслива тим, що може

щось зробити для чоловіка, який, за словами сповідника, був її паном і господарем, повертала йому за зиму кілька екю з грошей "на шпильки". Коли Гранде витягав з кишені сто су, призначені на дрібні місячні витрати – нитки, голки, на доччин туалет, – він ніколи не забував, застебнувши жилетну кишеню, спитати дружину:

– А тобі, мати, нічого не треба?

– Я подумаю, друже мій, – відповідала пані Гранде з почуттям материнської гідності.

Марна велич душі! Гранде вважав себе дуже щедрим щодо своєї дружини. Хіба філософи, подибуючи отаких, як Нанон, пані Гранде й Ежені, неслушно вважають, що в основі волі провидіння лежить іронія?

Після обіду, за яким уперше зайшла мова про шлюб Ежені, Нанон пішла в кімнату пана Гранде по пляшку смородинівки і мало не впала, спускаючись звідти по сходах.

– От бидло, – сказав їй хазяїн, – чи тебе вже ноги не носять?

– Пане, там же один східець ледве тримається.

– Це правда, – мовила пані Гранде. – Ви давно вже мали б розпорядитися, щоб полагодили сходи. Вчора Ежені ледве не звихнула там ногу.

– Зажди, – звернувся Гранде до Нанон, помітивши, що вона дуже зблідла, – сьогодні день народження Ежені, і ти мало не впала, з цієї нагоди випий чарку смородинівки, щоб підкріпитися.

– По щирості, я її заслужила, – сказала Нанон. – На моєму місці будь-хто розбив би пляшку, та я швидше лікоть розіб’ю, а пляшку таки втримаю.

– Бідолашна Нанон! – сказав Гранде, наливаючи їй смородинівки.

– Ти забилася? – співчутливо спитала Ежені.

– Ні, я крутнулась і втрималася крижами.

– Ну, заради дня народження Ежені,– сказав Гранде, – я полагоджу ваш східець. Нема у вас кмітливості ступати в куток, де він ще міцний.

Гранде узяв свічку, лишивши дружину, дочку й служницю при світлі каміна, що вже добре розгорівся, і пішов у кухню по дошки, цвяхи та інструмент.

– Допомогти вам? – гукнула Нанон, чуючи, як він стукає по сходах.

– Ні, ні! Діло звичне, – відповів колишній бондар.

Саме в ту хвилину, коли Гранде лагодив свої трухляві сходи, голосно, як у молодості, насвистуючи, троє Крюшо постукали в двері.

– Це ви, пане Крюшо? – спитала Нанон, визираючи крізь заґратоване вічко.

– Я, – відповів голова.

Нанон відчинила двері, і вогнище, відбиваючись від склепіння, освітило трьом Крюшо вхід до зали.

– О, ви з привітанням! – сказала їм Нанон, нюхаючи квіти.

– Пробачте, панове, – гукнув Гранде, впізнаючи голоси своїх друзів. – Я до ваших послуг! Я людина не горда, сам тут лагоджу східець.

– Лагодьте, лагодьте й далі, пане Гранде! І вугляр у своїй хаті голова, – сентенційно зауважив молодий Крюшо, сам усміхаючись на свій натяк, якого ніхто не зрозумів.

Пані і мадмуазель Гранде повставали. Тут голова суду, поки було темно, сказав Ежені:

– Дозвольте побажати вам, мадмуазель, сьогодні, в день вашого народження, багато щасливих років життя в такому ж доброму здоров’ї, як і зараз.

Він підніс великий букет незвичних у Сомюрі квітів, потім, стискаючи лікті спадкоємиці, поцілував її з обох боків у шию так послужливо, аж Ежені засоромилась. Голова, схожий на старий іржавий цвях, вважав, що так діють світські залицяльники.

– Однак ви не церемонитеся, – сказав, входячи, Гранде. – Яка у вас пам’ять на сімейні свята, пане голово!

– Та в товаристві вашої дочки, – відповів абат Крюшо з букетом у руках, – кожний день був би для мого небожа святом.

Абат поцілував Ежені в руку. А нотар Крюшо просто розцілував дівчину в обидві щоки і сказав:

– Як невпинно летить час! Що не рік, то дванадцять місяців.

Ставлячи свічку перед годинником, Гранде повторив жарт, який здавався йому дотепним; він міг повторювати його, доки всім не набридав.

– Сьогодні свято Ежені, отже, запалимо світильники.

Він обережно зняв гіллястий канделябр, надів на кожну підставку по розетці, взяв з рук служниці нову лойову свічку, загорнуту знизу в папір, вставив її у свічник, закріпив, запалив і сів коло дружини, поглядаючи по черзі на своїх друзів, на дочку і на обидві свічки. Абат Крюшо, маленький, опасистий, пухкий чоловічок у рудому гладенькому парику і з обличчям старої картярки, спитав, простягаючи ноги в міцних черевиках із срібними пряжками:

– А що, Грассени не приходили?

– Ні ще, – відказав Гранде.

– А хіба вони мають прийти? – запитав старий нотар з гримасою на рябому, як решето, обличчі.

– Гадаю, так, – відповіла пані Гранде.

– Ви зібрали вже виноград? – звернувся до господаря голова де Бонфон.

– Скрізь, – гордо відповів йому старий виноградар, підводячись і походжаючи туди й сюди по кімнаті, не менш гордо випинаючи груди.

Через відчинені двері коридору, що вів до кухні, він побачив дебелу Нанон, яка сиділа зі свічкою біля каміна, збираючись там прясти, щоб не заважати святу.

– Нанон, – сказав він, виходячи в коридор. – Гаси там вогонь та свічку і йди до нас. Далебі, в залі вистачить місця на всіх.

– Але ж у вас будуть знатні гості, пане.

– Ти не гірша від них. Вони з Адамового роду так само, як ти.

Гранде повернувся до голови і спитав:

– А ви продали свій виноград?

– Ні, я, признаюсь, прибережу його. Якщо тепер вино добре, то через рік воно буде ще кращим. Ви ж знаєте, виноградарі змовились не знижувати ціни, і цього року бельгійцям нас не подужати. Хай собі їдуть, однаково повернуться.

– Так, але тримаймося міцно, – зауважив Гранде тоном, від якого голова здригнувся.

"Чи не збирається він на торг?" – подумав Крюшо.

В цю мить удар молотка сповістив, що прибула родина де Грассенів, і їхня поява перервала розмову, яка почалася між пані Гранде та абатом.

Пані де Грассен була з тих маленьких, жвавих, пухкеньких, білих і рум’яних жіночок, які завдяки провінційному затворництву та доброчесним звичкам ще у сорок років моложаві. Вони привабливі, мов останні троянди пізньої осені, але в їхніх пелюстках є щось холодне, а пахощі вже зникають. Одягалася вона досить гарно, виписувала паризькі моди, задавала тон у Сомюрі і влаштовувала прийоми. Її чоловік, відставний квартирмейстер імператорської гвардії, після важкого поранення під Аустерліцем зберігав, незважаючи на всю свою повагу до Гранде, удавану відвертість військового.

– Добридень, Гранде, – сказав він виноградареві, подаючи руку з підкресленою вищістю, якою постійно гнітив родину Крюшо. – Моя паннусю, – звернувся до Ежені, спершу привітавшися з пані Гранде, – ви завжди гарні й розумні. Я, далебі, не знаю, чого вам побажати.

По цих словах він підніс їй, узявши з рук дружини, невеличку скриньку, в якій ріс капський верес, – дуже рідкісна квітка, недавно завезена в Європу.

Пані де Грассен ніжно поцілувала Ежені, потиснула їй руку і сказала:

– Адольф узявся піднести вам мій маленький подарунок.

Високий білявий юнак, блідий і тендітний, з досить гарними манерами, з вигляду соромливий, – однак це не завадило йому прогуляти в Парижі, куди він їздив вивчати право, вісім чи десять тисяч франків, крім свого утримання, – підійшов до Ежені, поцілував її в обидві щоки і підніс шкатулку, всі речі в якій були з позолоченого срібла – подарунок дешевенький, без смаку, хоч і оздоблений дощечкою з готичними, вельми вправно вигравіюваними ініціалами Е. Г., що могли справити враження надзвичайно тонкої роботи. Коли Ежені відкрила шкатулку, її охопила несподівана радість, радість, від якої дівчата червоніють і тремтять від задоволення. Ежені звела очі на батька, ніби запитуючи, чи можна їй прийняти подарунок, і пан Гранде з інтонацією, якій міг позаздрити навіть актор, промовив: "Візьми, доню моя!" Троє Крюшо остовпіли, помітивши радісний і збуджений погляд, що його кинула на Адольфа де Грассена спадкоємиця, котрій ці скарби видалися чимось неймовірним.

Пан де Грассен почастував Гранде тютюном, сам призволився, струсив порошинки зі стрічки ордена Почесного легіону, що прикрашав петлицю його синього фрака, потім подивився на родину Крюшо так, ніби хотів сказати: "Ану ж, спробуйте відбити цей удар!" Пані де Грассен з удаваною простодушністю насмішкуватої жінки зиркнула на сині вази з букетами, що принесли Крюшо. В цій делікатній ситуації абат Крюшо почекав, поки товариство розмістилося біля вогню, і пішов з Гранде в глиб зали. Коли обидва старі опинилися в ніші вікна, далеко від Грассенів, священик пошепки мовив скнарі:

– Ці люди викидають гроші за вікно.

– Що ж такого, коли ці гроші попадають у мій підвал? – жартом відповів старий виноградар.

– Якби ви схотіли подарувати своїй дочці золоті ножиці, ви б мали змогу це зробити, – зауважив абат.

– Мої подарунки кращі за ножиці,– відказав Гранде.

"Ну ж і йолоп мій племінничок, – подумав абат, дивлячись на суддю, скуйовджене волосся якого надавало ще бридкішого вигляду його смаглявому обличчю. – Не міг вибрати на подарунок якусь цінну дрібничку!"

– Ми складемо вам партію в лото, пані Гранде, – мовила пані де Грассен.

– Нас багато, і ми можемо грати за двома столами…

– Сьогодні свято Ежені – хай буде загальне лото, – сказав дядечко Гранде. – І ці двоє дітей гратимуть з нами.

Колишній бондар, що ніколи не брав участі в жодній грі, вказав на дочку та Адольфа.

– Нанон, розставляй столи.

– Ми вам допоможемо, мадмуазель Нанон, – весело запропонувала пані де Грассен, втішаючись радістю Ежені.

– Я ніколи в житті не була така задоволена, – сказала їй спадкоємиця. – Ніколи не бачила такої краси.

– Це Адольф привіз із Парижа і сам вибирав, – додала пошепки пані де Грассен.

"Плети, плети, клята інтриганко! – думав голова суду. – Хай-но коли-небудь виникне судова справа в тебе чи у твого чоловіка, не сподівайся, що вона для вас вдало повернеться!"

Нотар, сидячи в своєму кутку, спокійно дивився на абата і міркував:

"Хай собі стараються ці Грассени; моє багатство, разом з багатством мого брата і небожа, становить суму близько мільйона ста тисяч франків. Грассени ж мають щонайбільше половину цього, та ще й дочка в них є; нехай дарують що завгодно! І спадкоємиця, і подарунки – все це одного чудового дня перейде в наші руки".

О пів на дев’яту поставили два столи. Гарненькій пані де Грассен вдалося посадити свого сина поруч Ежені. Дійові особи цієї сцени, дуже цікавої, хоч зовні й звичайної, озброєні строкатими, вкритими цифрами картками та фішками з синього скла, здавалося, слухали дотепи старого нотаря, котрий не витягав, жодного номера без зауважень, але насправді всі думали про мільйони пана Гранде. Старий бондар пихато поглядав на рожеве пір’я й свіже вбрання пані де Грассен, на поважне обличчя банкіра, на Адольфа, голову суду, абата, нотаря і міркував:

"Вони прийшли заради моїх грошей. Ці люди приходять сюди нудьгувати заради моєї дочки. Х-хе! Моя дочка ні для тих, ні для тих, усі вони – тільки гачки, на які я ловлю рибу!"

Ці родинні веселощі в старій сірій залі, тьмяно освітленій двома свічками; цей сміх під звук прядки дебелої Нанон, сміх, щирий тільки з уст Ежені та її матері; ця дріб’язковість у поєднанні з такими величезними прибутками; ця молода дівчина, обплутана і затягнена в пастку виявами дружби, яким вона вірила, схожа, на пташок, які й не підозрюють, що стають жертвою через свою високу ціну, – все це робило

сцену комічною і сумною. А втім, чи не характерна ця сцена для всіх часів, і народів, тільки що тут її зведено до найпростішої форми?

Постать Гранде, що мав величезний зиск від удаваної приязні цих двох родин, панувала в цій драмі, розкриваючи її зміст. Адже це було єдине божество, в яке вірить сучасність, – втілення могутності грошей. Ніжні людські почуття посідали тут другорядне місце, володіючи трьома чистими серцями: Нанон, Ежені та її матері. І скільки ж невідання було в їхній простодушності! Ежені та її мати не мали найменшої гадки про багатство Гранде; життєві справи вони оцінювали тільки у світлі своїх неясних уявлень, вони не обожнювали й не зневажали грошей, бо звикли обходитися без них. Їхні почуття, притлумлені, але живучі, були таємницею їхнього існування і робили їх цікавим винятком поміж цих людей, життя яких обмежувалося тільки матеріальними інтересами. Жахлива доля людини! Щастя завжди є наслідком невідання. В ту мить, коли пані Гранде виграла шістнадцять су – найбільше від усіх в цьому залі – і дебела Нанон радісно сміялася, спостерігаючи, як хазяйка дому ховає цю "величезну" суму в кишеню, удар молотка у вхідні двері пролунав з такою силою, що жінки підскочили на стільцях.

– Ні, це не сомюрець постукав, – мовив нотар.

– Хіба ж можна так грюкати? – сказала Нанон. – Що вони, двері хочуть проломити, чи що?

– Кого це чорт приніс? – вигукнув Гранде.

Нанон узяла свічку і в супроводі Гранде пішла відчиняти.

– Гранде! Гранде! – скрикнула його дружина, і опанована неясним почуттям страху, кинулася до дверей зали.

Гравці перезирнулися.

– Чи не піти й нам? – промовив пан де Грассен. – Це грюкання, здається мені, не віщує нічого доброго.

Пан де Грассен ледь встиг помітити постать юнака в супроводі розсильного з контори диліжансів, котрий ніс дві величезні валізи й постільний мішок. Гранде різко обернувся до дружини і сказав:

– Пані Гранде, вертайте до свого лото. Я сам поговорю з цим добродієм.

І він швидко зачинив двері зали, де стурбовані гравці знов посідали на свої місця, хоч уже й не грали.

– Це хтось із Сомюра? – спитала чоловіка пані де Грассен.

– Ні, приїжджий.

– Певне, з Парижа.

– Справді,– сказав нотар, витягаючи старого, схожого на голландський корабель годинника завгрубшки на два пальці,– зараз рівно дев’ята година. Хай йому! Диліжанс головного бюро ніколи не спізнюється.

– Він молодий? – спитав абат Крюшо.

– Так, – відповів пан де Грассен. – Багажу з ним щонайменше кілограмів триста.

– Нанон не повертається, – зауважила Ежені.

– Можливо, це хтось із ваших родичів, – сказав голова суду.

– Граймо далі,– лагідно мовила пані Гранде. – З голосу пана Гранде я відчула, що він невдоволений; може, йому не сподобається, коли помітить, що ми розмовляємо про його справи.

– Це, певно, ваш кузен, – звернувся Адольф до своєї сусідки, – дуже вродливий юнак, я бачив його на балу в пана де Нусінгена.

Адольф затнувся – мати наступила йому на ногу і, голосно попросивши в нього два су для своєї ставки, прошепотіла на вухо:

– Помовч, дурню!

Цієї миті увійшов Гранде без дебелої Нанон; її кроки та кроки розсильного залунали на сходах. Слідом за Гранде до кімнати зайшов новоприбулий, який щойно викликав таку цікавість, заполонивши увагу всіх присутніх: його прибуття в цей дім і появу в цьому товаристві можна було б порівняти з падінням слимака у вулик чи появою павича у поганенькому сільському пташнику.

– Сідайте до вогню, – запропонував йому Гранде.

Перш ніж сісти, молодий прибулець вишукано вклонився присутнім. Чоловіки підвелися і відповіли чемним уклоном, дами церемонно зробили реверанс.

– Ви, мабуть, змерзли, пане? – промовила пані Гранде. – Ви, може, приїхали з…

– Оці мені жінки! – буркнув старий виноградар, відриваючись від листа, якого тримав у руці.– Дайте людині відпочити.

– Але ж, тату, може, панові щось треба, – озвалася Ежені.

– Він сам уміє говорити, – суворо відказав виноградар.

Ця сцена здивувала тільки незнайомця. Всі інші звикли до деспотичного поводження старого. Однак після такої розмови незнайомий підвівся, повернувся спиною до вогню, підняв ногу, щоб зігріти підошву чобота, і сказав Ежені:

– Щиро дякую, кузино, я вечеряв у Турі.– І додав, дивлячись на Гранде: – Мені нічого не потрібно, я навіть не стомився.

– Ви, пане, прибули із столиці? – спитала пані де Грассен.

Шарль – так звали сина пана Гранде з Парижа, – почувши, що до нього звертаються, взяв маленького лортнета, який висів на ланцюжку у нього на шиї, приклав його до правого ока, щоб оглянути все, що було на столі, і всіх, хто сидів за столом, зміряв зухвалим поглядом пані де Грассен, потім роздивився на всі боки і відповів:

– Так, пані. Ви граєте в лото, тітонько? – додав він. – Дуже прошу вас, продовжуйте. Хіба ж можна кидати таку цікаву гру…

"Я була певна, що це кузен", – думала пані де Грассен, кокетливо позираючи на нього.

– Сорок сім! – вигукнув старий абат. – Ставте, пані де Грассен, це ж ваш номер.

Пан де Грассен поставив фішку на дружинину картку в той час, як вона, охоплена сумним передчуттям, забувши про лото, поглядала на паризького кузена та Ежені. Вряди-годи молода спадкоємиця нишком кидала на свого кузена погляди, в яких банкірова дружина легко могла помітити crescendo[5] здивування чи цікавості.

Шарль Гранде, двадцятидвохрічний красень, являв собою разючий контраст із цими добрими провінціалами, які, обурені вже самими аристократичними манерами столичного гостя, спостерігали його, щоб висміяти. Це потребує пояснення. В двадцять два роки молоді люди ще схильні до пустощів, як діти. І, напевне, серед них дев’яносто дев’ять із сотні поводилися б так само, як Шарль Гранде. Незадовго перед тим батько сказав Шарлеві, що він має їхати на кілька місяців до свого дядька в Сомюр. Можливо, паризький пан Гранде мав на думці Ежені. Вперше виїжджаючи в провінцію, Шарль вирішив з’явитися там в усій недосяжності модника, вразити своєю розкішшю всю округу, створити епоху в її житті і завезти туди новітні винаходи паризького життя. Одне слово, в Сомюрі він збирався ще більше часу, ніж у Парижі, витрачати на полірування нігтів і підкреслювати вишуканість одягу, яку елегантна молодь часом замінює недбалістю, не позбавленою грації. І Шарль узяв із собою найчепурніший мисливський костюм, найкращу рушницю, найкращого ножа в найкращих піхвах. Він привіз цілу колекцію чудових жилетів: були серед них сірі, білі, чорні, з золотистим полиском, з блискітками, з візерунками, кольору скарабея, подвійні, шаллю, з прямим комірцем, із відкладним, застібувані доверху, з золотими ґудзиками. Він узяв із собою комірці та галстуки всіх фасонів, які були тоді в моді. Не забув і двох костюмів, пошитих у кравця Бюїссона, та найтоншої білизни. Взяв і прегарну золоту туалетну шкатулку, подарунок своєї матері. Набрав всіляких дрібничок, без яких не обійдеться денді, не забувши й чарівне мініатюрне письмове приладдя, подароване йому найлюб’язнішою, принаймні для нього, в світі жінкою, вельможною дамою, яку він звав Аннетою і яка відбувала нудну подружню подорож до Шотландії, ставши жертвою певних підозрінь, через які доводилося на якийсь час пожертвувати своїм щастям; захопив також цілу паку чудового паперу, маючи намір що два тижні писати їй листи. З ним був повний комплект паризьких витребеньок: від хлиста, з якого починається дуель, до чудових карбованих пістолетів, якими вона закінчується, тобто все знаряддя, потрібне молодому ледарю, щоб зорювати ниву життя. Батько наказав йому подорожувати самому й скромно, тому він приїхав у окремому купе диліжанса, задоволений, що не пошкодить гарненької дорожньої карети, замовленої для того, щоб вирушити назустріч Аннеті,

вельможній дамі, яка… і таке інше, і з якою він мав зустрітися в червні наступного року на водах у Бадені. Шарль сподівався побачити у дядечка душ сто гостей, пополювати з хортами в дядькових лісах, одне слово, жити так, як живуть справжні поміщики. Він не думав, що застане дядька в Сомюрі, і поцікавився ним тільки, щоб розпитати дорогу до Фруафона; довідавшись, що той у місті, він сподівався потрапити у величезний особняк. Щоб з’явитися до дядька в належному вигляді, в Сомюрі чи у Фруафоні, він відповідно вбрався: його дорожній костюм був надзвичайно кокетливий, вишукано простий і чарівний – цим словом за тих часів визначалася особлива досконалість речі або людини. У Турі перукар наново завив його гарне темно-русяве волосся; він змінив там білизну і надів чорну атласну краватку і круглого комірця, що приємно обрамляв біле усміхнене обличчя. Напівзастебнутий дорожній сюртук щільно облягав його стан, відкриваючи кашеміровий жилет шаллю і під ним другий, білий. Годинник, недбало кинутий в одну з кишень, був ніби випадково прикріплений до петельки коротким золотим ланцюжком. Сірі панталони застібалися на боках, де шви були оздоблені візерунками, вишитими чорним шовком. Він вишукано тримав у руках паличку, різьблена золота головка якої відтіняла бездоганну свіжість сірих рукавичок. Нарешті, його кашкет свідчив про найдосконаліший смак. Тільки парижанин, парижанин з найвищих кіл, міг не здаватися смішним, отак причепурившись, і надати якоїсь фатівської гармонійності всім цим дрібничкам, в цілому зберігаючи вигляд сміливця, що має добрі пістолети, метке око й Аннету.

Тепер, якщо ви бажаєте зрозуміти взаємний подив сомюрців та молодого парижанина, побачити, яким яскравим блиском сяяла вишуканість мандрівника серед сірих стін зали та постатей цієї сімейної картини, спробуйте уявити собі панів Крюшо. Всі троє нюхали тютюн і давно вже не зважали ні на краплини, що стікали з носа, ні на дрібні чорні крапки, які вкривали манишки їхніх поруділих сорочок із зібганими комірцями й жовтуватими складками. М’які краватки скручувалися мотузкою, як тільки їх надівали на шию. Маючи величезну кількість білизни, ці люди могли собі дозволити прати її раз на півроку, і вона злежувалася в глибині комодів, стаючи сірою і несвіжою. Вони цілком

пасували одне до одного, непривабливістю й пристаркуватістю. Їхні обличчя, такі самі знебарвлені, як і потертий одяг, такі самі зім’яті, як і панталони, здавалися зношеними, задубілими і скривленими. Одяг недбалого Крюшо і загалом усіх був неохайний, несвіжий, як це трапляється в провінції, де люди непомітно перестають одягатися для інших і бояться потратитися на пару рукавичок. Огида до моди було єдине, в чому грассеністи й крюшотинці сходилися повністю. Досить було парижанинові взяти лорнет, – оглянути дивне оздоблення зали, сволоки стелі, колір панелей чи мушині крапки, що їх вистачило б на розділові знаки для "Методичної енциклопедії"[6] чи "Монітора"[7],– як усі учасники гри в лото відразу ж підвели голови і спостерігали його з такою цікавістю, ніби перед ними була жирафа. Навіть пан де Грассен і його син, що трохи потерлися біля модників, поділяли подив своїх сусідів, – може, тому, що підпали під нездоланний вплив загального почуття, а може, вони схвалювали це почуття, іронічними поглядами кажучи своїм землякам: "Ось які вони там, у Парижі". Зрештою, всі могли розглядати Шарля скільки завгодно, не боячись розсердити господаря дому. Гранде був заклопотаний довгим листом, якого тримав у руках; щоб прочитати його, він забрав зі столу єдину свічку, не турбуючись ні про своїх гостей, ні про їхню розвагу. Ежені, яка ще не бачила такої вишуканості ні в одязі, ні в самій особі, здавалося, що її кузен – це створіння, що спустилося з неба. Вона з насолодою вдихала пахощі, що розходилися від його волосся, такого лискучого, такого принадно кучерявого. Їй кортіло торкнутися оксамитової шкіри прегарних тонких рукавичок. Вона заздрила на маленькі руки Шарля, на колір його обличчя, на свіжість і ніжність рис. Одне слово, якщо це порівняння може передати всі враження, що їх справив елегантний юнак на недосвідчену дівчину, яка тільки те й робила, що церувала панчохи та латала батьків одяг, життя якої минало під отією брудною стелею, на отій безлюдній вулиці, де вона за годину могла бачити не більше одного перехожого, то можна сказати, що поява кузена збурила в її серці таке саме пристрасне хвилювання, яке збуджують у юнака фантастичні жіночі образи на малюнках Уестолла[8] в англійських кіпсеках, вигравіювані Фінденовим[9] різцем так майстерно, що, дмухнувши на папір, боїшся, як би ці небесні видіння не зникли. Шарль вийняв з кишені хусточку, яку вишила великосвітська

дама, що подорожувала по Шотландії. Побачивши цю прекрасну вишивку, з любов’ю виконану в години дозвілля, Ежені поглянула на свого кузена, дивуючись: невже він справді збирається з неї скористатися. Шарлеві манери, його рухи, те, як він брав лорнета, підкреслене зухвальство, зневага до шкатулки, яка щойно справила таку приємність багатій спадкоємиці і яку він, певне, вважав зовсім дешевенькою чи смішною, – словом, усе те, що неприємно вражало і Крюшо, і Грассенів, так їй подобалося, що, перше ніж заснути, вона, мабуть, довго мріяла про цього загадкового кузена.

Незабаром гра в лото скінчилася. Увійшла дебела Нанон і голосно сказала:

– Прошу, пані, видати простирадла на постіль гостеві.

Господиня пішла слідом за Нанон. Тоді пані де Грассен тихо мовила:

– Забираймо свої гроші, досить грати.

Кожен узяв свої два су із старого щербатого блюдця, де їх раніше поклали, потім усі заворушилися і дехто підійшов до каміна.

– Ви вже скінчили? – запитав Гранде, не одриваючись од листа.

– Вже, вже, – відповіла пані де Грассен, сідаючи біля Шарля.

Ежені, під впливом однієї з тих думок, які з’являються у дівчат, коли в їхньому серці вперше оселяється почуття, вийшла з зали, щоб допомогти матері й Нанон. Якби досвідчений сповідник запитав її, вона, без сумніву, призналася б, що не думала ні про матір, ні про Нанон, що її охопило непереможне бажання оглянути кімнату кузена, щоб зайнятися там улаштуванням гостя: що-небудь поставити, перевірити, чи не забули чогось, усе передбачити, аби зробити цю кімнату затишною і чепурною. Дівчині здавалося, що тільки вона здатна зрозуміти смаки й думки

кузена. Вона прийшла дуже вчасно: мати і Нанон уже збиралися йти, певні, що все зроблено, але Ежені довела їм, що роботи ще непочатий край. Вона подала дебелій Нанон щасливу думку зігріти простирадла грілкою з жаром із печі, сама накрила старенький стіл скатертиною і веліла Нанон щоранку міняти її, переконала матір, що треба запалити камін, і умовила Нанон внести велику в’язку дров у коридор, нічого не кажучи батькові. Вона сама побігла до зали, відшукала там в одній із шаф у кутку стару лаковану тацю із спадщини покійного де ла Бертельєра, захопила ще шестигранну кришталеву склянку, ложечку зі стертою позолотою, старовинний флакон з вирізаними на ньому амурами і все це урочисто поставила на камін. За чверть години у неї виникло більше думок, ніж за весь час із дня її появи на світ.

– Матусю, – сказала вона;– кузенові буде нестерпний запах лойової свічки. Треба купити воскову!

Ежені метнулась, легка, як пташка, взяти з свого гаманця сто су – монету, яку дали їй на місячні витрати.

– Ось, Нанон, біжи мерщій, – звеліла вона.

– А що скаже батько?

Це страшне запитання виникло в пані Гранде, коли вона побачила, що її дочка несе старовинну цукорницю севрської порцеляни, привезену Гранде з Фруафона.

– А де ти візьмеш цукру? Чи ти збожеволіла?

– Мамо, Нанон купить і цукру, і свічку.

– А батько?

– Хіба годиться, щоб його племінник не міг випити склянку цукрової води? Та батько й уваги не зверне.

– Він усе бачить, – сказала пані Гранде, хитаючи головою.

Нанон вагалася: вона знала свого хазяїна.

– Та йди, Нанон, сьогодні ж моє свято!

Вперше почувши від молодої хазяйки жарт, Нанон голосно зареготала і підкорилася. Поки Ежені з матір’ю намагалися прикрасити кімнату, що її пан Гранде призначив для небожа, Шарль став об’єктом люб’язності пані де Грассен, яка не відступала від нього.

– Ви вельми мужній, пане, – казала вона. – Отак залишити зимою столичні розваги і оселитися у Сомюрі! Та коли ми вас не дуже лякаємо, ви побачите, що й тут можна розважитись.

І вона кинула йому багатозначний погляд цілком по-провінційному: жінки тут за звичкою вкладають у погляди стільки стриманості і обачності, що вони стають сластолюбні, як у духовних осіб, котрим всяка насолода здається крадіжкою або гріхом. Шарль почував себе в цій залі таким чужинцем, таким далеким од великого замку і пишного життя, яке сподівався знайти у дядька, що, уважно придивившись до пані де Грассен, нарешті впізнав у ній напівстертий образ парижанки. Він люб’язно відповів на непряме запрошення, і між ними зав’язалася розмова, в якій пані де Грассен поступово стишувала голос, відповідно до тем одвертої бесіди. І в неї, і в Шарля була однакова потреба в довірі. Отже, після кількох хвилин кокетливої розмови та поважних жартів спритна провінціалка, переконавшись, що присутні, захоплені розмовою про продаж вин – справою, якою в той час були зайняті всі сомюрці,– її не почують, відважилась сказати йому:

– Пане, якщо ви схочете зробити нам честь своїм візитом, це буде величезна радість і для мого чоловіка, і для мене. Наш салон – єдиний у Сомюрі, де ви знайдете і представників комерції, і дворянство. Ми належимо до обох верств суспільства, і вони охоче зустрічаються тільки у нас, бо в нас весело. Мого чоловіка – я кажу це з гордістю – поважають однаково і ті, й ті. Ми вже постараємося розвіяти нудьгу, в якій ви тут опинитесь. Якщо ви залишитеся на весь час у пана Гранде, Боже мій, що з вами буде. Ваш дядько – скнара, він ні про що не думає, крім своїх виноградників, ваша тітонька – святенниця, – нездатна двох слів зв’язати, а ваша кузина – дурненька, неосвічена, вульгарна безприданниця, все життя проводить, латаючи всяке ганчір’я.

"А ця провінціалочка досить мила", – сказав сам собі Шарль Гранде, помітивши манірне загравання пані де Грассен.

– Мені здається, жіночко, що ти надто зазіхаєш на вельмишановного добродія, – мовив усміхаючись гладкий і здоровенний банкір.

На це зауваження нотар і голова суду відповіли більш чи менш ущипливими словами; що ж до абата, то він лукаво глянув на них і, беручи понюшку тютюну та частуючи всіх по черзі зі своєї табакерки, дійшов такого висновку:

– Хто ж краще за пані де Грассен зумів би показати вельмишановному добродієві сомюрську гостинність?

– Он що! А в якому розумінні, пане абате? – спитав де Грассен.

– У розумінні, найкращому для вас, пане, для вашої дружини, для міста і для вельмишановного добродія, – додав хитрий дідок, повертаючись до Шарля.

Нібито не звертаючи найменшої уваги на розмову Шарля і пані де Грассен, абат Крюшо зумів розгадати, про що вони говорили.

– Пане, – звернувся нарешті Адольф до Шарля, намагаючись бути невимушеним, – не знаю, чи ви мене хоч трохи пам’ятаєте; я мав приємність бути вашим візаві на балу в пана барона де Нусінгена і…

– Пригадую, пане, добре пригадую, – відповів Шарль, дивуючись, що загальна увага звернута до нього. – Цей добродій – ваш син? – спитав він пані де Грассен.

Абат єхидно глянув на матір.

– Так, пане, – відповіла вона.

– Отже, ви були в Парижі ще дуже юним? – знову запитав Шарль у Адольфа.

– Що ж робити! – промовив абат. – Ми посилаємо своїх синів до Вавілона, як тільки їх одлучають од груді.

Пані де Грассен звела на абата дивно глибокий погляд.

– Треба приїхати в провінцію, – правив далі абат, – щоб зустріти жінок, які в тридцять з чимось років зберігають таку свіжість, як шановна пані де Грассен, та ще маючи синів, які незабаром будуть ліценціатами права. Мені здається, ніби я й досі переживаю той день, коли молодики ставали на стільці, аби побачити, як ви танцюєте на балу, пані,– додав абат, повертаючись до свого супротивника в спідниці.– Я пам’ятаю ваші успіхи так, ніби це було вчора…

"От старий мерзотник, – подумки сказала пані де Грассен. – Невже він розгадав мої наміри?"

"Здається, я матиму в Сомюрі великий успіх", – подумав Шарль, розстебнув сюртук, заклав руку за жилет і кинув погляд у далечінь, переймаючи позу Байрона на скульптурному портреті роботи Чантрі[10].

Неуважність чи скоріше стурбований вигляд дядечка Гранде, викликаний читанням листа, не уникнув уваги гостей: і нотар, і голова намагалися відгадати зміст цього листа, стежачи за невловними змінами на лиці хазяїна, яскраво освітленому свічкою. Виноградареві було важко зберігати звично спокійний вираз обличчя. Зрештою, не важко уявити собі стан людини, яка читає такого фатального листа:

"Любий брате, скоро двадцять три роки, як ми з тобою не бачилися. Моє одруження було приводом для нашої останньої зустрічі, після чого ми розлучилися, задоволені одне одним. Звісно, я ніяк не міг передбачити, що настане день, коли ти будеш єдиною підпорою родини, процвітання якої ти тоді вітав. Коли цей лист потрапить у твої руки, мене вже не буде на світі. Я опинився у безвихідному становищі і не захотів пережити ганьбу банкрутства. До останньої хвилини я тримався на краю безодні, все ще сподіваючись вибратися. А доведеться кинутись туди. Одночасне банкрутство мого біржового маклера і де Рогена, мого нотаря, позбавило мене останніх коштів, в мене не лишається нічого. Який розпач – мій борг становить чотири мільйони, а я можу запропонувати не більше двадцяти п’яти франків за сто! Ціни на мої вина страшенно падають, бо ви зібрали багатий урожай прекрасного винограду. Через три дні весь Париж казатиме: "Пан Гранде був шахрай". Я, чесна людина, лежатиму, покритий саваном безчестя. Я позбавив свого сина і чесного імені, і грошей його матері. Він нічого про це не знає, бідний мій хлопчик, моє божество. Ми ніжно попрощалися. На щастя, він не знав, що з цим прощанням відкотилася остання хвиля мого життя. Невже він колись мене проклинатиме? Брате, брате мій, прокляття наших дітей – страшна річ! Наше прокляття вони можуть оскаржити, але їхнє – невідворотне. Гранде, ти – старший, ти повинен мене захистити: зроби так, щоб у Шарля не вихопилося жодного гіркого слова на моїй могилі. Брате мій, навіть якби я написав тобі своєю кров’ю й слізьми, в них не було б такого страждання, яке я вкладаю в цей лист; тоді я плакав би, сходив кров’ю, вмер би і більше не страждав. А я страждаю і з сухими очима зустрічаю смерть. Тепер ти – Шарлеві батько. З боку матері в нього немає рідних, – ти знаєш через що. І чому я не підкорився світським забобонам? Чому піддався коханню? Чому

одружився з позашлюбною дочкою вельможі? У Шарля нема більше родини. О мій нещасний сину, мій сину!..

Слухай, Гранде, я звертаюсь до тебе з благанням не ради себе; до того ж ти, можливо, не настільки багатий, щоб витримати заставу на три мільйони; моління моє – за сина. Знай, брате, я з благанням простягаю до тебе руки. Гранде, умираючи, я доручаю тобі Шарля. І я дивлюсь на пістолети без муки, впевнений, що ти будеш Шарлеві батьком. Шарль мене дуже любив; я був добрий до нього, ніколи не заважав йому – він не проклинатиме мене. Ти сам побачиш, він лагідний, це в нього від матері; він ніколи не завдасть тобі горя. Бідна дитина! Він звик до розкошів і не знає тих нестатків та злигоднів, на які нас із тобою прирекла бідність із перших днів… І ось він розорений, самотній! Усі друзі відвернуться від нього, і я буду причиною його приниження. О! Я хотів би, щоб рука моя була досить тверда, одним ударом послав би я його на небо, там він був би з матір’ю. Божевілля!

Повертаюся до свого нещастя, до Шарлевого нещастя. Посилаю сина до тебе, щоб ти належно сповістив його про мою смерть і його прийдешню долю. Будь батьком для нього, і добрим батьком. Не відривай його відразу від дозвільного життя, так ти вб’єш його. Я на колінах благаю його відмовитися від тих грошових претензій до мене, на які він має право як спадкоємець своєї матері. Та це зайве прохання: у нього є почуття честі, і він зрозуміє, що йому не слід приєднуватися до моїх кредиторів. Хай він відмовиться від своєї спадщини в слушний час. Розкрий йому, в які важкі умови життя я його кинув, і, якщо він збереже ніжність до мене, переконай від мого імені, що для нього не все ще втрачено. Так, праця що врятувала нас із тобою, може повернути йому багатство, яке я в нього відбираю; якщо він схоче прислухатися до голосу свого батька, – я хотів би ради нього на хвилину встати з могили, – хай виїде, хай рушає в Індію! Брате мій! Шарль – чесний і відважний хлопець. Забезпеч його товаром, і він умре, але поверне тобі те, що ти даси йому на перші витрати. Ти ж даси йому позичку, Гранде? Інакше ти приречеш себе на докори сумління. Ах, коли моє дитя не знайде в тебе підтримки і ніжності, я вічно молитиму Бога про помсту за твою

жорстокість. Якби мені вдалося врятувати хоч деякі цінності, я мав би право передати йому певну суму в рахунок майна його матері; та платежі в кінці місяця поглинули всі мої кошти. Не хотілося б мені помирати, не впевнившись у долі моєї дитини; я волів би відчути святі обіцянки в гарячому потиску твоєї руки, він зігрів би мене, але нема часу. Поки Шарль у дорозі, я мушу звести свої рахунки. Сумлінністю, з якою я вів свої справи, спробую довести, що в моїй катастрофі нема ні вини моєї, ані нечесності. Хіба це не означає піклуватися про Шарля? Прощавай, брате! Благословення Боже хай буде з тобою в усьому за ту великодушну опіку, яку я тобі довіряю і яку ти приймаєш, у чому я не сумніваюся. Буде голос, що довіку молитиметься на тебе на тому світі, куди нам усім судилося перейти і де я вже перебуваю.

Віктор Анж Гійом Гранде"

– Розмовляєте? – сказав дядечко Гранде, старанно згортаючи листа по тих самих складках і ховаючи його в жилетну кишеню.

Він подивився на небожа сумирно й боязко, приховуючи свої почуття й розрахунки.

– Зігрілися?

– Цілком, любий дядечку!

– Гаразд, а де ж наші дами? – сказав дядько, забувши, що небіж ночуватиме в нього.

В цю мить увійшли Ежені й пані Гранде.

– Нагорі все готове? – спитав старий, заспокоюючись.

– Усе, тату.

– Добре. Якщо ви стомилися, небоже, Нанон проведе вас до вашої кімнати. Певна річ, це не апартаменти для франта! Але ви пробачите вбогим виноградарям, у яких ніколи нема зайвого су. Податки в нас відбирають геть усе.

– Ми не будемо заважати вам, Гранде, – мовив банкір, – Може, вам треба погомоніти з небожем. Зичимо вам усього найкращого. До завтра!

Після цього всі повставали, і кожен відкланявся відповідно до своєї вдачі. Старий нотар узяв під дверима свого ліхтаря, засвітив його і запропонував Грассенам провести їх. Пані де Грассен не могла передбачити події, що скоротила візит, і її служник ще не прийшов.

– Можна запропонувати вам руку, пані? – спитав абат Крюшо пані де Грассен.

– Дякую, пане абате. Я піду з сином, – відповіла вона сухо.

– Зі мною дами не можуть себе скомпрометувати, – зауважив абат.

– Та дай же руку панові Крюшо, – промовив чоловік.

Абат повів гарненьку даму досить швидко, і вони випередили всіх на кілька кроків.

– Цей юнак, пані, дуже милий, – сказав він, стискаючи їй руку. – Прощавайте кошики, виноград уже зібрано! Доведеться вам попрощатися з мадмуазель Гранде. Ежені належатиме парижанинові! Якщо тільки цей кузен не закоханий у якусь парижаночку, ваш син Адольф матиме в його особі суперника, найбільш…

– Облиште, пане абате! Юнак дуже скоро помітить, що Ежені дурненька, що їй бракує, свіжості. Ви звернули на неї увагу? Вона була сьогодні жовта, як лимон.

– Може, ви вже допомогли кузенові розгледіти це?

– І навіть без ніяких церемоній…

– Сідайте завжди коло Ежені, пані, і вам не доведеться багато говорити цьому юнакові про його кузину, він сам зробить порівняння, яке…

– Передусім він обіцяв прийти до мене обідати післязавтра.

– О, якби ви схотіли, пані…– сказав абат.

– А чого, по-вашому, мені треба схотіти, пане абате? Чи не збираєтесь ви давати мені лихі поради? Не для того дожила я до тридцяти дев’яти років, дякувати Богові, з незаплямованою репутацією, щоб скомпрометувати її, навіть якби йшлося про всю імперію Великого Могола. Ми обоє в такому віці, коли люди знають, що вони кажуть. Думки у вас надто непристойні для духовної особи. Фе! Це гідне Фоблаза[11].

– Так ви, значить, читали "Фоблаза"?

– Ні, пане абате, я хотіла сказати "Небезпечні зв’язки"[12].

– Ах так! Ця книжка незрівнянно моральніша, – усміхнувся абат. – Але ви вважаєте мене таким зіпсованим, як сучасні молодики. Я просто хотів вас…

– Посмійте лише сказати, що ви не збиралися радити мені щось бридке! Це ж ясно! Якби цей юнак, дуже милий, мушу визнати, почав упадати за мною, він не думав би про свою кузину. В Парижі, я знаю, деякі доброчесні матері жертвують отак собою задля щастя й майбутнього своїх дітей, але ми живемо в провінції, пане абат…

– Так, пані.

– І,– вела далі вона, – ні я, ні мій син Адольф не захотіли б і ста мільйонів, куплених такою ціною.

– Люба моя пані, я й не казав про сто мільйонів. Така спокуса була б не під силу ні вам, ні мені. Я просто гадаю, що порядна жінка може собі дозволити цілком пристойне, чесне і легке кокетство без наслідків, що є навіть частиною її світських обов’язків і що…

– Ви гадаєте?

– Чи не слід нам, пані, спробувати краще ставитись одне до одного?.. Дозвольте висякатись. Запевняю вас, пані,– мовив абат, – що він наводив на вас свій лорнет куди прихильніше, ніж на мене; але я пробачаю йому, що він шанує красу більше, ніж старість…

– Ясно, – казав голова своїм грубим голосом, – що паризький пан Гранде посилає свого сина в Сомюр із цілями вищою мірою матримоніальними…

– Але в такому разі кузен не звалився б як сніг на голову, – відповів нотар.

– Це нічого не означає,– зауважив пан де Грассен, – наш старий уміє мовчати.

– Де Грассен, друже мій, я запросила цього молодого пана на обід. Треба буде піти й запросити пана й пані де Ларсоньєр і панів дю Отуа, з красунею дочкою, звичайно. Хоч би вона добре одяглася в цей день. Мати з ревнощів так погано і без смаку одягає її. Сподіваюсь, ви теж, панове, зробите нам честь і відвідаєте нас? – додала вона, спиняючи всю компанію, щоб звернутися до обох Крюшо.

– От ви і вдома, пані,– сказав нотар.

Розпрощавшися з трьома Грассенами, троє Крюшо рушили додому, пускаючи в хід властивий провінціалам дар аналізу, щоб всебічно вивчити велику подію, яка сталася цього вечора і докорінно міняла позиції крюшотинців та грассеністів. Вартий подиву здоровий глузд, що керував діями цих великих дипломатів, примусив і тих, і тих відчути необхідність тимчасового союзу проти спільного ворога. Адже вони, об’єднавши зусилля, повинні були не допустити, щоб Ежені покохала свого кузена, а Шарль думав про свою кузину. Чи міг би встояти парижанин проти лукавих натяків, солоденьких наклепів, хвалебного лихослів’я, проти простодушних заперечень, які мали безупинно лунати навколо нього, обліплюючи його, як бджоли обліплюють воском нещасного слимака, що попав до них у вулик?

Коли четверо родичів лишилися самі в залі, пан Гранде сказав небожеві:

– Пора лягати. Сьогодні вже пізно говорити про справи, які привели вас сюди; завтра ми знайдемо слушний час. Ми снідаємо о восьмій годині. Опівдні ми з’їдаємо трохи фруктів, шматочок хліба, випиваємо по склянці білого вина; потім обідаємо, як і парижани, о п’ятій годині. Такий у нас порядок. Коли вам захочеться оглянути місто чи околиці, ви вільні, як вітер. Ви пробачите, якщо справи не завжди дадуть мені змогу супроводити вас. Можливо, ви тут почуєте в місті розмови про моє багатство: "Пан Гранде – те, пан Гранде – се!" Нехай собі говорять, ці балачки не шкодять моєму кредиту. Але кишені у мене порожні, і в свої літа я працюю, як бондарчук, у якого тільки й є поганий струг та пара дужих рук. Ви, можливо, скоро самі переконаєтеся, чого вартий кожен гріш, коли його добувають у поті чола… Гей, Нанон, принеси нам свічку!

– Сподіваюся, небоже, там буде все, що потрібно для вас, – сказала пані Гранде, – а коли чогось забракне, гукніть Нанон.

– Люба тітонько, це малоймовірно: я, здається, захопив із собою все, що треба! Дозвольте побажати доброї ночі вам і кузині.

Шарль узяв із рук Нанон запалену свічку, яскраво-жовтого кольору, залежану в крамниці й таку схожу на лойову, що пан Гранде, не підозрюючи, що в його домі є воскові свічки, не помітив такого розкошування.

– Я проведу вас, – мовив старий.

Замість того щоб вийти із зали через двері під аркою, Гранде урочисто провів гостя коридором, який відділяв залу від кухні. Двері на пружині з великим овальним склом замикали коридор з боку сходів, щоб звідти не так тягло холодом. А проте взимку там гуляв вітер і, хоча щілини в дверях до зали затикалися спеціальними валиками, в коридорі було не дуже тепло. Нанон позасувала вхідні двері, замкнула залу і спустила при стайні вівчарку, що гавкала так хрипко, наче в неї був ларингіт. Ця люта тварина визнавала тільки Нанон. Обидві сільські істоти, вони розуміли одна одну.

Коли Шарль побачив пожовклі й закурені стіни коридору, де від важкої дядечкової ходи тремтіли сходи з трухлявими поручнями, його протверезіння пішло rinforzando[13]. Хлопцеві здалося, що він потрапив на куряче сідало. Обернувшись, він запитливо подивився на тітку й кузину, але ті так звикли до цих сходів, що їм і на думку не спала справжня причина його здивування – вони прийняли його погляд за вияв дружнього почуття, і відповіли дружніми усмішками, які вкинули хлопця в розпач.

"На біса батько послав мене сюди?" – запитував він себе.

Вийшовши на першу площадку, він помітив троє дверей; без наличників, пофарбовані в червоне, вони зливалися з брудними стінами, тільки на них були взяті на болти залізні штаби з кінцями у формі язиків

полум’я, такої самої форми були й накладки на замкових щілинах. Двері проти сходів, що вели в кімнату над кухнею, були, здається, замуровані. Справді, в ту кімнату, що служила Гранде кабінетом, можна було пройти тільки через його спальню. Єдине вікно, крізь яке туди проникало світло, захищали знадвору грубезні залізні грати. Нікому, навіть пані Гранде, не дозволялося туди входити. Старий бажав там лишатися на самоті, як алхімік біля свого горну. В кабінеті, очевидно, була якась хитра схованка; тут зберігалися всілякі цінні папери, тут були терези для зважування луїдорів, у цій кімнаті ночами таємно виписувалися квитанції, розписки, рахунки; тим-то ділові люди, бачачи Гранде завжди готовим до всяких ділових операцій, могли подумати, що йому допомагає якась фея чи демон. Немає сумніву, що в той час, коли Нанон хропла, аж стіни тремтіли, коли вівчарка чатувала, позіхаючи у дворі, коли пані й мадмуазель Гранде міцно спали, саме сюди приходив старий бондар ніжити, пестити, пригортати, перегортати, пересипати своє золото. Стіни були грубі, віконниці надійні, він розглядав плани своїх володінь, на яких було нанесено всі плодові дерева та кущі й підраховано урожай до найменшого пагона.

Навпроти цих замурованих дверей був вхід до кімнати Ежені. Далі, в кінці площадки, містилися подружні покої, що займали весь фасад будинку. Кімната пані Гранде була суміжна з кімнатою Ежені, до якої вели скляні двері. Кімната хазяїна відділялася від кімнати дружини перегородкою, а від таємного кабінету – грубою стіною.

Дядечко Гранде примістив небожа у високій мансарді над своєю кімнатою, щоб чути, коли гість входитиме і виходитиме. Дійшовши до середини площадки, Ежені з матір’ю поцілувалися, потім, сказавши Шарлеві кілька слів, холодних на устах, але напевне гарячих у серці дівчини, вони розійшлися по своїх кімнатах.

– От і ваша кімната, небоже, – сказав Шарлю дядечко Гранде, відчиняючи двері.– Коли треба буде вийти, покличте Нанон. Без неї собака розірве вас, і не пискнете. Спіть спокійно. На добраніч. Ха-ха! Наші дами тут натопили, – додав він.

В цю мить з’явилася дебела Нанон, несучи грілку.

– А це що таке?! – вигукнув, пан Гранде, – Ви, певно, вважаєте мого небожа за породіллю? Ану – геть, Нанон, із своїм вугіллям.

– Але ж простирадла вологі, а ваш небіж, либонь, такий зніжений, як панночка.

– Ну та хай уже, коли ти вбила собі це в голову, – погодився Гранде, штовхаючи її в плечі,– та гляди, не нароби пожежі.

І скнара спустився вниз, буркочучи щось невиразне.

Шарль стояв приголомшений серед своїх валіз. Він обвів очима стінки мансарди, обклеєні, як у дешевій харчевні, жовтими шпалерами з букетами квітів, потрісканий камін, самий вигляд якого нагонив холод; стільці жовтого дерева, оздоблені лакованим комишем, відкритий нічний столик, на якому вистачило б місця для фельдфебеля стрілецької роти; убогий килим з бахромою перед ліжком, суконна, побита молем завіса якого тремтіла, ніби збиралася впасти, – після чого поглянув серйозно на дебелу Нанон і спитав її:

– Слухайте, голубонько, чи я справді у пана Гранде, колишнього мера Сомюра, брата пана Гранде з Парижа?

– Так, добродію, у милого, предоброго, найкращого пана. Помогти вам розібрати ваші речі?

– Авжеж, не завадить, старий служако. Ви ніколи не служили імператорським моряком у гвардійському екіпажі?

– Ой-ой-ой-ой! – здивувалася Нанон, – Що воно таке – моряки в екіпажі? Солоне? На воді?

– Ану, знайдіть мій халат у цій валізі. Ось ключ.

Нанон була зачарована, побачивши зелений шовковий халат із золотими квітами й старовинним узором.

– І ви одягнете це на ніч? – промовила вона.

– Авжеж.

– Свята Богородице! Ото був би гарний покров на престол для парафіяльної церкви. Неодмінно віддайте його в церкву, любий паночку, ви спасете душу, а так ви її губите. Ах, як вам це личить. Покличу Ежені, хай подивиться.

– Ну-бо, Нанон, коли ви справді Нанон, тихо. Не заважайте мені спати. Речі свої я розберу завтра. Коли ж вам так сподобався мій халат, ваша душа врятована. Я досить добрий християнин, від'їжджаючи, залишу його вам, робіть із ним, що захочете;

Нанон так і остовпіла, дивлячись на Шарля, не сміючи вірити його словам.

– Подарувати мені ці прегарні шати… – сказала вона, ідучи з кімнати. – Це він уже вві сні. На добраніч.

– На добраніч, Нанон…

"І чого я сюди приїхав? – питав себе Шарль, засинаючи. – Батько – людина розумна, моя подорож повинна мати якусь мету. Але "вранішня година варта двох вечірніх", – казав якийсь грецький бовдур".

"Пресвята Богородице! Який милий мій кузен", – думала Ежені, перериваючи молитви, які цього вечора так і лишилися недочитані.

Пані Гранде, лягаючи спати, ні про що не думала. Крізь двері в перегородці вона чула, – скнара ходив туди-сюди по своїй кімнаті. Як усі несміливі жінки, вона давно вивчила вдачу свого владаря. Мов чайка, що передчуває грозу, вона по невловимих ознаках наперед угадувала внутрішню бурю, яка хвилювала Гранде, і, за її ж таки словами, була тоді ні жива ні мертва.

Гранде дивився на оббиті зсередини листовим залізом двері кабінету і казав сам до себе:

"Що за безглузда думка спала моєму братові,– заповісти мені свого сина! Добра мені спадщина! Я не можу дати й двадцяти екю. Та й що таке двадцять екю для цього франта. Він так наставив свій лорнет на мій барометр, ніби хотів кинути його в огонь!"

Міркуючи про наслідки скорботного заповіту, Гранде хвилювався, мабуть, іще більше, ніж його брат, коли писав листа.

"І це роззолочене вбрання буде моїм", – думала Нанон і, засинаючи, бачила себе вдягненою в напрестольний покров, вперше в житті марила про квіти, килими, шовки, як Ежені марила про кохання.

В чистому безтурботному житті молодих дівчат настає чарівна пора, коли сонце заливає душу своїм промінням, коли кожна квітка ніби щось промовляє до них, коли биття серця передає мозкові тепло й наснагу, зливаючи думки у невиразне бажання, – настає час невинних роздумів та солодких утіх. Коли дитя вперше починає бачити світ, воно всміхається; коли дівчина вперше пізнає нове радісне почуття, вона всміхається, як усміхалася в дитинстві. Коли світло є першим коханням, то чи не є кохання світлом серця?

Для Ежені настав час побачити в справжньому світлі довколишнє життя. Рання пташка, як і всі провінційні дівчата, вона встала на світанку, помолилась і заходилася чепуритись – заняття, що тепер набирало

неабиякої ваги. Спершу вона розчесала своє каштанове волосся, старанно скрутила тугі коси вузлом на голові, стежачи, щоб жодна волосинка не вибилась, і ця проста зачіска підкреслювала боязку щирість її обличчя та чистоту ліній. Дівчина кілька разів вимивала свої гарні повні руки в холодній воді, від якої шкіра шерхнула й червоніла, і, дивлячись на них, питала себе, чому в кузена такі м’які й білі руки, а нігті так гарно заокруглені. Ежені наділа нові панчохи й найкращі свої черевики. Туго зашнурувалася, не пропускаючи жодної петельки на корсеті. Нарешті вперше в житті, бажаючи мати гарний вигляд, вона відчула, яке щастя надіти свіжу, добре пошиту сукню. Коли вона закінчила одягатися, до неї долинув бій церковного годинника й Ежені здивувалась, нарахувавши тільки сім ударів. Щоб гарно причепуритися, дівчина встала надто рано. Необізнана з мистецтвом по десять разів переінакшувати один локон і щоразу оцінювати ефект, Ежені просто схрестила руки, сіла до вікна і задивилася на подвір’я, на густий садок і високі тераси над ним, на сумний, обмежений вікном краєвид, не позбавлений, однак, таємничої краси, властивої відлюдним місцям або дикій природі. Біля кухні був мурований колодязь із корбою, навкруги якого обвивалися пагони виноградної лози, збляклі, почервонілі, зсушені спекою; далі покручена лоза, дотягшися до стінки і чіпляючись за неї, вилася вздовж дому й досягала дровітні, де дрова були укладені так старанно, як книжки у бібліофіла. Бруківка на пустельному подвір’ї з часом стала чорнувата од моху і трави. На грубих стінах були помітні бурі хвилясті пасмуги від дощу. В глибині двору видніло вісім східців, що вели до садової хвіртки, – потріскані, поросле високим бур’яном, наче надгробок лицаря, похованого вдовою за часів хрестових походів. Над підмурівком з поточеного негодою каміння здіймалася похилена дерев’яна огорожа, яку безладно обплітали виткі рослини. З обох боків ґратчастої хвіртки чахлі яблуні простягали одна одній криве гілля. Три рівнобіжні, посипані піском доріжки розділяли прямокутні грядки, обсаджені буксусом, а в кінці тераси виднілися липи – оце був і весь сад. З одного боку – кущі малини, з другого – величезний горіх, розлогі віти якого дотягувались аж до кабінету бондаря. Ясний день і сліпуче сонце погожої осені, яка буває на берегах Луари, висушували нічну вологу на стінах, на рослинності цього мальовничого саду і двору.

Для Ежені відкривалася нова краса в цій картині, що досі видавалася такою звичною. В її душі народжувалися тисячі неясних думок, що розросталися в міру того, як усе вище підбивалося сонце. В ній прокинулося нарешті невиразне й незрозуміле почуття втіхи, що огортає наше духовне буття, як хмара огортає тілесне єство. Всі її думки снувалися в лад із деталями цього своєрідного краєвиду, і гармонія серця зливалася з гармонією природи. Коли проміння торкнулося стіни, густо обплетеної "венериним волоссям" мінливих кольорів, наче шийка горлиці, майбутнє освітилося для Ежені небесним промінням надії, і відтоді їй було любо дивитися на стіну, на оті бліді квіти, блакитні дзвіночки й зів’ялу траву, з якими поєднувався спогад, ніжний, як спогад дитинства. Шелест кожного листка, що опадав з гілки, чутний у цьому лункому дворі, давав відповідь на таємні запитання дівчини, і вона просиділа б цілий день, не помічаючи, як лине час. Потім настала душевна тривога. Ежені раз у раз підводилася, ставала перед дзеркалом і оглядала себе, як вимогливий художник вдивляється у свій твір, щоб нещадно критикувати себе самого.

"Я не досить гарна для нього!" – така була думка Ежені, думка смиренна й болюча. Бідолашна дівчина була несправедлива до себе; але скромність чи, точніше, несміливість – одна з перших чеснот кохання. Ежені була міцною дівчиною, які трапляються серед дрібної буржуазії і краса яких здається простонародною; вона не була схожа на Венеру Мілоську, але всі її риси були облагороджені ніжністю християнського почуття, яке очищає жінку, надаючи їй якоїсь витонченої душевної краси, невідомої митцям античного світу. Велика голова, чоловіче, проте гарно окреслене чоло, як у Фідієвого Юпітера[14], сірі променисті очі, у яких відбивалось усе її чисте життя. Риси округленого обличчя, свіжого і рожевого, огрубілі од віспи, яка милосердно не залишила слідів, і шкіра була хоч і не оксамитова, але така ніжна й тонка, що поцілунок матері лишав на ній скоромінущий червоний слід. Ніс був великуватий, проте пасував до рота, а червоні, як пурпур, губи дихали любов’ю й лагідністю. Шия відзначалася досконалою округлістю. Повні груди, старанно приховувані, вабили зір і збуджували уяву; певна річ, Ежені трохи бракувало грації, і причиною цього був туалет; але знавцеві така

недостатня гнучкість цього високого стану здавалася б навіть принадною. Висока й міцна Ежені була не з тих гарненьких дівчат, які подобаються всім, проте вона була прекрасна тією величною вродою, яку відразу помічають митці і захоплюються нею. Художник, шукаючи тут, на землі, тип небесно чистої Діви Марії, вибираючи серед усього жіноцтва оті скромно-гордовиті очі, що їх розгадав Рафаель, незаймані риси, отой, іноді випадковий, дар природи, який зберігається або й з’являється тільки завдяки християнському й цнотливому життю, – такий живописець, закоханий у рідкісний образ, одразу відкрив би в обличчі Ежені природжену і неусвідомлену шляхетність; під спокійним чолом він побачив би цілий світ любові, а в розрізі і виразі очей – щось божественне, чого не можна передати словами. Її риси, контури обличчя, які ніколи ще не спотворювала і не стомлювала насолода, нагадували лінії обрію, так ніжно окреслені в далечині тихих озер. Це спокійне, обрамлене сонячним сяйвом обличчя грало барвами, як щойно розквітла квітка, вабило зір і причаровувало подихом чистого сумління. Ежені була ще на тому березі життя, де цвітуть дитячі мрії, де збирають стокротки з насолодою, якої згодом уже не відчувають. І от, розглядаючи себе, вона, ще не відаючи, що таке кохання, сказала:

– Я зовсім негарна, він не зверне на мене уваги!

Потім вона відчинила двері своєї кімнати, що вели на сходи, і витягла шию, прислухаючись до звуків у домі.

"Він іще спить", – подумала дівчина, почувши, як Нанон кашляє, ходить туди й сюди, підмітає залу, прив’язує собаку і розмовляє в хліві з худобою.

Ежені, зійшовши донизу, побігла до Нанон, яка вже доїла корову.

– Нанон, люба Нанон, приготуй кузенові до кави вершків.

– Але ж, мадмуазель, треба було подумати про це вчора, – сказала Нанон, голосно вибухаючи сміхом. – Не можу я приготувати вершків. А кузен ваш – любчик, любчик, справді любчик! Ви не бачили його в нічному халатику, шовковому та роззолоченому. А от я бачила. У нього білизна тонка, як стихар у пана кюре.

– Нанон, зроби, будь ласка, печиво.

– А де я візьму дров, борошна, масла? – спитала Нанон, котра, бувши прем’єр-міністром Гранде, іноді набувала величезного значення в очах Ежені та її матері.– Що ж мені, обкрадати його самого, аби догодити вашому кузенові?.. Попросіть у нього масла, борошна, дров, він же ваш батько, може, й дасть вам. Чекайте, ось він іде розпорядитися харчами…

Перелякана Ежені втекла у садок, почувши, як під батьковими кроками двигтять східці. Вона вже відчувала затаєну соромливість і особливу свідомість щастя, які примушують нас вважати, можливо, небезпідставно, що думки наші написані в нас на лиці й їх легко читають інші. Усвідомивши, нарешті, холодну вбогість батьківського дому, бідна дівчина відчувала якусь досаду від того, що не може нічого зробити, щоб усе тут відповідало елегантності кузена. Вона відчувала пристрасну потребу щось зробити для нього, але не знала – що саме? Простодушна й щира, дівчина йшла за покликом своєї ангельської природи, довіряючи своїм враженням і почуттям. Несподівана зустріч із кузеном розбудила в ній природні нахили жінки, і вони мали розвиватися дуже швидко – адже їй минуло вже двадцять три роки, а це пора повного розквіту розумової і тілесної сили.

Вперше вона злякалася, побачивши батька, зрозумівши, що він – володар її долі, і відчула провину в тому, що приховує від нього свої думки. Вона почала швидко ходити по саду, дивуючись, що дихає свіжішим повітрям, відчуває більш живлюще сонячне проміння і черпає в ньому душевний жар, оновлене життя.

Поки вона вигадувала, як добитися на сніданок печива, між дебелою Нанон і Гранде почалася суперечка, а суперечки між ними траплялися так само рідко, як ластівки зимою. Озброївшись ключами, старий прийшов видати продукти на день.

– Чи зосталось трохи вчорашнього хліба? – запитав він Нанон.

– Ні крихти, пане.

Гранде взяв велику, густо обсипану борошном круглу хлібину, по формі плаского плетеного кошика, якими користуються анжуйські пекарі, і вже збирався його розрізати, коли Нанон сказала:

– Пане, нас сьогодні п’ятеро.

– Маєш рацію, – відповів Гранде, – але твій хліб важить шість фунтів, від нього ще й лишиться. До того ж ці паризькі молодики майже не їдять хліба, сама побачиш.

– То вони їдять тільки фрип? – спитала Нанон.

В Анжу це народне слово означає все, що намазується на хліб, починаючи від масла (звичайний фрип) і кінчаючи персиковим варенням (найвишуканіший з фрипів); і кожен, хто в дитинстві злизував фрип і лишав хліб, зрозуміє значення цього слова.

– Ні,– відповів Гранде, – вони не їдять ні фрипу, ні хліба. Вони вередливі, як панночки на виданні.

Нарешті ощадливо розпорядившись щодо меню на весь день, старий уже замикав шафи комори, збираючись перейти до фруктового льоху, коли Нанон спинила його, кажучи:

– Пане, дайте мені тепер борошна й масла, я спечу печива для дітей.

– Ти що, збираєшся весь дім пустити за вітром ради мого небожа?

– Ваш небіж мені стільки в голові, як ваш собака, стільки, як вам самому він у голові… Ось ви зараз дали мені шість грудочок цукру, а треба вісім.

– Oro! Нанон, я тебе такою ніколи не бачив! Що з тобою скоїлося? Ти що, хазяйка тут? Більше як шість грудочок не дістанеш.

– Та з чим же ваш небіж питиме каву?

– З двома грудочками. Я й без цукру обійдусь.

– Ви без цукру, в ваші літа? Та я вже краще куплю вам з власної кишені.

– Не сунь носа, куди не просять.

Навіть упавши в ціні, цукор, на думку бондаря, лишався найдорожчим із колоніальних товарів; для нього він усе ще був по шість франків за фунт. Вимушена економія цукру, заведена ще за часів Імперії, стала для нього непозбутньою звичкою. Усі жінки, навіть невеликого розуму, вміють хитрувати, щоб досягти мети: Нанон лишила питання про цукор, щоб добитися печива.

– Мадмуазель! – гукнула вона в вікно. – Вам же хочеться печива?

– Ні, ні,– відповіла Ежені.

– Постривай, Нанон, – сказав Гранде, почувши голос дочки, – ось маєш!

Він одкрив скриню з борошном, насипав мірку і додав кілька унцій масла до шматка, відрізаного раніше.

– Треба ще дров, щоб витопити піч, – сказала невмолима Нанон.

– Гаразд, візьми, скільки треба, – сумно згодився він, – але тоді зробиш нам ще пиріг з фруктами і в печі приготуєш весь обід; не треба буде топити в двох місцях.

– Ото ще! – крикнула Нанон. – Цього можете мені й не казати.

Гранде кинув на свого вірного міністра майже батьківський погляд.

– Мадмуазель, – гукнула куховарка, – печиво буде!

Дядечко Гранде приніс фрукти і виклав першу тарілку на кухонний стіл.

– Подивіться тільки, пане, – сказала Нанон, – які гарненькі чоботи у вашого небожа! Яка шкіра, а як пахне! І чим їх чистити? Вашою яєчною ваксою?

– Я гадаю, Нанон, що яйце зіпсує цю шкіру. Та ти краще скажи йому, що не вмієш чистити сап’ян… Так, це сап’ян; він сам купить у місті і принесе тобі, чим глянсувати його чоботи. Я чув, що у ваксу домішують цукор, щоб краще блищало.

– Так це, мабуть, смачне? – сказала служниця, підносячи чобота до носа, – Ой, ой! Вони пахнуть, як одеколон у пані! Ото втіха!

– Втіха! – повторив хазяїн. – Ти вважаєш, що це втішно, коли на чоботи розтринькують більше грошей, ніж вартий той, хто їх носить?

– Пане, – сказала Нанон, коли він повернувся вдруге, замкнувши фруктовий льох, – чи не треба хоч двічі на тиждень готувати бульйон з нагоди?..

– Гаразд…

– Треба буде сходити до різника.

– Не треба. Ти звариш нам юшку з птиці, фермери тобі занесуть. Ось я скажу Корнуайє, щоб він настріляв мені ворон. З цієї дичини виходить найкраща юшка на світі.

– А правда це, пане, що вони клюють мертвих?

– Дурна ти, Нанон! Вони, як і всі на світі, їдять те, що знайдуть. А ми хіба не живемо з мертвих? А що ж таке спадщина?

Дядечко Гранде після всіх розпоряджень вийняв годинника й, побачивши, що до сніданку лишається ще півгодини, взяв капелюха, пішов до дочки і, поцілувавши її, сказав:

– Хочеш прогулятися берегом Луари на мої луки? У мене там є справи.

Ежені наділа солом’яного капелюха, підбитого рожевою тафтою; потім батько з дочкою спустилися кривою вуличкою на площу.

– Куди це так рано? – запитав нотар Крюшо, зустрівши Гранде.

– Дещо подивитися, – відповів старий, якого не змогла ошукати ранкова прогулянка приятеля.

Коли дядечко Гранде йшов "дещо подивитися", нотар із досвіду знав, що тут можна заробити. І він приєднався до Гранде.

– Ходімо, Крюшо, – сказав Гранде нотареві.– Ми з вами друзі; я зараз покажу вам, як безглуздо садити тополі на добрих землях...

– То для вас ніщо оті шістдесят тисяч франків, які ви загребли за тополі зі своїх полів над Луарою? – здивовано вирячився Крюшо. – І пощастило ж вам!.. Спиляти тополі саме тоді, коли в Нанті бракувало білого дерева, і продати їх по тридцять франків!

Ежені слухала, не підозрюючи, що надходить страшна хвилина її життя і що нотар дасть привід її батькові й володареві оголосити їй приголомшливий вирок.

Гранде дійшов до своїх чудових луків на березі Луари; там працювало тридцять робітників, розчищаючи, засипаючи та вирівнюючи місця, де раніше росли тополі.

– Подивіться, пане Крюшо, скільки землі займає тополя, – сказав він нотареві.– Жан! – гукнув робітникові.– З... з... зміряй твоєю міркою у в... в... всіх напрямках!

– Чотири рази по вісім футів, – сказав робітник, вимірявши.

– Тридцять два фути втрати, – звернувся Гранде до Крюшо. – В цьому ряду в мене було триста тополь, так? Отже, т... т... триста разів по тридцять д... ва ф... фути з... з... з’їдали п’ятсот в... в... в’язок сіна; додайте вдвоє більше з обох сторін – півтори тисячі; середні ряди – по стільки ж... Нехай ти... ти... тисяча в’язок сіна...

– Разом, – сказав Крюшо, поспішивши на допомогу приятелеві,– тисяча в’язок такого сіна коштують близько шестисот франків.

– То… то… точніше ти… ти… тисячу двісті, бо отава дає від трьохсот до чотирьохсот франків. Отже, по… по… полічіть, що д… да… дадуть ти… тисяча двісті франків у рік за со… со… сорок років із скл… скл… складними про… про… процентами, – в… ви самі з… з… знаєте.

– Вважайте, тисяч шістдесят франків, – сказав нотар.

– От маєте! В… в… всього ті… ті… тільки шістдесят тисяч франків. А тим часом, – вів далі виноградар, уже не заїкаючись, – дві тисячі сорокарічних тополь не дали б мені п’ятдесяти тисяч франків. Це – збиток. І я це підрахував, – мовив Гранде з викликом. – Жан, – велів він робітникові,– позасипаєш ями, крім тих, понад Луарою; там посадиш тополі, що я купив. Край річки вони живитимуться державним коштом, – додав він, звертаючись до Крюшо і легенько ворухнувши ґулею на носі, що означало найіронічнішу посмішку.

– Діло ясне: тополі треба садити тільки на неродючих землях, – промовив Крюшо, вражений підрахунками Гранде.

– Так, пане, – насмішкувато відповів бондар.

Ежені озирала чудовий краєвид Луари, не зважаючи на батькові підрахунки, але скоро почала прислухатися до слів Крюшо, почувши, як він каже своєму співбесідникові:

– Так ви, значить, виписали собі зятя з Парижа! У всьому Сомюрі тільки й мови що про вашого небожа. Мабуть, незабаром мені доведеться підписувати шлюбну угоду, дядечку Гранде?

– Ви оце… ви… ви… вийшли з… з… зрання, що… щоб мені це сказати? – запитав Гранде, супроводжуючи це міркування рухом своєї гулі.– Гаразд, старий дру… друже, по щирості скажу те, що ва… вам хо… хочеться зна… знати. Ба… бачите, я волів би краще ки… кинути мою до…

до… дочку в Луару, ніж ви… видати її за цього ку… ку… кузена; мо… мо… можете так і о… оголосити. Та ні, хай лю… люди ба… балакають.

Така відповідь приголомшила Ежені. Невиразні надії, що починали народжуватись у її серці, раптом розцвіли, виповнилися, забуяли рясними квітами, і ось їх зрізано на її очах і кинуто долі. Від учорашнього дня вона прив’язалась до Шарля всією силою щастя, яка єднає душі, відтепер ця сила мала підтримувати страждання. Адже шляхетному призначенню жінки властиво більше зворушуватися величчю страждання, ніж блиском успіху! Як могло ніжне почуття до неї згаснути в глибині батькового серця? В чому ж був винен Шарль? Нестерпна таємниця! Її кохання, саме собою, – глибока таємниця, уже оповивалось іншими таємницями. Вона пішла назад, ноги їй тремтіли, і, коли вона дійшла до старої темної вулиці, завжди такої радісної для неї, все тут здалося їй нудним. Ежені відчула смуток, навіяний часом і оточенням. Вона вже засвоїла все, чому вчить кохання. За кілька кроків до дому вона випередила батька і, постукавши, чекала на нього біля дверей. Та Гранде, побачивши в руці нотаря газету ще в бандеролі, спитав:

– Який курс процентних паперів?

– Ви не хочете мене послухати, Гранде, – відповів Крюшо. – Купуйте їх швидше, за два роки ще можна одержати двадцять на сто. На вісімдесят тисяч франків матимете п’ять тисяч ліврів ренти, крім великих процентів. Курс – вісімдесят франків п’ятдесят сантимів.

– Побачимо, – сказав Гранде, потираючи підборіддя.

– Боже мій! – промовив нотар, розгорнувши газету.

– В чім річ? – вигукнув Гранде. Крюшо подав йому газету, сказавши: "Читайте ось тут".

"Вчора, після звичної появи на біржі, застрелився один з найшановаиіших комерсантів Парижа пан Гранде. Перед тим він встиг надіслати голові Палати депутатів прохання про відставку, а також звільнитися від обов'язків члена комерційного трибуналу. Банкрутство пп. Рогена і Суше, його біржового маклера та нотаря, розорили його. Проте пан Гранде користувався такою повагою і мав такий кредит, що він, безперечно, знайшов би підтримку в паризьких комерційних колах. Не можна не пошкодувати, що ця достойна людина піддалася першій хвилі розпачу..." і т.ін.

– Я це знав, – спокійно озвався старий виноградар.

Від тих слів Крюшо остовпів; незважаючи на властиву нотареві безпристрасність, він відчув мороз за спиною, подумавши, що паризький Гранде, можливо, марно благав про мільйони сомюрського Гранде.

– А його син, такий веселий вчора...

– Він ще нічого не знає,– так само спокійно відповів Гранде.

– Прощавайте, пане Гранде, – сказав Крюшо. Він усе зрозумів і подався підбадьорити пана голову де Бонфона.

Коли Гранде повернувся додому, сніданок був на столі. Ежені кинулася на шию матері, цілуючи її з жвавим сердечним поривом, викликаним таємним горем; пані Гранде сиділа вже на своєму стільці з підставками і плела собі на зиму нарукавники.

– Можете їсти, – сказала Нанон, збігаючи зверху через три східці,– хлопчик спить, мов янголятко. Який він гарненький із заплющеними оченятами! Ввійшла, покликала. Де там! І не муркнув!

– Нехай спить, – сказав Гранде, – чим пізніше він сьогодні прокинеться, тим пізніше узнає лихі новини.

– Що сталося? – спитала Ежені, опускаючи в каву дві маленькі грудочки цукру, які старий сам колов на дозвіллі.

Пані Гранде, не насмілившись питати про те саме чоловіка, глянула на нього.

– Його батько застрелився.

– Дядечко?.. – промовила Ежені.

– Бідний хлопець! – вигукнула пані Гранде.

– Так, бідний, – додав Гранде. – Він не має ні гроша.

Ежені перестала їсти. Серце їй стиснулося, як стискається воно, коли співчуття, викликане горем коханого, вперше огортає душу жінки. Сльози покотилися їй з очей.

– Ти не знала свого дядечка, чого ж ти плачеш? – запитав її батько, кидаючи на неї погляд голодного тигра; такий погляд він, певне, кидав на свої купи золота.

– Але ж, паночку, – сказала служниця, – хто б не пожалів цього бідолашного молодчика, який спить собі мов убитий і не відає своєї недолі.

– Я не з тобою розмовляю, Нанон! Помовч!

У цю мить Ежені зрозуміла, що закохана жінка завжди повинна приховувати свої почуття. Вона нічого не відповіла.

– Сподіваюся, до мого повернення ви йому нічого тут не вибовкаєте, пані Гранде, – вів далі старий. – Мені треба піти розпорядитися, щоб

вирівняли канаву вздовж дороги на моїх полях. Я повернусь опівдні, до другого сніданку, і поговорю з небожем про його справи. А тобі, мадмуазель Ежені, якщо ти плачеш за цим жевжиком, пора кінчати з цим. Він ось-ось поїде в Індію. Більше ти його не побачиш…

Батько зняв рукавички з крисів капелюха, надів їх, як завжди, спокійно, розправив, натягнув старанно на пальці і вийшов.

– Ох, мамо, мені душно! – скрикнула Ежені, лишившись удвох з матір'ю. – Я ніколи так не страждала…

Побачивши, що дочка зблідла, пані Гранде одчинила вікно, щоб дати їй подихати свіжим повітрям.

– Мені краще, – сказала Ежені за хвилину.

Це нервове збудження досі, здавалося, спокійної і холодної дочки схвилювало пані Гранде; вона подивилася на Ежені співчутливо й проникливо, як дивляться матері, що палко люблять своїх дітей, і вгадала все. Та й справді, життя відомих угорських сестер-близнят, грою природи прив'язаних одна до одної, не було з'єднане щільніше, ніж життя Ежені та її матері, завжди нерозлучних у цій віконній ніші, в церкві; навіть у сні вони дихали одним повітрям.

– Бідна моя дитинонько! – зітхнула пані Гранде, охопивши руками голову Ежені і тиснучи її до грудей.

На ці слова дівчина підвела голову, кинула на матір допитливий погляд, прочитала її таємні думки і сказала:

– Навіщо посилати його в Індію? Коли в нього нещастя, хіба він не повинен лишитися тут? Він же наш найближчий родич!

– Так, дитино моя, це було б цілком природно, але в твого батька є свої міркування, ми маємо їх шанувати.

Мати й дочка сіли мовчки біля вікна, одна на стілець з підставками, друга – на своє кріселко, і взялися до роботи. Відчуваючи безмірну вдячність за дивну чутливість серця, що її виявила мати, Ежені поцілувала їй руку:

– Яка ти добра, люба матусю!

Від цих слів старе, зів’яле від довгих страждань материне обличчя проясніло.

– Він тобі подобається? – спитала Ежені.

Пані Гранде відповіла тільки усмішкою; потім, хвилинку помовчавши, тихо сказала:

– Чи ти й справді вже любиш його? Це було б недобре.

– Недобре? – здивувалася Ежені.– Чому? Він подобається тобі, подобається Нанон, чому ж може не подобатися мені? Ходім, мамо, накриємо йому на стіл до сніданку.

Вона кинула свою роботу, мати – також і сказала:

– Ти збожеволіла!

Однак їй захотілося приєднатися до доччиного божевілля, щоб його виправдати.

Ежені покликала Нанон.

– Чого вам іще, мадмуазель?

– Нанон, у тебе вже будуть вершки опівдні?

– Ну, гаразд, опівдні вже будуть, – відповіла стара наймичка.

– Ну, а поки даси йому міцної кави. Я чула, як пан де Грассен казав, що в Парижі варять дуже міцну каву. Клади побільше.

– А де ж я її візьму?

– Купи.

– А як мене зустріне пан?

– Він на своїх луках.

– Добре, збігаю. Тільки, коли я купувала воскову свічку, пан Фессар уже й так питав, чи не прийшли до нас троє волхвів. Усе місто знатиме, як ми тринькаємо гроші.

– Не приведи Господи, батько щось помітить, – сказала пані Гранде, – він нас приб’є.

– Ну що ж, ми на колінах приймемо його кару.

Замість відповіді пані Гранде звела очі до неба. Нанон наділа чепчика й вийшла. Ежені дістала білу скатертину, принесла кілька грон винограду, який любила розвішувати на горищі; потім тихенько пройшла коридором, щоб не розбудити кузена, і не могла утриматися, – прислухалась під дверима до його рівномірного дихання.

"Він спить, а нещастя чигає на нього", – подумала вона.

Нарвавши свіжого виноградного листя, Ежені уклала грона так гарно, як це міг зробити тільки старий дворецький, і врочисто поклала на стіл. У кухні вона набрала груш, порахованих батьком, склала їх пірамідою і прикрасила листям. Дівчина входила й виходила, бігала, стрибала. Вона б охоче спустошила батьківський дім, та всі ключі були в батька. Повернулась Нанон, несучи двоє свіжих яєць. Побачивши яйця, Ежені мало не кинулася їй на шию.

– Вони були в кошику у фермера з Пустки; я попросила, і він мені дав їх, щоб піддобритися.

Дві години тривали турботи, Ежені за цей час двадцять разів відкладала шитво, щоб поглянути, чи не кипить кава, послухати, чи не встає кузен; їй вдалося приготувати дуже простий, недорогий сніданок, який, одначе, був жахливим порушенням, закоренілих звичаїв дому. Другий сніданок тут звичайно з'їдали стоячи. Кожен брав трохи хліба, масла або щось із фруктів і склянку вина… Глянувши на стіл, переставлений до каміну, крісло перед прибором кузена, дві тарілки з фруктами, підставку для яйця, пляшку білого вина, хліб і цукор грудочками на блюдці, Ежені затремтіла всім тілом, тільки тепер подумавши про те, який погляд кинув би батько, якби він повернувся в цю мить додому. Тому вона весь час позирала на годинник, прикидаючи, чи встигне кузен поснідати до приходу старого.

– Не турбуйся, Ежені, якщо батько надійде, я все візьму на себе, – сказала пані Гранде.

Ежені не змогла втримати сліз.

– Ах, мила матусю, – скрикнула вона, – я не досить любила тебе!

Шарль, наспівуючи, довго походжав по кімнаті і нарешті зійшов. На щастя, одинадцятої ще не було. Як справжній парижанин, він одягся з таким кокетством, ніби опинився в замку вельможної дами, що

подорожувала в Шотландії. Він увійшов привітний і веселий, що так личить молодості, і Ежені відчула в серці сумну приємність. Він уже сам кепкував із своїх надхмарних замків, що геть розлетілися, і жваво привітався з тіткою.

– Ви добре спали, люба тітонько? А ви, кузино?

– Добре, любий. А ви? – спитала пані Гранде.

– Я – чудово.

– Ви, мабуть, голодні, кузене, – сказала Ежені,– сідайте до столу.

– Та я ніколи не снідаю до полудня, в цей час я встаю. А втім, я так погано їв у дорозі, що не завадить поснідати. До того ж…

Він вийняв чарівний плоский годинник роботи Брегата.

– Як, ще тільки одинадцята? Рано я сьогодні встав.

– Рано?.. – здивувалася пані Гранде.

– Так, але мені хотілося розібрати свої речі. Ну що ж, я б охоче з’їв щось, так, якусь дрібничку, – шматочок дичини або куріпку.

– Пречиста Діво! – скрикнула Нанон, почувши ці слова.

"Куріпку", – повторила подумки Ежені; вона з радістю віддала б за куріпку всі свої заощадження.

– Сідайте, будь ласка, – промовила тітка.

Денді граціозно опустився в крісло, як вродлива жінка вмощується на дивані. Ежені з матір’ю посідали на стільцях ближче до нього, проти каміна.

– Ви весь час тут живете? – спитав Шарль, якому зала при денному світлі видавалася ще огиднішою, ніж при свічках.

– Весь час, – відповіла Ежені, дивлячись на нього. – Крім тих днів, коли збирають виноград. Тоді ми помагаємо Нанон і живемо всі в абатстві Нуайє.

– Ви ніколи не гуляєте?

– Іноді в неділю, після вечірні, коли гарна погода, – сказала пані Гранде. – Ми ходимо на міст або на сіножать, коли косять траву.

– У вас є театр?

– Ходити на вистави?! – вигукнула пані Гранде. – Дивитися на комедіантів?! Та невже ви не знаєте, пане, що це смертний гріх?

– Ось, любий пане, – сказала Нанон, вносячи яйця. – Ми вас почастуємо курчатами в шкаралупі.

– А, свіжі яйця, – промовив Шарль, що, як усі люди, звичні до розкошів, уже забув про куріпку. – Чудово. А масло є, голубонько?

– Масло? Тоді не буде печива, – сказала служниця.

– Та дай же масла, Нанон! – вигукнула Ежені.

Дівчина стежила, як кузен відрізав маленькі шматочки хліба, і втішалася, ніби найчутливіша паризька гризетка на виставі мелодрами, в

якій торжествує доброчесність. Шарль, вихований пестливою матір’ю, вилощений модною красунею, відзначався кокетливістю вишуканих, тонких рухів, властивих манірним жінкам. Співчуття і ніжність молодої дівчини діє справді магнетично. І Шарль, відчуваючи особливу турботу кузини й тітки, не міг не піддатися впливу почуттів, що їх так щедро йому виявляли. Він кинув Ежені погляд, що світився добротою і лагідністю, погляд, який ніби всміхався. Глянувши на Ежені, він помітив гармонію рис її чистого обличчя, її невинність, чарівне світло її очей, в яких іскрилися помисли юного кохання, а бажання не відало пристрасті.

– Слово честі, мила кузино, якби ви опинилися в ложі Опери у вечірньому туалеті,– ручуся, що тітонька мала б рацію, – ви б примусили багатьох чоловіків впасти в гріх заздрості, а в жінок викликали б ревнощі.

Цей комплімент вразив Ежені в самісіньке серце, і вона затремтіла з радості, хоч нічого й не зрозуміла.

– О кузене, вам хочеться посміятися з бідної провінціалки.

– Якби ви мене знали, кузино, ви повірили б, що я ненавиджу глузувати: це сушить серце, нищить всіляке почуття…

І він дуже мило проковтнув шматочок хліба з маслом.

– Ні, мені, мабуть, бракує дотепності, щоб кепкувати з інших, і ця вада мені дуже шкодить. У Парижі вміють убити людину, кажучи: "В нього добре серце". Це має означати: "Бідолаха дурний, як носоріг". Та я багатий, і, всі знають, влучаю в ціль за тридцять кроків першим пострілом з пістолета будь-якої системи, – насмішники мене остерігаються.

– Те, що ви кажете, племіннику, показує, що у вас добре серце.

– У вас дуже гарний перстень, – сказала Ежені,– це не буде незручно, коли я попрошу його у вас подивитись?

Знявши з руки перстень, Шарль подав його Ежені, вона почервоніла, торкнувшись кінчиками пальців рожевих нігтів кузена.

– Мамо, гляньте, яка гарна робота.

– Ого, скільки тут золота, – сказала Нанон, подаючи каву.

– Що це таке? – запитав сміючись Шарль.

І він вказав на довгасте полив’яне горнятко з темної глини, всередині під фаянс, з бахромою золи по краях; у горнятку була кава, гуща якої то піднімалася на поверхню киплячої рідини, то опускалася на дно.

– Та це ж кава, уже й кипіла, – сказала Нанон.

– Ах, мила тітонько, я лишу хоч який-небудь благодійний слід свого перебування тут. Ви дуже відстали! Я вас навчу варити добру каву в кавнику Шапталя[15].– І він спробував пояснити, як зроблений той кавник.

– Та де вже, коли з цим стільки мороки, – сказала Нанон. – Не впораєшся за все життя. Ніколи я так не варитиму кави. Ото ще! А хто ж наготує трави для корови, поки я її варитиму?

– Каву варитиму я, – сказала Ежені.

– Дитино! – мовила пані Гранде, дивлячись на дочку.

Це слово нагадало про горе, яке от-от мало вразити бідолашного юнака; всі три жінки замовкли, співчутливо дивлячись на юнака, і він це помітив.

– Що з вами, кузино?

– Тс-с! – пані Гранде спинила Ежені, яка хотіла відповісти. – Ти знаєш, доню, що батько збирається поговорити з паном…

– Називайте мене просто Шарлем, – попросив молодий Гранде.

– Ах, вас звати Шарль? Яке гарне ім’я! – вигукнула Ежені.

Передчуття нещастя майже завжди збувається. І ось Нанон, пані Гранде та Ежені, які не могли без тремтіння подумати про повернення старого бондаря, раптом почули удар молотка, звук якого так добре знали.

– Це тато! – сказала Ежені.

Вона зняла зі столу блюдце з цукром, лишаючи кілька грудочок на скатертині. Нанон винесла тарілку з шкаралупами яєць. Пані Гранде підвелась, як злякана лань. Цей панічний жах здивував Шарля. Він не міг пояснити собі цього.

– Та що з вами? – запитав він.

– Це тато, – сказала Ежені.

– Ну і що ж?..

Пан Гранде ввійшов, кинув свій гострий погляд на стіл, на Шарля і все зрозумів.

– Еге! Ви влаштували свято для небожа, це добре, це дуже добре, це пречудово! – озвався він не затинаючись. – Коли кіт бігає по даху, миші танцюють на підлозі.

"Свято?.." – здивовано подумав Шарль, ще не знаючи режиму та звичаїв цього дому.

– Мою склянку, Нанон, – звелів старий.

Ежені принесла склянку. Гранде вийняв з жилетної кишені ніж з роговою колодкою і широким лезом одрізав шматочок хліба, взяв трохи масла, старанно намастив його і стоячи почав їсти. В цю мить Шарль накладав цукор у свою каву. Дядечко Гранде помітив грудочки цукру, пильно глянув на дружину, та зблідла і відступила на три кроки; він нахилився до вуха бідолашної старої і спитав:

– Де ж це ви взяли стільки цукру?

– Нанон принесла від Фессара, в нас не було.

Неможливо уявити собі глибоку значущість цієї мовчазної сцени для всіх трьох жінок: Нанон вийшла з кухні й зазирала в залу, щоб побачити, що буде далі. Шарль, ковтнувши кави, вирішив, що вона не досить солодка, й почав шукати цукор, який Гранде вже прибрав зі столу.

– Що ви хочете, небоже? – запитав старий.

– Цукру.

– Долийте молока, – відповів хазяїн дому, – кава буде солодкою.

Ежені взяла блюдце з цукром і поставила його на стіл, спокійно дивлячись на батька. Парижанка, що слабкими руками підтримує

шовкову драбину, допомагаючи коханцеві втекти, напевне виявляє не більше мужності, ніж виявила Ежені, знову поставивши цукор на стіл. Коханець віддячить парижанці, коли вона гордовито покаже йому свою гарну затерплу руку, кожна жилочка якої буде зрощена слізьми, вкрита поцілунками і вилікувана насолодою; а Шарлеві ніколи не судилося проникнути в таємницю глибокого хвилювання, яке охопило серце його кузини, враженої в цю мить поглядом старого бондаря.

– Ти чом не їси, жінко?

Бідна раба підійшла, з жалюгідним виглядом відрізала шматочок хліба і взяла грушу. Ежені відважно почастувала батька виноградом, кажучи:

– Покуштуй моїх запасів, тату. Кузене, ви не відмовитеся, правда? Я принесла ці гарні грона для вас.

– О, якщо їх не спинити, вони весь Сомюр розорять заради вас, небоже. Коли ви закінчите, ходімо зі мною до саду; те, що ви почуєте від мене, зовсім не солодке.

Ежені та її мати кинули на Шарля погляд, виразу якого юнак не міг зрозуміти.

– Що означають ці слова, дядечку? Після смерті моєї бідної матері…– на цих словах голос йому затремтів, – для мене вже немає іншого лиха…

– Любий племіннику, хто може знати, якою бідою Бог бажає нас випробувати? – озвалася тітка.

– Та-та-та-та, – передражнив Гранде. – Починаються дурниці. Мене аж жаль бере, небоже, коли подивлюся на ваші гарні білі руки.

І він показав свої, схожі на баранячі лопатки, руки, якими нагородила його природа.

– Ось руки, створені, щоб збирати гроші. Вас виховали так, що ви на ноги надіваєте ту шкіру, з якої роблять гаманці, в які ми ховаємо банкові білети. Погано, небоже, погано.

– Що ви хочете сказати, дядечку? Хай мене повісять, коли я розумію хоч слово.

– Ходімо, – сказав Гранде.

Скнара клацнув лезом складаного ножа, допив вино і розчинив двері.

– Кузене! Будьте мужні!

Голос дівчини зледенив Шарлеві душу, і він у смертельній тривозі пішов слідом за своїм грізним родичем. Ежені з матір’ю й Нанон перейшли до кухні, охоплені непереможним бажанням підгледіти за обома дійовими особами сцени, яка мала відбутися у вогкому садку, де дядько деякий час мовчки походжав з небожем.

Гранде не бентежила необхідність сповістити Шарля про батькову смерть, його співчуття викликало те, що юнак лишився без гроша, і він шукав слів, які зм’якшили б цю жорстоку істину. "Ви втратили батька", – цим нічого не було б сказано. Батьки вмирають раніше, ніж діти. Але: "Ви втратили все своє багатство", – у цих словах з’єднувалися всі земні нещастя. І старий утретє мовчки пройшовся по середній алеї, де пісок хрускотів під його ногами. У хвилини, коли в нашому житті відбуваються великі події, душа міцно прив’язується до тих місць, де ми пізнали радість чи горе. І Шарль з особливою увагою розглядав буксуси в цьому садочку, зблякле падаюче листя, нерівні стіни, химерно покручене гілля фруктових дерев – мальовничі подробиці, які мали навіки врізатися йому

в пам’ять, злившися з цією урочистою годиною з допомогою особливої мнемотехніки, властивої стражданням.

– Яка спека, яка погода, – сказав Гранде, глибоко вдихаючи повітря.

– Так, дядечку… Але чому…

– Бачиш, небоже, – вів далі дядько, – у мене лихі новини для тебе. З твоїм батьком дуже зле…

– Так чому ж я тут? – скрикнув Шарль. – Нанон, – гукнув він, – поштових коней! Знайду ж я тут коляску? – додав він, повертаючись до дядька, який стояв нерухомо.

– Коні й коляска не допоможуть, – відповів Гранде, дивлячись на Шарля, який тепер мовчки стояв з нерухомим поглядом. – Так, бідний мій хлопче, ти вгадав. Він умер. Але це ще не все, діло серйозніше. Він застрелився…

– Батько?..

– Так. Але й це ще не все. Газети сповіщають про це так, наче мають на те право. Ось прочитай.

Гранде, який залишив у себе газету Крюшо, подав Шарлеві фатальну статтю; цієї миті бідолашний юнак, ще дитина, ще в тому віці, коли почуття проявляються безпосередньо, розридався.

"Ну, обійшлося! – подумав Гранде, – Його очі мене злякали. Він плаче – значить, врятований".

– Та це теж пусте, бідний мій небоже, – мовив Гранде, не знаючи, слухає його Шарль чи ні,– це нічого, ти втішишся, але…

– Ніколи! Ніколи! Батьку! Батьку!

– Він розорив тебе, ти лишився без грошей.

– Що мені з того? Де мій батько? Мій батько!

Жахливе ридання між цими стінами ще більше підсилювала луна. Три жінки, сповнені жалю, плакали; сльози так само заразливі, як і сміх. Шарль, не слухаючи дядька, вискочив у двір, розшукав сходи, піднявся у свою кімнату і кинувся поперек ліжка, ховаючи обличчя в ковдрах, щоб виплакатися подалі від родичів.

– Хай пройде перша злива, – мовив Гранде, повертаючись до зали, де Ежені з матір’ю швидко сіли на свої місця і, витерши сльози, працювали тремтячими руками. – Та цей хлопець нічого не вартий, він більше вболіває за небіжчиком, ніж за грішми.

Ежені здригнулася, почувши, що батько говорить так про найсвятіші страждання. З цієї хвилини вона почала судити свого батька. Шарлеве ридання, хоч і приглушене, весь день було чути в лункому будинку, і його глибокі стогони, що, здавалося, виходили з-під землі, поступово слабнучи, втихли тільки надвечір.

– Бідний хлопець! – зітхнула пані Гранде.

Фатальний вигук! Дядечко Гранде глянув на дружину, на Ежені, на цукорницю, згадав незвичайний сніданок, приготовлений для нещасного родича, і став посеред зали.

– От що! Сподіваюся, – почав він із звичним для нього спокоєм, – ви припините це марнотратство, пані Гранде. Я не на те даю вам гроші, щоб напихати цього гультяя.

– Мати тут ні при чому, – сказала Ежені.– Це я…

– З нагоди повноліття, чи як? – зауважив Гранде, уриваючи дочку. – Ти збираєшся мені перечити? Подумай, Ежені…

– Тату, не годилося б, щоб синові вашого брата бракувало у вас…

– Та-та-та-та! – промовив бондар в чотирьох тонах хроматичної гами. – То син мого брата, то мій небіж! Цей Шарль для нас ніщо, у нього ні гроша за душею; його батько зазнав банкрутства, і коли цей франт наплачеться досхочу, він забереться звідси геть; я не хочу, щоб він баламутив мій дім.

– А що це таке, зазнати банкрутства, тату? – спитала Ежені.

– Зазнати банкрутства, – відповів батько, – це означає вчинити найбезчесніше діло, яке може зганьбити людину.

– То, либонь, великий гріх, – сказала пані Гранде, – і на голову вашого брата впаде вічне прокляття.

– Ну, завела, – гримнув на неї чоловік, знизуючи плечима. – Стати банкрутом, Ежені,– розповідав він далі,– це вчинити крадіжку, яку закон, на жаль, бере під захист. Люди довірили свою власність Гійому Гранде, покладаючись на його добре ім’я і чесність, а він, забравши все, лишив їм тільки очі, щоб плакати. Грабіжник з великої дороги кращий за банкрута: грабіжник нападає на вас, ви принаймні можете захищатися, він ризикує головою, а цей… Словом, Шарля збезчещено.

Ці слова тягарем упали на серце бідної дівчини. Чиста душею, як чиста і ніжна квітка, що виросла в глибині лісу, вона не знала ні правил світу, ні його облудних міркувань, ні його софізмів; вона довірливо прийняла жорстоке пояснення банкрутства, яке дав їй батько, не пояснивши різниці між банкрутством ненавмисним і злісним.

– А ви, тату, ніяк не могли запобігти цьому лихові?

– Брат не радився зі мною; до того ж у нього було чотири мільйони боргу.

– А що таке мільйон, тату? – спитала Ежені простодушно, як дитина, котра вірить, що може швидко дістати бажане.

– Мільйон? – сказав Гранде. – Це мільйон монет по двадцять су, а щоб було п’ять франків, потрібно п’ять монет по двадцять су.

– Боже мій, Боже мій! – скрикнула Ежені. – Як же це дядько мав один чотири мільйони? Чи знайдеться ще така людина у Франції, в якої було б стільки мільйонів?

Гранде гладив підборіддя, усміхався, і гуля на його носі, здавалось, надималася.

– Але що ж станеться з кузеном Шарлем?

– Він поїде до Індії, де, згідно з волею свого батька, спробує розбагатіти.

– А гроші в нього є, щоб поїхати туди?

– Я заплачу за проїзд до… так, до Нанта.

Ежені кинулася батькові на шию.

– Ах, таточку, які ви добрі!

Вона так ніжно цілувала його, що навіть засоромила, Гранде трохи занепокоїло сумління.

– А багато часу потрібно, щоб зібрати мільйон? – спитала вона.

– Ще б пак! – сказав бондар. – Ти знаєш, що таке наполеондор, так от потрібно п’ятдесят тисяч наполеондорів, щоб мати мільйон.

– Мамо, ми замовимо для нього напутній молебень.

– Я теж подумала про це, – відповіла мати.

– Ну от! Вам аби тринькати гроші! – вигукнув Гранде. – Ви думаєте, в мене тут сотні тисяч?

У цю мить пролунав у мансарді глухий стогін, скорботніший, ніж раніше, і Ежені з матір’ю похололи від жаху.

– Нанон, піди нагору й глянь, щоб він не наклав на себе рук, – сказав Гранде. – Так от, – додав він, обертаючись до дружини й дочки, які зблідли від його слів, – облиште ви дурниці. Я йду. Треба уламати наших голландців, вони сьогодні від’їжджають… Потім зустрінуся з Крюшо і побалакаю з ним про все.

Він пішов. Коли двері за Гранде зачинились, Ежені з матір’ю полегшено зітхнули. До цього ранку дочка, буваючи з батьком, ніколи не почувала вимушеності; але за останні кілька годин у неї щохвилини мінялися і почуття, й думки.

– Мамо, скільки луїдорів коштує бочка вина?

– Батько продає за сто – сто п’ятдесят франків, іноді за двісті, так я чула.

– Якщо він виробляє тисячу чотириста бочок вина…

– Їй-богу, не знаю, дитино моя, скільки воно буде; батько ніколи не розмовляє зі мною про свої справи.

– Виходить, тато багатий.

– Можливо. Але пан Крюшо казав мені, що два роки тому батько купив Фруафон. Мабуть, йому тепер сутужно.

Нічого не зрозумівши у багатстві свого батька, Ежені перестала рахувати.

– Він мене і не помітив, голубчик! – сказала Нанон, повернувшись. – Простягся на ліжку, мов теля, і плаче, як Магдалина, благослови його, Господи. Він так горює, бідний красунчик!

– Ходімо ж мерщій, мамо, треба його втішити. А коли постукають, ми одразу спустимося.

Пані Гранде не мала сили встояти проти доччиного благання. Ежені була піднесено-прекрасна; в ній прокинулася жінка. В обох сильно билися серця, коли вони піднімалися в Шарлеву кімнату. Двері були відчинені. Юнак нічого не бачив і не чув. Заливаючись слізьми, він тихо стогнав.

– Як він любить свого батька! – прошепотіла Ежені.

У голосі, яким вона промовила ці слова, не можна було не помітити надії серця, ще не свідомого своєї пристрасті. І пані Гранде кинула на дочку погляд, сповнений материнської любові; потім ледве чутно сказала їй на вухо:

– Стережись, ти можеш закохатися у нього!

– В нього закохатися! – обізвалася Ежені.– Ох, якби ти знала, що сказав батько!

Шарль обернувся і побачив тітку і кузину.

– Я втратив батька! Бідний мій батько! Коли б він тільки довірив мені таємницю нещастя, ми працювали б удвох, щоб усе врятувати. Боже мій! Дорогий мій батьку! Я був певен, що скоро побачу його, і, мабуть, холодно попрощався з ним…

Ридання не дали йому говорити.

– Ми будемо щиро молитися за нього, – сказала пані Гранде. – Здайтеся на волю Божу.

– Кузене, – мовила Ежені,– будьте мужні. Ваша втрата непоправна: думайте ж про те, щоб урятувати свою честь…

Інстинктивно, з проникливістю жінки, яка все робить розумно, навіть втішає, Ежені хотіла заспокоїти кузена, займаючи його ним самим.

– Свою честь? – скрикнув юнак, різким рухом відкидаючи пасмо волосся. І, схрестивши руки, сів на ліжку. – Ах, справді. Дядечко казав, що тато збанкрутував.

Шарль заридав і затулив обличчя долонями.

– Облиште мене, кузино, облиште. Боже мій, Боже мій! Пошли прощення батькові, він, мабуть, так страждав!

Було щось жахливе і привабливе в прояві цієї скорботи, щирої, прямодушної, безпосередньої. Він соромився своїх сліз, і прості серця Ежені та її матері одразу відчули це, коли Шарль жестом попросив обох залишити його на самоті. Вони зійшли вниз, мовчки посідали на свої місця біля вікна і працювали близько години, не проронивши й слова.

Нишком кинувши погляд на речі юнака, – а погляд молодої дівчини миттю помічає все навколо, – Ежені побачила гарненькі туалетні дрібнички, ножиці, приладдя для гоління, оздоблені золотом. Від блиску такої розкоші в бідній кімнаті, де лилися сльози страждання, Шарль став для неї ще цікавіший, можливо, саме через цю суперечність. Ніколи ще така серйозна подія, таке драматичне видовище не вражало уяви цих двох жінок, що жили досі спокійно і самотньо.

– Мамо, – сказала Ежені,– ми надінемо жалобу по дядечку.

– Як звелить батько, – відповіла пані Гранде.

Вони знову замовкли. Ежені робила стібки так рівномірно, що спостерігач помітив би, як вона заглибилась у свої думки. Перше, що хотілося милій дівчині, це поділити скорботу кузена.

Близько четвертої години різкий удар молотка відізвався в серці пані Гранде.

– Що це з батьком? – звернулася вона до дочки.

Винороб увійшов веселий. Знявши рукавички, він так потер руки, що обдер би шкіру, але вона була видублена, як російська юхта, тільки що не тхнула ні модриною, ні живицею. Старий походжав по кімнаті, дивився на годинник. Нарешті він прохопився із своєю таємницею.

– Жінко, – сказав Гранде, зовсім не затинаючись, – я їх усіх обдурив. Наше вино продано. Сьогодні ранком голландці й бельгійці мали їхати, я пішов прогулятися на майдані перед їхнім заїздом, удавши простачка. Той, котрого ти знаєш, – як його звуть?.. – підійшов до мене. Власники всіх гарних виноградників тримають свій збір і вичікують, а я їм у цьому не перешкоджав. Наш бельгієць був у розпачі. Я це бачив. Справу скінчено; він забирає наше вино по двісті франків за бочку, половина

готівкою. Платить золотом. Документи готові. Ось тобі шість луїдорів. Через три місяці вина подешевшають.

Останні слова він вимовив спокійно, але з такою глибокою іронією, що коли б їх почули сомюрці, які в цей час зібралися на площі, приголомшені новиною про те, що Гранде продав вино, – вони затремтіли б. Панічний страх удвічі знизив би ціни на вино.

– У вас тисяча бочок цього року, тату? – спитала Ежені.

– Так, донечко.

Слово "донечка" було найвищим проявом радості старого бондаря.

– Виходить двісті тисяч монет по двадцять су?

– Так, мадмуазель Гранде.

– Отже, тату, ви легко можете допомогти Шарлеві.

Здивування, гнів, Валтасарове заціпеніння, коли він побачив слова Мане-Текел-Фарес [16], не можна порівняти з холодною люттю Гранде, який уже й думати забув про небожа, і раптом знову побачив, що Шарль заполонив доччине серце і розум.

– Ах так! Відколи цей франт вліз у мій дім, усе тут пішло шкереберть. Ви кинулися купувати всякі витребеньки, влаштовувати бенкети й гулянки. Не хочу я такого. Я в своєму віці вже, здається, знаю, як мені поводитись. У всякому разі, я не потребую повчань ні від своєї дочки, ні від кого іншого. Для небожа я зроблю все, що треба, і вам нічого сунути в це діло носа. А ти, Ежені,– додав він, обертаючись до дівчини, – не говори мені більше про нього, бо відішлю тебе з Нанон в абатство Нуайє, ось побачиш, і не пізніше як завтра, коли ти хоч слово мовиш. А де ж він, цей хлопчак? Сходив униз?

– Ні, мій друже, – відповіла пані Гранде.

– То що ж він робить?

– Він оплакує свого батька, – відповіла Ежені.

Гранде глянув на дочку і не знав, що сказати. Він все ж таки був якийсь батько. Пройшовшись два-три рази по залі, він хутко піднявся до свого кабінету, щоб там обміркувати, як вмістити гроші у цінні папери. Начисто знявши дві тисячі арпанів лісу, він одержав шістсот тисяч франків; додаючи до цього гроші за тополі, прибутки минулого й поточного року та ще двісті тисяч франків від щойно укладеної угоди, він міг зібрати дев’ятсот тисяч франків. Його спокушали двадцять процентів, які можна було нажити за короткий час на процентних паперах із курсом сімдесят франків. Він підрахував усе це на газеті, в якій сповіщалося про смерть брата, чуючи, хоч і не слухаючи, небожів стогін. Нанон постукала в стінку, запрошуючи хазяїна зійти – обід був на столі. На східцях Гранде бурмотів сам до себе: "Я одержу вісім відсотків, отже, все вирішено. Через два роки матиму півтора мільйона франків і заберу їх у Парижі золотом".

– Ну, а де ж небіж?

– Він каже, що не хоче їсти, – відповіла Нанон. – Це нездорово.

– Зате економно, – зауважив хазяїн.

– Авжеж, – мовила Нанон.

– Та що там! Не плакатиме ж він вічно. Голод і вовка з лісу вижене.

За обідом усі мовчали.

– Любий друже, – раптом заговорила пані Гранде, коли зняли зі столу скатертину, – нам треба надіти жалобу.

– Ви, пані Гранде, вже не знаєте, що й вигадати, аби тільки тринькати гроші. Жалоба в серці, а не в одязі.

– Але по братові слід надівати жалобу, і церква велить нам…

– Купуйте собі жалобу на свої шість луїдорів. Мені дасте креп, з мене досить.

Ежені звела очі до неба, не кажучи ні слова. Вперше в житті великодушні нахили, які досі дрімали в ній, раптом пробудилися, і тепер їх щохвилини зневажали. Цей вечір зовні скидався на тисячу вечорів їхнього одноманітного існування, але, напевне, він був найжахливіший. Ежені працювала, не підводячи голови і не користуючись робочою шкатулкою, яка напередодні викликала зневагу Шарля. Пані Гранде плела свої нарукавники. Гранде цілих чотири години крутив великими пальцями, заглибившись у свої підрахунки, наслідки яких мали на другий день здивувати Сомюр. Цього вечора ніхто не прийшов їх провідати. Все місто було збурене комерційною витівкою Гранде, банкрутством його брата і приїздом небожа. Потреба поговорити про спільні інтереси зібрала всіх виноградарів із вищих і середніх кіл Сомюра до пана де Грассена, де лунали грізні прокляття на адресу колишнього мера.

Нанон пряла, і тільки дзижчання колеса її прядки розлягалося під сіруватою стелею зали.

– Щось ми роти позамикали, – усміхнулась вона, показуючи великі й білі, мов чищений мигдаль, зуби.

– Нічого язиками бевкати, – відповів Гранде, прокинувшись від глибокої задуми.

Він уже бачив себе у майбутньому, років через три, власником восьми мільйонів, і йому здавалося, він уже наче пливе цією золотою повінню.

– Пора спати. Я зайду до небожа, скажу йому на добраніч від усіх нас і спитаю, чи не хоче він попоїсти.

Пані Гранде спинилася на площадці другого поверху, щоб чути розмову старого з Шарлем. Ежені, відважніша за матір, піднялася двома східцями вище.

– Ну що, небоже, у вас горе? Так поплачте, це природно. Батько є батько. Треба мужньо переносити горе. Поки ви плачете, я займаюсь вашими справами. Бачите, я родич непоганий. Ну ж бо, підбадьоріться! Хочете чарку вина? Вино в Сомюрі дешеве; тут ним частують, як в Індії чашкою чаю… Але чого ви сидите без світла. Негаразд! Негаразд! Треба ясно бачити, що робиш.

Гранде підійшов до каміну.

– Еге! – скрикнув він. – Воскова свічка. Де в чорта вони добули її? Негідниці, ладні підлогу в домі виламати, аби яєць зварити цьому хлопчиськові.

Почувши ці слова, мати й дочка кинулися до своїх кімнат і позабивалися в ліжка так прудко, як злякані миші в нірки.

– Пані Гранде, ви знайшли скарб, чи що? – гукнув старий, входячи в кімнату дружини.

– Друже мій, почекайте, я молюся, – схвильованим голосом відповіла бідна мати.

– Чорти б ухопили твого Господа Бога! – пробурмотів старий.

Скнари не вірять у прийдешнє життя, для них сьогодні – усе. Ця думка проливає жахливе світло на сучасну епоху, в яку більше ніж будь-коли гроші панують над законами, політикою та мораллю. Суспільний лад, книжки, люди й наука – все змовилося підірвати віру в прийдешнє життя, на яку спиралося суспільство ось уже сімнадцять сторіч. Могила у наш час – це перехід у стан, якого мало бояться. Майбутнє, яке чекало нас по той бік Реквієму, перенесено в сучасне. Досягти, per fas et nefas[17] земного раю і суєтних насолод, скам’янити серце і виснажити тіло заради володіння скороминущими благами, як колись терпіли муки життя заради одвічного блаженства, – ось загальний помисел! Помисел, до того ж відбитий скрізь, включаючи закони, які запитують законодавця: "Що ти платиш?" – замість того щоб питати: "Що ти думаєш?" Коли це вчення перейде від буржуазії до народу, що станеться з країною?

– Ти скінчила, пані Гранде? – спитав старий бондар.

– Друже мій, я молюся за тебе.

– Прекрасно. На добраніч. Поговоримо вранці.

Бідна жінка лягла спати з важким серцем, наче школярка, яка не вивчила уроків і боїться прокинувшись побачити обличчя розгніваного вчителя. В ту мить, коли вона злякано куталась у ковдри, щоб нічого не чути, до неї в самій сорочці, босоніж прослизнула Ежені й поцілувала в лоб.

– О добра моя матусю, – мовила вона. – Завтра я йому скажу, що це все я.

– Ні, він одішле тебе в Нуайє. Не бійся, не з’їсть же він мене.

– Чуєш, мамо?

– Що?

– Він все ще плаче.

– Іди лягай, доню. Ти застудишся, підлога вогка.

Так минув урочистий день, котрий мав тяжіти над усім життям багатої й бідної спадкоємиці, яка заснула вже не таким глибоким і невинним сном, як раніше. Досить часто певні вчинки людини, хоч вони й достовірні, здаються, висловлюючись літературно, неправдоподібними. Чи не тому, що майже завжди забувають пролити світло психологічного аналізу на наші безпосередні рішення, не пояснюючи таємничо виниклі причини, що їх зумовили? Можливо, глибоку пристрасть Ежені слід було б проаналізувати в її найтонших душевних проявах, бо вона, ця пристрасть, стала, як сказали б деякі насмішники, недугою і вплинула на все її існування. Багато людей воліють зовсім заперечувати справжні події та їхню розв’язку, аби не вимірювати силу зв’язків, вузлів, скріплень, які таємно з’єднують у духовному житті один факт з іншим. І тут минуле Ежені може пояснити спостережникам людської природи причини її простодушної, безпосередньої поведінки й раптовості проявів дівочої душі. Чим спокійніше було її життя, тим сильніше розгорілося в її душі жіноче почуття жалю, найвинахідливіше з почуттів. Стривожена подіями цього дня, вона багато разів прокидалася, прислухалась, і їй вчувалися зітхання кузена, які з учорашнього дня ятрили дівчині серце: то їй ввижалося, що він конає з горя, то снилося, що вмирає з голоду. На світанку вона виразно почула страшний крик. Ежені одразу ж одяглась і легкою ходою вбігла до кузена, що лишив двері незамкненими. Свічка догоріла в розетці свічника. Шарль, знеможений, заснув не роздягаючись у кріслі, схиливши голову на ліжко; він марив, як марять люди з порожнім шлунком. Ежені могла наплакатися вволю; могла милуватися його молодим і вродливим обличчям, блідим від страждань, ніби мармуровим; Шарлеві очі припухли від сліз, і, здавалося, він іще плакав уві сні. Шарль відчув присутність Ежені, розплющив очі й побачив її, глибоко зворушену.

– Пробачте, кузино, – мовив він, мабуть, не усвідомлюючи, де він і котра вже година.

– Тут є серця, котрі вас розуміють, кузене, і ми подумали, чи не потребуєте ви чогось. Вам треба лягти, ви стомлюєтесь у такому положенні.

– Це правда.

– То прощавайте.

Вона втекла, засоромлена й щаслива, що побувала в нього. Тільки невинність зважується на такі сміливі вчинки. Досвідчена доброчесність розраховує не гірше, ніж порок. Ежені не почувала страху біля свого кузена, але, опинившись у своїй кімнаті, вона ледве трималася на ногах. Життя в невіданні раптом скінчилося, вона почала міркувати, тисяча докорів мордували її: "Що він про мене подумає? Розгадає, що я його люблю?" А тим часом саме цього вона прагнула найсильніше. Щире кохання прозорливе і знає, що кохають того, хто сам кохає. Яка подія для цієї самотньої молодої дівчини – ввійти отак нишком до хлопця! Хіба не існують у коханні думки і вчинки, що означають для деяких душ стільки ж, як і святі заручини? Через годину Ежені зайшла до матері і, як звичайно, допомогла їй одягнутися. Потім вони сіли на свої місця біля вікна і чекали Гранде з тривогою, яка, залежно від настрою, леденить чи палить серце, стискує чи розпирає його, коли людина чекає бурхливої сцени чи суворої кари; а втім, це почуття таке природне, що свійські тварини під його впливом кричать при найлегшому покаранні, хоча, випадково поранившись, терплять мовчки. Добряга зійшов униз, але, поговоривши неуважно з дружиною і поцілувавши Ежені, сів за стіл, ніби й не думаючи про вчорашні погрози.

– А що з небожем? Хлоп’я не набридає?

– Він спить, пане, – відповіла Нанон.

– Тим краще, не треба на нього свічку витрачати, – глузливо відповів Гранде.

Ця незвичайна поблажливість, ця жовчна веселість вразили пані Гранде, і вона пильно подивилася на чоловіка. Добряга… (Тут до речі буде зауважити, що в Турені, Анжу, Пуату і в Бретані слово добряга, вже не раз вжите щодо Гранде, застосовується і до найжорстокіших, і до найдобріших людей, коли вони досягли певного віку; це найменування зовсім не означає особистої лагідності). Отож добряга взяв капелюха, рукавички і сказав:

– Піду пройдуся до майдану, може, зустріну наших Крюшо.

– Ежені, твій батько, безсумнівно, щось має на думці.

Звикнувши мало спати, Гранде половину нічного часу присвячував попереднім підрахункам, обмірковував свої спостереження, плани, що забезпечували їм дивну безпомилковість і постійний успіх, які дивували сомюрців. Людська сила складається з терпіння й часу. Могутні люди чогось прагнуть і пильнують. Життя скнари – це постійне тренування людської могутності, поставленої на службу власній вигоді. Скнара спирається тільки на два почуття: себелюбство і корисливість; та оскільки корисливість – це теж свого роду себелюбство, стале і цілеспрямоване, постійне свідчення справжньої вищості, то себелюбство і корисливість – це дві сторони одного цілого: егоїзму. Звідси, мабуть, і та особиста цікавість, яку викликають скнари, вміло виведені на кін. Кожний по-своєму тонкою ниткою зв’язаний з цими дійовими особами; вони зачіпають усі людські почуття, підсумовуючи їх. Немає людини без бажань, а яке бажання в суспільстві можна задовольнити без грошей? Гранде справді мав щось на думці, як сказала його дружина. Він, подібно до всіх скнар, відчував настійну потребу вести гру з іншими людьми, законно привласнювати їхні гроші. Примусити поважати себе – хіба це не означає проявляти владу, надавати собі право зневажати слабких, тих, хто на цьому світі дає себе на поталу? О, хто справді зрозуміє агнця, що мирно лежить біля ніг Божих, найзворушливішу з прообразів усіх жертв

земних, емблему їхнього майбутнього, одне слово – звеличені страждання і слабість? Цього агнця скнара ставить в кошару, відгодовує, а тоді вбиває, смажить, їсть і зневажає. Гроші й презирство надають скнарі сили. За ніч думки добряги пішли в іншому напрямі: звідси його поблажливість. Він надумав, як посміятися з парижан, скрутити їх, зігнути в дугу, стерти на порох, примусити їх кидатися туди й сюди, упрівати, сподіватися, бліднути, щоб він, колишній бондар, міг втішатися з них, сидячи в своїй сірій залі чи піднімаючись по трухлявих сходах свого сомюрського дому. Небіж привернув його увагу. Він надумав врятувати честь померлого брата, але так, щоб це нічого не коштувало ні йому, ні небожеві. Свої гроші Гранде збирався вкласти на три роки, отже, йому лишалося тільки управляти своїми маєтками; а його діяльна хитрість потребувала поживи, і він знайшов її у банкрутстві брата. Не почуваючи у своїх пазурах нічого підходящого, він захотів простягти лапу до парижан на користь Шарлеві і недорогим коштом показати себе зразковим братом. Родинна честь так мало важила в цьому проекті, що його добрі наміри можна порівняти з потребою картярів стежити за доброю грою, в якій вони самі не мають ставки.

Крюшо були йому потрібні, та він не хотів сам іти за ними, а поклав собі примусити їх прийти до нього і того ж вечора почати комедію – план її тільки-но було складено, щоб назавтра, не втративши жодного мідяка, стати предметом захоплення всього міста.

Коли батька не було вдома, Ежені мала щасливу можливість відверто зайнятися своїм коханим кузеном і без остраху вилити на нього скарби свого співчуття, одного з найпрекрасніших проявів вищості жінки, єдиного почуття, яке вона охоче дає відчути, єдине, в чому вона пробачає чоловікові, коли він дозволяє взяти над собою гору. Три або чотири рази Ежені підходила до кімнати кузена, щоб прислухатися до його подиху, дізнатися, чи спить він, чи пробудився; потім, коли він устав, вершки, кава, яйця, фрукти, тарілка, склянка, все, що мало відношення до сніданку, не уникло її уваги. Вона легко піднялася по старих сходах, щоб послухати, що робить кузен – одягається чи й досі плаче? Підійшла до дверей.

– Кузене!

– Що, кузино?

– Де ви бажаєте снідати – у залі чи в своїй кімнаті?

– Де ви хочете.

– Як ви себе почуваєте?

– Люба кузино, сором признатись, я голодний.

Ця розмова крізь двері була для Ежені цілим епізодом роману.

– Ну гаразд, ми принесемо вам сніданок у вашу кімнату, щоб не злостити тата.

Легко, як пташка, вона спустилася на кухню.

– Іди, Нанон, прибери у нього в кімнаті.

Ці сходи, по яких стільки ходжено вгору й униз, на яких гучно лунав найменший звук, здавалися їй світлими, ніби й вони обновилися, ніби промовляли до неї, були молоді, як вона, молоді, як її кохання, якому вони служили.

В решті решт її мати, добра, поблажлива мати, піддалася примхам цього кохання, і, коли в кімнаті Шарля було прибрано, вони пішли удвох провідати нещасного: хіба християнське милосердя не велить утішати? В релігії ці дві жінки почерпнули чимало дрібних софізмів, щоб виправдати свої вчинки. І от Шарль Гранде відчув себе оточеним найніжнішим і найщирішим піклуванням. Його наболіле серце гостро відчуло ніжність тієї лагідної дружби, того теплого співчуття, яке ці дві душі, завжди

пригнічені, опинившись на хвилину вільними, щедро виявили у своїй звичній сфері – у світі страждань. На правах родички Ежені почала складати білизну, туалетні речі, привезені кузеном, і могла досхочу милуватися кожною коштовною дрібничкою, срібними й золотими витребеньками тонкої роботи, які попадалися їй під руку і які вона подовгу тримала, ніби розглядаючи.

Шарля глибоко розчулило великодушне співчуття тітки й кузини; він досить добре знав паризький світ і розумів, що там він, у його теперішньому становищі, зустрів би тільки холодні й байдужі серця. Ежені постала перед ним у всьому блиску своєї особливої краси; він тепер захоплювався простотою звичаїв, з яких учора глузував. І коли Ежені взяла в Нанон фаянсову чашку кави з вершками й подала кузенові з усією простодушністю почуття, кинувши на нього погляд, сповнений доброти, в очах парижанина заблищали сльози, він узяв її руку і поцілував.

– Та що це знову з вами? – спитала дівчина.

– О, це сльози вдячності,– відповів Шарль.

Раптом Ежені рвучко обернулася до каміна і взяла свічники.

– Нанон, віднесіть це, – сказала.

Коли вона подивилася на кузена, фарба ще не зійшла з її лиця, але погляд приховував правду, не виказував надмірної радості, яка переповнювала її серце; їхні очі виражали одне й те саме почуття, а душі злилися в одній думці: майбутнє належало їм.

Це ніжне хвилювання було для Шарля тим чарівніше в його великому горі, що воно було несподіване. Удар молотка змусив обох жінок повернутися на свої місця. На щастя, вони встигли досить швидко спуститися зі сходів і були вже за роботою, коли ввійшов Гранде; якби він

зустрів їх під склепінням, цього було б досить, щоб викликати його підозріння. Старий швиденько проковтнув сніданок; незабаром прийшов сторож із Фруафона, який усе ще не отримав обіцяної винагороди; він приніс зайця, куріпок, забитих у парку, вугрів і двох щук від мірошників.

– Еге! Бідолаха Корнуайє прийшов саме вчасно. Це годиться в їжу, га?

– Так, милостивий паночку, їх убито два дні тому.

– Ну, Нанон, хутко! – сказав Гранде. – Забирай це все на обід; я сьогодні частую обох Крюшо.

Нанон витріщила очі і обвела поглядом усіх присутніх.

– Гаразд, – сказала вона, – а де ж я візьму шпик та приправи?

– Жінко, – гукнув Гранде, – дай Нанон шість франків і нагадай мені, щоб я приніс із погреба доброго вина.

– Так що ж, пане Гранде, – заговорив сторож, який приготував урочисту промову, щоб добитися платні,– пане Гранде…

– Та-та-та-та, – заторохтів Гранде, – я знаю, що ти хочеш сказати: ти хлопець добрий; завтра побачимо, сьогодні я дуже поспішаю. Жінко, дай йому сто су, – звернувся він до пані Гранде.

Старий вийшов. Бідна жінка була щаслива купити мир ціною одинадцяти франків. Вона знала, що Гранде заспокоювався тижнів на два, відібравши отак, монета за монетою, гроші, які раніше давав їй.

– Візьми, Корнуайє,– сказала вона і тицьнула сторожеві десять франків. – Прийде час, ми віддячимо тобі за твої послуги.

Корнуайє нічого було сказати. Він пішов.

– Пані,– мовила Нанон, уже в чорному чепці, з кошиком у руках, – мені треба тільки три франки, решту лишіть у себе. Обійдеться й так.

– Приготуй добрий обід, Нанон, кузен зійде до столу, – сказала Ежені.

– Ні, тут таки діється щось незвичайне, – промовила пані Гранде. – Це втретє з дня нашого весілля твій батько дає обід.

О четвертій годині, коли Ежені з матір'ю накрили стіл на сім осіб, а господар дому поставив кілька пляшок добірних вин, що їх так любовно зберігають провінціали, Шарль зайшов до зали. Він був блідий. Його рухи, поведінка, очі й голос були сповнені чарівного смутку. Юнак не вдавав, що страждає, а справді страждав, і тінь страждання на його обличчі надавала йому привабливості, що так подобається жінкам. І Ежені покохала його ще більше. Можливо, нещастя наблизило його до неї. Шарль уже не був багатим і вродливим юнаком із недосяжних для неї сфер, це був родич у страшній біді. Біда породжує рівність. У жінки спільне з янголом те, що страдники належать їй. Шарль і Ежені розуміли одне одного, хоч розмовляли тільки очима; бідний розвінчаний денді, сирота, сів у куток і лишався там, мовчазний, спокійний і гордий; та час від часу ніжний і пестливий погляд кузини осявав його, примушуючи забувати смутні думки і линути разом із нею в країну надії й майбутнього, куди їй любо було летіти разом з ним.

В цю мить усе місто було ще більше схвильоване обідом, яким Гранде мав частувати панів Крюшо, ніж учора – продажем збору, цією нечуваною зрадою інтересів виноградарів. Якби винороб-політик давав цей обід із тією ж метою, яка коштувала хвоста собаці Алківіада[18], він, можливо, був би великою людиною; однак він ставив себе дуже високо над містом, яким безупинно грав, і зовсім не зважав на Сомюр. Де Грассени скоро почули про самогубство і ймовірне банкрутство Шарлевого батька; вони вирішили того ж вечора відвідати свого клієнта, щоб висловити співчуття

в його горі, засвідчити свою дружбу та й дізнатися про причини запрошення при такій нагоді панів Крюшо на обід. Точно о п’ятій годині голова суду К. де Бонфон і його дядько нотар прибули вирядженi, як на весілля. Гості сіли до столу і передусім почали наминати обід. Гранде був поважний, Шарль мовчазний, Ежені німа, пані Гранде говорила не більше, ніж звичайно; отож обід був справжніми поминками. Коли встали з-за столу, Шарль звернувся до тітки й дядька:

– Дозвольте мені піти до своєї кімнати. Я мушу зайнятися сумною кореспонденцією. Треба написати багато листів.

– Ідіть, небоже.

Коли юнак вийшов і добряга міг сподіватися, що Шарль нічого не почує, заглибившись у своє писання, він похмуро глянув на дружину:

– Пані Гранде, те, про що ми маємо говорити, для вас – все одно що латина. Зараз пів на восьму, час уже на сідало. На добраніч, доню.

Він поцілував Ежені, і обидві жінки вийшли. Отоді й почалася сцена, в якій дядечко Гранде, більше ніж будь-коли в своєму житті, виявив набуті в стосунках із людьми хитрощі, за які ті, кого він найдошкульніше кусав, називали його старим собакою.

Якби шанолюбство сомюрського мера було спрямоване на досягнення вищих суспільних щаблів і сприятливі обставини привели його на конгреси, де вирішується доля цілих народів, і коли б він там явив свої дипломатичні здібності, якими обдарувало його користолюбство, – немає найменшого сумніву: він уславився б і приніс користь Франції. Однак можливо, що поза Сомюром добряга був би дуже жалюгідною постаттю. Мабуть, деякі уми, як і певні тварини, стають безплідні, коли їх переселити з рідного підсоння.

– Па… па… пане го… го… голово, ви ка… казали, що ба… банкрутство…

Затинання, яке добряга удавав уже віддавна і яке вважали за природжене, так само як глухоту, на яку він скаржився в дощову погоду, було на цей раз таким стомливим для обох Крюшо, що, слухаючи старого виноградаря, вони мимохіть морщилися, ніби силкуючись закінчити слова, в яких він плутався.

Тут, мабуть, доречно буде спинитися на історії затинання та глухоти Гранде. Ніхто в цілому Анжу не чув краще і не вмів вимовляти чіткіше анжуйською говіркою французькі слова, як хитрий виноградар. Колись, незважаючи на всю свою спритність, він попався на гачок одному євреєві, який під час переговорів прикладав руку трубочкою до вуха, ніби намагаючись краще чути, і так вдало затинався, підшукуючи слова, що Гранде, ставши жертвою власної людяності, почав підказувати лукавому євреєві слова й думки, які той, здавалося, підшукував, намагався докінчувати міркування єврея, говорити так, як мав говорити клятий єврей, тобто став зрештою цим євреєм, а не Гранде. Ця своєрідна боротьба закінчилася для бондаря в його комерційному житті угодою, про яку він міг пошкодувати. Та, зазнавши на ній грошового збитку, він морально добув добрий урок, плоди якого пожинав пізніше. Кінець кінцем добряга благословляв єврея, що навчив його мистецтву виводити з терпіння свого комерційного противника, примушуючи того висловлювати чужу думку і весь час випускати з уваги свою власну. Але досі ще жодна справа не потребувала стільки глухоти, затинання та незрозумілих натяків, що ними Гранде обплутував свої думки. Передусім він не хотів брати на себе відповідальності за власні думки; крім того, він волів лишатися хазяїном свого слова, приховуючи свої справжні наміри.

– Па… пане де Бон… Бон… Бонфон…

Вдруге за три роки Гранде назвав Крюшо-племінника паном де Бонфон.

Голова міг подумати, що хитрий добряга обрав його зятем.

– Так… так от, ви… ви… ви ка… ка… казали, що і… іноді ба… ба… банкрутству мо… мо… можна за… запобігти…

– Втручанням самих комерційних судів. Це робиться мало не щодня, – сказав пан К. де Бонфон, ухопившись за думку дядечка Гранде, сподіваючись, що він її вгадав, і бажаючи шанобливо пояснити її старому. – Слухайте.

– Я с… с… слухаю, – покірно відповів добряга з лукавством школяра, який у думці сміється з учителя, вдаючи, ніби слухає його якнайуважніше.

– Коли людині статечній і поважній, яким, наприклад, був ваш покійний брат у Парижі…

– Мі… мій брат, так.

– Загрожує зруйнування…

– Це… це… на… називається зру… зру… зруйнуванням?

– Так. Коли банкрутство стає неминучим, комерційний суд, якому він підсудний (стежте уважно!), має право спеціальним рішенням призначити ліквідаторів для його торговельного дому. Ліквідувати підприємство – це не означає збанкрутувати, розумієте? Ставши банкрутом, людина зазнає безчестя; ліквідувавши справу, лишається чесною.

– Це ве… ве… велика різ… різниця, ко… коли це не ко… ко… ко… коштує до… дорожче… – сказав Гранде.

– Але ліквідацію можна провести навіть без комерційного суду, – сказав голова, збираючи понюшку табаки, – ви знаєте, як оголошується банкрутство?

– Ні, я про це ніколи не ду… ду… ду… думав, – відповів Гранде.

– По-перше, – вів далі чиновник, – поданням балансу до канцелярії суду, що робить сам комерсант або його представник з належними повноваженнями. По-друге, на вимогу кредиторів. Отже, якщо комерсант не подає балансу, якщо жоден із кредиторів не вимагає від суду рішення про оголошення згаданого комерсанта банкрутом, що тоді?

– Та… та… так, що… о ж са… са… саме?

– Тоді родина небіжчика, його представники, його прямі спадкоємці, сам комерсант, якщо він живий, чи його друзі, якщо він зник, проводять ліквідацію. Може, ви бажаєте ліквідувати справи вашого брата? – спитав голова.

– Ах, Гранде! – вигукнув нотар. – Як це було б добре! Почуття честі живе ще в глибині наших провінцій. Якби ви врятували своє ім’я, бо це ж ваше ім’я, ви були б людиною…

– Дуже шляхетною, – додав голова, уриваючи дядька.

– Бе… безперечно, – відповів старий виноградар, – мі… мій б… б… брат зва… зва… звався Гранде, та… так само, як і я. Це… це… це чи… чи… чиста пра… правда. Я… я… я не… не каж… кажу "ні". І… і… і… ця лі… лі… ліквідація мо… мо… могла б у вся… всякому разі, у в… в… всіх від… від… відношеннях бу… бути дуже ви… ви… вигідною для мого не… не… небожа, якого я лю… лю… люблю. Од… однак треба по… подумати. Я не зна… зна… знаю па… паризьких хи… хи… хитрунів. Адже я… я… ба… бачите, в Со… Со… Сомюрі! Мої ві… ві… відсадки, ка… а… канави, у ме… ме… мене свої ді… діла. Я ніколи не давав ве… ве… векселів. Що

таке вексель? Я їх ба… ба… багато одержу… у… вав, але я ні… ніколи не під… під… підписував. Їх бе… бе… руть, їх дис… с… сконтують. Ось і в… в… все, що я… я… я… з… з… знаю. Я чу… чу… чув, що мо… мо… можна вику… ку… куповувати ве… ве… ве…

– Так, – сказав голова. – Векселі можна придбати на біржі по стільки-то за сотню. Розумієте?

Гранде склав руку трубочкою, підніс до вуха, і голова повторив свою думку.

– Але, – відповів винороб, – тр… р… треба ж їсти-пити при цьо… цьо… цьому? Я… я… в мо… мої роки н… не ро… ро… розуміюся н… на цьому всьому. Я по… повинен ли… лишатися ту… ту… тут, щоб до… до… доглядати за хлібами. Збіжжя зби… рають і зб… збі… збіжжям пла… платять. Передусім треба сте… стежити за вро… врожаєм. У мене найва… ва… важливіші ді… ла у Фруанфоні, ду… дуже ви… ви… вигідні. Не можу я по… кинути свого до… до… дому за… за… заради неррр… роз… оз… озбери… берихи з у… у… сією цією ч… ч… чорті… івнею, в я… якій я н… ніч… чогісінько н… не второпаю. В… ви кажете, що… що я, що… щоб лі… лі… ліквідувати, щоб припинити оголошення банкрутства, по… овинен бути в Парижі. Але ж не мо… можна о… одночасно бути в дво… ох мі… місцях, хіба що п… п… прикинутися ма… маленькою пта… пташкою… і…

– І я вас зрозумів! – вигукнув нотар, – Послухайте, друже, у вас є друзі, давні друзі, здатні довести вам свою відданість.

"Та ну ж бо! – думав винороб. – Зважуйтесь швидше!"

– І якби хтось поїхав до Парижа, пішов до найбільшого кредитора вашого брата Гійома і сказав йому…

– Хви… хви… хвилинку, за… заждіть, – перебив добряга. – Ска… сказав би… що? Що… ось на… на зра… зразок та… та… такого: "Пан Гранде… де з Сомюра, він лю… любить свого брата, любить с… свого не… не… небожа. Гранде добрий ро… ро… родич, у нього найкращі наміри. Він добре продав свій уро… ж… жай. Не оголошуйте ба… ба… банкрутства, зберіться, при… при… призначте лі… лі… ліквідаторів. То… оді… Гранде по… о… бачить. Вам ку… куди ви… вигідніше провести ліквідацію, ніж да… дати судовикам сунути в це ді… діло но… но… носа". Чи не так?

– Точнісінько! – потвердив голова.

– То, бачите, пане де Бон… Бон… Бон… фон, перше ніж зва… зважитися, треба по… по… подивитися. Ма… ало що мо… оже тра… тра… трапитись. У всякій скла… а… адній спра… спра… справі, щоб не роз… роз… розоритися, треба знати свої можливості й зобов’язання. Правда ж?

– Безперечно, – погодився голова, – На мою думку, за кілька місяців боргові зобов’язання можна буде скупити за певну суму і за домовленістю погасити повністю. Ха-ха! Показавши собакам шматок сала, їх можна далеко завести. Коли банкрутство не буде оголошено, а векселі у вас, ви чисті, як сніг!

– Як сні… сні… сніг? – повторив Гранде, знов складаючи руку трубочкою. – Я не розумію – сні… сні… сніг?

– Так ось, – закричав голова, – послухайте ж мене!

– Я слу… слу… слухаю.

– Вексель – це товар, ціна на нього може підвищуватись і знижуватись. Це висновок з теорії Ієремії Бентама[19] щодо лихварства.

Цей автор довів, що пересуд, через який лихварів зневажають, – просто дурниця.

– Подумати тільки! – промовив Гранде.

– Оскільки, за Бентамом, гроші є товар і те, що заміняє гроші, так само стає товаром, – вів далі голова, – отже, товар-вексель підлягає дії всіх цих коливань, які звичайно керують обігом усіх товарів, цей вексель, маючи ту чи іншу сигнатуру, як той чи інший товар, буває у великій кількості або зникає з продажу, дорожчає або знецінюється, суд постановляє… (ох! що це я, пробачте!) я дотримуюся тої думки, що ви зможете скупити векселі вашого брата за двадцять п’ять процентів їх номінальної вартості.

– Його зву… зву… зву… звуть Іє… Іє… Ієремія Бан…?

– Бентам, він англієць.

– Цей англієць врятує нас від розмов щодо наших фінансових справ, – сказав нотар, сміючись.

– Ці англійці ча… ча… часом не по… позбавлені глу… узду, – сказав Гранде, – Отже, за Бен… Бан… Бентамом, якщо векселі мого брата ко… ко… ко… ко… коштують… не коштують! Якщо я… я… я… правильно кажу? Мені це здається ясним… Кредитори будуть… ні, не будуть… Я… за… а… плу… тався.

– Дозвольте мені пояснити вам усе це, – сказав голова. – За законом, якщо ви володієте всіма борговими зобов’язаннями дому Гранде, ваш брат чи його спадкоємці нікому нічого не винні. Так?

– Так, – повторив добряга.

– По справедливості, якщо векселі вашого брата котируються (котируються, – ви добре розумієте цей термін?) на біржі зі знижкою на стільки-то процентів, якщо один з ваших друзів поїде туди, купить їх, не вдаючись до насильства, щоб примусити кредиторів їх продати, – то всі зобов’язання по спадщині покійного Гранде з Парижа будуть чесно виконані.

– Це правильно, сп… сп… сп… справи є справи, – сказав бондар. – Коли та… а… ак… А втім, ви розумі… мі… мі… мієте, що це ва… ва… важко. В ме… ме… мене нема ні гро… о… ошей, ні… ні… ні… часу…

– Так, вам не вибратись. Отже, якщо хочете, я сам поїду в Париж (ви оплатите мені дорожні витрати, це дрібниця). Я зустрінуся там з кредиторами, поговорю з ними, доб’юся відстрочки, і все влаштується за допомогою доплати, яку ви додасте до грошей від ліквідації, щоб вступити в володіння платіжними зобов’язаннями.

– По… по… побачимо; я не… не… не можу, не… не… не хочу встрява… ва… вати, без… без того… Мало що… що… що… мо… може трапитись. Ро… роз… розумієте?

– Це правда.

– У мене голова ма… мало не лу… лу… лусне від того, що ви ме… е… е… ні тут наго… го… говорили. В… в… вперше в житті ме… мені до… доводиться ду… думати про…

– Так, ви не юрист.

– Я… я… бі… бі… бідний виноградар і нічого не розумію з того, що ви… ви… ви розповіли; тре… тре… треба ви… ви… вивчити це.

– Отже, – почав голова таким тоном, ніби збирався підсумувати дебати.

– Небоже! – перебив його докірливо нотар.

– Що таке, дядечку? – спитав голова.

– Дай же панові Гранде пояснити свої наміри. Йдеться про важливі повноваження. Наш дорогий друг повинен визначити їх належ…

Удар молотка сповістив про прибуття родини де Грассенів; їх поява і вітання не дали Крюшо закінчити речення. Нотар був радий, що його перебили; Гранде вже люто поглядав на нього, а гуля на носі свідчила про внутрішню бурю. Та обережний нотар вважав насамперед, що не годиться голові суду першої інстанції їхати до Парижа, щоб там умовляти кредиторів капітулювати, і встрявати у брудні діла, які порушували закони чесності; крім того, не почувши досі, щоб дядечко Гранде висловив найменше бажання щось оплатити, він інстинктивно боявся втручання свого небожа у це діло. Він скористався з хвилини, коли входили Грассени, взяв голову суду під руку і потяг його в нішу вікна.

– Ти добре себе показав, небоже, але досить уже відданості. Бажання заволодіти дочкою Гранде засліплює тебе. Сто чортів! Бий поклони, та лоба не розбий. Покладись на мене, я сам вестиму справу, а ти помагай маневрувати. Не личить тобі компрометувати гідність службової особи в такій…

Він не докінчив, бо почув, як пан де Грассен казав старому бондареві, подаючи руку:

– Гранде, ми дізналися про велике горе, яке спіткало вашу родину, про зруйнування дому Гійома Гранде і про смерть вашого брата; ми прийшли, щоб засвідчити вам своє щире співчуття з приводу цієї сумної події.

– Є тільки одне нещастя, – сказав нотар, перебиваючи банкіра. – Це смерть пана Гранде-молодшого. Та він і не застрелився б, якби йому

спало на думку звернутися по допомогу до брата. Наш давній друг, чесний до кінчиків нігтів, збирається ліквідувати борги дому Гранде в Парижі. Мій небіж, голова суду, щоб позбавити пана Гранде клопоту в чисто судовій справі, пропонує свою допомогу; він сам негайно виїде до Парижа домовитися з кредиторами і належним чином їх задовольнити.

Ці слова, підтверджені виглядом виноградаря, який спокійно погладжував підборіддя, надто вразили трьох де Грассенів, котрі всю дорогу ганили скнарість Гранде, звинувачуючи його мало не в братовбивстві.

– Ах, я був певен цього! – вигукнув банкір, позираючи на дружину. – Що я казав тобі по дорозі сюди, пані де Грассен? Гранде сповнений почуття честі до кінчиків волосся, він не потерпить, щоб на його ім’я, лягла будь-яка тінь! Гроші без честі – це недуга. Є ще чесні люди у нас по провінціях! Це добре, це дуже добре. Я старий вояка, не вмію приховувати своїх думок, рубаю просто: грім і блискавка! Це – велично!

– Т… т… то зна… значить, ве… ве… величне ко… коштує чи… чи… чимало, – відповів добряга, поки банкір гаряче тряс йому руку.

– Однак ця справа, шановний мій пане Гранде, – вів далі де Грассен, – хай не ображається пан голова, є чисто комерційна і потребує досвідченого негоціанта. Треба ж добре розбиратися в обернених рахунках, авансах, обчисленні процентів! Я збираюся в Париж у своїх власних справах і міг би принагідно взятися за…

– Ми могли б с… с… спробувати до… домовитися о… обоє відносно всіх мо… мо… можливостей і без зо… зо… зобов’язань із мого боку, яких я не хо… хо… хотів би бра… а… ати на себе, – сказав Гранде, затинаючись. – Бо, бачите, пан голова, природно, пропонував, щоб я взяв на себе дорожні витрати.

Останні слова добряга промовив уже не затинаючись.

– О! – втрутилася пані де Грассен. – Це ж просто приємність – побувати в Парижі. Я б охоче сама заплатила, аби тільки туди поїхати.

І вона подала чоловікові знак, ніби заохочуючи його за всяку ціну відбити це доручення у супротивників; потім глузливо подивилася на обох Крюшо, які стояли приголомшені. Тоді Гранде ухопив банкіра за ґудзик сюртука й потяг у куток.

– Я куди охочіше довірився б вам, ніж голові,– сказав він йому. – Взагалі, тут щось негаразд, – додав, і гуля на його носі заворушилася. – Я збираюся придбати ренту. Мені треба доручити комусь купівлю ренти на кілька тисяч франків і не дорожче, як по вісімдесят франків. Кажуть, наприкінці місяця падає курс. Ви це знаєте, правда?

– Певна річ! Так що ж, виходить, мені треба буде підібрати для вас ренту на кілька тисяч франків?

– Небагато для почину. Але про це – анічичирк! Я хочу розіграти цю музику так, щоб ніхто нічого не знав. Ви укладете для мене угоду в кінці місяця; тільки нічого не кажіть Крюшо, щоб їх не розсердити. Якщо ви все одно їдете в Париж, подумаємо заразом, які козирі в мого бідного небожа.

– Отже, вирішено. Я їду завтра поштовим диліжансом, – голосно мовив Грассен, – і заскочу одержати ваші останні інструкції о… котрій годині?

– О п’ятій, перед обідом, – сказав виноградар, потираючи руки.

Візит обох ворогуючих партій тривав ще кілька хвилин. Після паузи де Грассен сказав, плеснувши Гранде по плечу:

– Чудово, коли є такі добрі родичі.

– Так, так, хоч це й не помітно, – відповів Гранде, – я добрий ро… дич. Я люблю свого брата і доведу це, як… якщо це не… не коштуватиме…

– Ми йдемо, Гранде, – озвався банкір, вдало перебиваючи його і не даючи йому закінчити. – Оскільки мій від’їзд прискорюється, треба дещо зробити.

– Гаразд, гаразд. Та я й сам, у зв’язку з ві… відомою ва… ва… вам спра… справою, зби… збираюсь пі… пі… піти в кім… кімнату роз… ду… думів, як каже голова Крюшо.

"От тобі й маєш! Я вже не пан де Бонфон", – сумно подумав чиновник, і обличчя його набрало такого виразу, який буває у судді, коли йому набридає нудна промова адвоката.

Голови обох ворогуючих родин пішли разом. Ні ті, ні ті не думали більше про виявлену того ранку зраду Гранде щодо виноградарів краю; вони марно намагалися дізнатись, що хто думає про справжні наміри добряги в цій новій справі.

– Ви зайдете з нами до пані д’Орсонваль? – запитав де Грассен нотаря.

– Ми прийдемо пізніше, пізніше, – відповів голова. – Якщо дядечко дозволить, я обіцяв мадмуазель де Грібокур завітати до неї увечері, і ми спочатку підемо туди.

– Отже, до побачення, панове, – сказала пані де Грассен.

І коли де Грассени відійшли від Крюшо на кілька кроків, Адольф звернувся до батька:

– Вони спіймали облизня, чи не так?

– Помовч, сину, – шикнула мати. – Вони ще можуть нас почути. До того ж слова твої поганого тону, від них так і тхне студентським жаргоном.

– Ну от, маєте, дядечку! – вигукнув чиновник, побачивши, що де Грассени далеко. – Гранде почав розмову зі мною, як із поважним паном де Бонфоном, а закінчив як із сіреньким Крюшо.

– Я помітив, що це тобі не до вподоби; але вітер повернув у бік де Грассенів. Та й дурний же ти з усім твоїм розумом!.. Нехай собі покладаються на оте "побачимо" дядечка Гранде; тримайся спокійно, мій хлопче; все одно Ежені буде твоєю дружиною.

За кілька хвилин новина про великодушні наміри Гранде облетіла три доми відразу, і невдовзі в усьому місті тільки й мови було, що про цю братню самовідданість. Кожен вибачав Гранде продаж вина, яким той порушив клятву виноградарів; усі захоплювались його почуттям честі, вихваляли його великодушність, на яку досі не вважали його здатним. Така вже французька вдача – захоплюватись, гніватися, розпалюватись ради хвилинного метеору, ради трісок злободенності, підхоплених течією. Невже колективні істоти – народи – теж позбавлені пам’яті?

Замкнувши двері, дядечко Гранде покликав Нанон.

– Не спускай собаки і не лягай спати, нам треба буде попрацювати разом. Об одинадцятій Корнуайє буде коло воріт з фруафонським візком. Прислухайся, коли він під’їде, і скажи, щоб не стукав, – хай заходить тихенько. Поліцейські правила забороняють по ночах шуміти. Та й сусідам не треба знати, що я кудись їду.

Сказавши це, Гранде знову пішов у свою лабораторію, і Нанон чула, як він там вовтузився, порався, ходив туди й сюди, хоч і обережно. Певне, він не хотів розбудити дружину й дочку, а особливо – привернути

увагу небожа, якого він починав уже проклинати за те, що той палить свічку в кімнаті.

Серед ночі Ежені, думки якої були зайняті кузеном, здалося, що вона почула стогін, і для неї вже не було сумніву, що Шарль умирає; адже вона лишила його таким блідим, у такому розпачі! Може, він заподіяв собі смерть? Ежені миттю загорнулася в накидку, схожу на шубку з відлогою, і хотіла вийти. Спочатку яскраве світло, яке пробивалося крізь щілини дверей, налякало її: здалося – пожежа; та скоро вона заспокоїлася, почувши важку ходу Нанон і її голос, що зливався з іржанням кількох коней.

"А що, як батько відвозить кудись кузена?" – подумала вона, прочиняючи двері обережно, без рипу, але так, щоб видно було, що діється в коридорі.

Раптом її очі зустрілися з очима батька, і його погляд, хоч і неясний та невидющий, зледенив її жахом. Гранде і Нанон несли на плечах грубу жердину, до неї канатом було прив’язане барильце, подібне до тих, які дядечко Гранде майстрував у себе в кухні, розважаючись у хвилини дозвілля.

– Пречиста Діво! Яке ж воно важке, пане! – промовила стиха Нанон.

– Шкода, що це тільки мідяки! – відповів добряга. – Обережно, не зачепи свічника.

Їх освітлювала єдина свічка, що стояла між двох балясин поручнів.

– Корнуайє,– сказав Гранде, звертаючись до свого сторожа in partibus[20],– пістолети захопив?

– Ні, пане. І чого там боятися за ваші мідяки?

– Справді,– погодився дядечко Гранде.

– До того ж ми поїдемо швидко, – додав сторож, – ваші фермери вибрали найкращих коней.

– Гаразд, гаразд. Ти їм нічого не казав, куди я їду?

– Я й сам не знаю.

– Ну й добре. Віз міцний?

– Oro! Три тисячі фунтів витримає. А скільки вони заважать, ці ваші поганенькі барильця?

– Ну, – сказала Нанон, – про це мене спитайте! Буде сто вісімдесят без малого.

– Помовч, Нанон! Скажеш хазяйці, що я поїхав на село. До обіду вернуся. Поганяй, Корнуайє, треба бути в Анжері до дев’ятої.

Віз рушив. Нанон взяла ворота на засув, спустила собаку, лягла, потираючи оніміле плече, і ніхто по сусідству й не здогадався про від’їзд Гранде, про мету його подорожі. Він діяв цілком таємно. Ніхто ніколи не бачив і гроша в цьому домі, повному золота. Довідавшись уранці з розмови в порту, що внаслідок численних воєнних замовлень у Нанті ціна на золото подвоїлась і що в Анжер наїхали спекулянти, які скуповують його, старий виноградар, узявши на час коней у своїх фермерів, поїхав туди, щоб продати своє золото і на одержані банкноти придбати ренту, ще й заробивши на різниці біржових курсів.

– Батько поїхав, – сказала Ежені, яка все чула зі сходів.

Тиша знову запанувала в домі, і віддалений гуркіт коліс, поступово затихаючи, вже не порушував сну сомюрців. У цю мить Ежені, ще не вловивши вухом, серцем почула стогін, який долинув крізь перегородки з кузенової кімнати. Смужка світла, тонка, як лезо шаблі, пробиваючися крізь щілину в дверях, перетинала балясини старих сходів.

– Він страждає,– казала вона, ступаючи через дві сходинки.

Знову почувши стогін, вона вибігла на площадку, що перед його кімнатою. Двері були прочинені, вона їх штовхнула. Шарль спав, звісивши голову зі старого крісла; рука, впустивши перо, майже торкалася підлоги. Він нерівно дихав, бо лежав у незручній позі; це злякало Ежені, і вона швидко ввійшла.

"Він, мабуть, дуже стомився", – подумала дівчина, розглядаючи з десяток запечатаних листів. Вона прочитала адреси: "Пп. Фаррі, Брейльману і К каретним майстрам", "Панові Бюїссону, кравцеві" і т.ін.

"Він, певне, влаштував усі свої справи, щоб мати змогу незабаром виїхати з Франції", – подумала дівчина.

Погляд її спинився на двох розгорнутих листах. Слова, якими починався один з них: "Люба моя Аннето..." – приголомшили її. Серце в неї забилося, ноги приросли до підлоги.

"Його люба Аннета! Він любить, він люблений! Марні надії... Що ж він їй пише?"

Ці думки промайнули у неї в голові і в серці. Їй увижалися ці слова скрізь, навіть на плитках підлоги, накреслені вогненними літерами.

"Уже зректися його! Ні, я не читатиму цього листа. Треба йти... А коли б я його все-таки прочитала?.."

Вона подивилася на крісло, підняла кузенові голову і поклала на спинку крісла, а він піддався, як дитина, котра й у сні пізнає матір і, не прокидаючись, приймає її піклування та поцілунки. Як мати, Ежені підняла звислу руку і, як мати, ніжно поцілувала його в волосся. "Люба Аннето!" Якийсь демон кричав їй у вуха ці слова.

– Знаю, що роблю, може, й погано, але я прочитаю цього листа, – промовила вона.

Ежені відвернулася, її благородна чесність повставала. Уперше в житті добро і зло зіткнулися в її серці. Досі їй не доводилося червоніти за свої вчинки. Пристрасть, цікавість захопили її. З кожним реченням серце її переповнювалося хвилюванням і ще солодшими стали для неї втіхи першого кохання.

"Люба моя Аннето, ніщо не повинне було нас розлучити, коли б не лихо, яке звалилося на мене і якого не могла передбачити наймудріша людина. Мій батько вкоротив собі віку, його й моє багатство загинуло цілком. Я – сирота, в тому віці, коли за своїм вихованням міг би вважатися дитиною, а все ж я маю піднятися мужньо з безодні, в якій опинився. Я щойно присвятив частину ночі своїм підрахункам. Якщо я збираюся поїхати з Франції чесною людиною, – а в цьому нема сумніву, – у мене не лишається й ста франків, щоб спробувати щастя в Ост-Індії[21] чи Америці. Так, бідна моя Анно, я поїду шукати долі у найзгубнішому кліматі. Кажуть, під тим небом це справа надійна й швидка. А лишатися у Парижі мені не можна. Ні душа моя, ні характер не витримають зневаги, холоду й презирства, які чекають розорену людину, сина банкрута! Боже мій! Два мільйони боргу!.. Та мене б убили на дуелі в перший же тиждень. І тому я не повернуся в Париж. Навіть твоє кохання, найніжніше й найвідданіше, яке будь-коли облагороджувало серце чоловіка, не в силі повернути мене туди. Леле! Кохана моя, мені не вистачає грошей навіть щоб поїхати туди, де ти, по останній поцілунок, той поцілунок, який надав би мені сили, необхідної для мого задуму…"

"Бідний Шарль, я добре зробила, що прочитала цього листа! У мене є золото, я віддам йому", – мовила Ежені сама до себе.

Вона втерла сльози і читала далі:

"Я ще й не думав про всі лиха, пов’язані зі злиднями. Якщо у мене й буде сто луїдорів на проїзд, то ні гроша нема на придбання товару. Та ні, не буде й ста, навіть і одного луїдора, я знатиму, скільки в мене зостанеться грошей, тільки коли розплачуся з боргами в Парижі. Якщо грошей не лишиться, я спокійнісінько поїду в Нант, наймуся простим матросом і почну так, як починали свого часу енергійні люди, котрі молодими не мали гроша за душею, а повернулися з Індії заможними. З сьогоднішнього ранку я спокійно дивлюся на своє майбутнє. Для мене воно жахливіше, ніж для будь-кого іншого: мати голубила й обожнювала мене, я розпещений ніжністю свого батька, я на порозі світського життя зустрів твоє кохання, Анно! Я знаю тільки квіти життя – таке щастя не могло бути тривалим. І все ж, люба моя Аннето, у мене більше мужності, ніж можна було б сподіватися від безтурботного хлопця, заколисаного сімейними радощами, звиклого до пестощів найчарівнішої в Парижі жінки, від хлопця, якому все усміхалося вдома, бажання якого були законом для батька… О мій батько! Аннето, він помер! І от я, обмірковуючи своє становище, обміркував і твоє. Я дуже постарів за ці двадцять чотири години. Люба Анно, якби ти заради того, щоб зберегти мене біля себе в Парижі, пожертвувала всією своєю розкішшю, туалетами, ложею в Опері, то все одно ми не дістали б суми, потрібної на витрати мого дозвільного життя; та я й не зміг би прийняти таких жертв. Отже, сьогодні ми розлучаємося назавжди".

"Він розлучається з нею, свята Богородице! О щастя!"

Ежені мало не крикнула з радості. Шарль поворушився, і вона похолола з переляку: та, на щастя, він не прокинувся. Вона читала далі:

"Коли я повернуся? Не знаю. Клімат Ост-Індії швидко старить європейця, особливо європейця, який працює. Загляньмо на десять років уперед. Через десять років твоїй дочці буде вісімнадцять, вона стане для тебе подругою і наглядачем. Світ буде жорстоким до тебе, а дочка, можливо, ще жорстокішою. Ми вже бачили приклади такого світського осуду і невдячності молодих дівчат; скористаймося ж з цього. Збережи в глибині серця спогад про ці чотири роки щастя, як збережу його я, і, якщо зможеш, збережи вірність своєму бідному другові. Вимагати цього я не смію, тому що, бачиш, люба Аннето, я мушу пристосуватися до свого становища, дивитися на життя тверезо, брати його таким, як воно є. Отже, мені треба думати про одруження, це одна з необхідностей мого нового життя; і, признаюсь тобі, я зустрів тут, у Сомюрі, у свого дядька, кузину, – її манери, обличчя, розум і серце сподобалися б тобі,– крім того, вона, здається, має..."

"Він, мабуть, дуже стомився, що не скінчив писати", – подумала Ежені, бачачи, що лист обривається посеред фрази.

Вона його виправдувала! Та чи могла невинна дівчина помітити холодність, якою був пройнятий цей лист? Для дівчат, що дістали релігійне виховання, недосвідчених і чистих, усе сповнюється коханням, щойно вони пізнають його зачарований світ. Вони йдуть, оточені небесним світлом, що його випромінює їхня власна душа, осяваючи коханого; вони освітлюють його вогнями власного почуття і наділяють своїми прекрасними думками. Жінка помиляється майже завжди через віру в добро і правду. Для Ежені слова "Люба моя Аннето, кохана моя" бриніли в душі, як найпрекрасніша мова кохання, вони тішили серце, як у дитинстві тішили слух божественні звуки "Venite, adoremus"[22], повторені органом. А сльози, котрі ще не висохли на очах у Шарля, були для Ежені свідченням тих благородних почуттів, які неминуче спокушають молоду дівчину. Чи могла ж вона знати, що, коли Шарль так любив свого батька і так щиро його оплакував, то причиною цієї ніжності була не стільки доброта його серця, скільки батькова доброта? Пан і пані Гійом Гранде завжди задовольняли всі синові примхи, він мав усі втіхи багатства і тому не знав тих жахливих розрахунків, у яких так чи інакше

винні більшість дітей у Парижі,– адже тут, серед столичних спокус, у них виникають бажання і плани, виконання яких весь час відкладається через те, що батьки ще живі. Так батькова щедрість посіяла в синовому серці любов, справжню, без задньої думки. А проте Шарль був дитям Парижа, призвичаєним паризьким життям, та й самою Аннетою, все розраховувати, – вже старик під личиною юнака. Він дістав страшне виховання в такому світі, де за один вечір у думках і на ділі здійснюється значно більше злочинів, ніж їх карає правосуддя; де дотепи вбивають найвеличніші ідеї; де зважають тільки на тих, хто має правильні погляди, а мати правильні погляди там означає ні в що не вірити – ні в почуття, ні в людей, ні навіть у події, бо там створюються уявні події. Щоб мати "правильні погляди", там треба щоранку зважувати гаманець друга, вміти дипломатично поставити себе понад усе те, що відбувається; наперед нічим не захоплюватись – ні творами мистецтва, ні благородними вчинками, в усьому за рушійну силу вважати особисту зацікавленість. Після любовних утіх великосвітська дама, прекрасна Аннета, примушувала Шарля "дивитися на все тверезо"; вона говорила з ним про його майбутнє, голублячи пахучою рукою його волосся, поправляючи його кучері, вона переконувала його, що в житті треба бути розважливим; під її впливом він ставав зніженим і практичним. Подвійне розбещення, але розбещення вишукане і тонке.

"Ви простак, Шарлю, – казала вона. – Як важко мені буде навчити вас світських звичаїв. Ви були не досить ввічливі з паном де Люпо. Я добре знаю, що це людина не гідна поваги, але почекайте, поки він втратить вплив, тоді зневажатимете його скільки завгодно. Знаєте, що нам казала пані Кампан? "Діти мої, поки людина у складі міністерства, схиляйтеся перед нею; коли ж вона впаде, помагайте тягти її на смітник. Маючи владу – вона мов той Бог; без влади – вона нижча за Марата, кинутого на смітник[23], бо вона ще жива, а Марат був уже мертвий. Життя – це послідовність різних комбінацій, їх треба вивчити, стежити за ними, щоб завжди бути у вигідному становищі".

Шарль був надто модний, надто розбещений своїми батьками, надто голублений світом, щоб мати сильні почуття. Золоте зерно, що заронила

в його серце мати, розтягло на нитку розпутне паризьке життя; він недбало користався ним, і золото поступово стиралося в житейській суєті. Але Шарлеві минав тоді тільки двадцять перший рік. У цьому віці здається, що свіжість життя невіддільна від душевної чистоти. Здається, ніби голос, погляд, юне обличчя – в повній гармонії з почуттями. І найсуворіший суддя, найнедовірливіший адвокат, найвимогливіший лихвар відмовляється вірити, що серце вже постаріло, а розрахунки порочні, якщо очі юнака блищать вологим блиском, а на лобі немає зморщок. Шарль ще не мав нагоди показати на ділі правила паризької моралі, він був прекрасний своєю недосвідченістю. Та незалежно від нього самого егоїзм був уже прищеплений йому. В серці його вже гніздилися зародки тих меркантильних вигод, які становлять основу політичної економії парижан, і вони мали незабаром розквітнути, як тільки б він перетворився з бездіяльного глядача на дійову особу в драмі реального життя. Майже всі дівчата піддаються ніжним обіцянкам принадної зовнішності; та якби Ежені й була така спостережлива і обережна, як часом бувають провінційні дівчата, чи могла б вона не довіряти кузенові, коли його манери, слова й дії ще були у згоді з прагненнями серця? Випадково вона стала свідком останніх звірень справжньої чутливості цього молодого серця і могла почути, так би мовити, останній подих сумління. Вона відклала цього листа, сповненого кохання, і ніжно задивилася на сонного кузена; незаймані ілюзії життя для неї ще осявали це обличчя – і вона поклялася собі любити його вічно. Потім вона перевела очі на другий лист, не надаючи великої ваги цій другій нескромності. І почала читати його, тільки щоб мати нові докази душевного благородства, що ними вона, як і всі жінки, нагородила свого обранця.

"Любий Альфонсе, коли ти читатимеш цього листа, у мене вже не буде друзів; але, признаюся тобі, сумніваючись у світських людях, звиклих зловживати цим словом, я ні на мить не сумнівався у твоїй дружбі. І тому я покладаюся на тебе і доручаю тобі влаштувати мої справи, щоб мати користь із усього, чим я володію. Треба, щоб ти знав про моє становище. Я втратив усе і збираюся податися в Ост-Індію. Я написав усім, кому щось винен, і тут додаю список цих осіб, точний

настільки, наскільки я міг скласти його по пам’яті. Продай мою бібліотеку, меблі, екіпажі, коней тощо, цього, сподіваюся, вистачить, щоб сплатити мої борги. Собі я лишу тільки нічого не варті дрібнички, які мені знадобляться, щоб почати торгівлю. Любий Альфонсе, я пришлю тобі звідси доручення на цей продаж, на випадок заперечень. Перешли мені всю мою зброю. Брітона зостав собі. Ніхто не оцінить цю чарівну тварину, і я волію краще подарувати його тобі, замість традиційного персня, що його вмирущий заповідає душоприказникові. У майстерні "Фаррі, Брейльман і К °" на моє замовлення зробили дуже зручну дорожню карету, але мені її не привезли: добийся, щоб вони лишили її в себе, не вимагаючи відшкодування; якщо відмовляться, уникни всього, що могло б у нинішніх моїх обставинах заплямувати мою честь. Я винен англійцеві шість луїдорів, програних у карти, неодмінно віддай їх йому…"

– Любий кузене! – промовила Ежені, недочитавши листа. Прихопивши одну з запалених свічок, вона крадькома пішла до своєї кімнати.

З приємним хвилюванням вона відкрила шухляду старовинного дубового комоду, одного з найпрекрасніших виробів так званої доби Відродження, на якому ще видні-лася напівстерта славетна королівська саламандра. Ежені вийняла звідти великий гаманець червоного оксамиту з золотими китицями, облямований потертою канителлю, – річ, успадковану від бабки. Потім вона з великою гордістю зважила цей гаманець на руці і з насолодою почала перераховувати свої скромні заощадження. Спершу відклала двадцять новісіньких португальських червінців, карбованих ще за короля Іоанна V, 1725 року, – за них в обмін на сучасні гроші дали б п’ять лісабонських червінців або сто шістдесят вісім франків шістдесят сантимів за кожний, – так казав їй батько. Справжня їхня ціна – сто вісімдесят франків, беручи до уваги рідкісність і красу цих монет, що сяяли, наче сонце.

Далі п’ять генуезьких золотих по сто ліврів, – теж рідкісні монети, вартістю по вісімдесят сім франків, та любитель дав би за них і по сто. Їх подарував дівчині старий пан де Бертельєр.

Далі три старовинні іспанські золоті пістолі часів Філіппа V, карбовані 1729 року, – подарунки пані Жантійє, яка, даючи їх, щоразу казала те саме: "Ця гарненька канарочка, це жовтеньке маляточко коштує дев’яносто вісім ліврів! Бережи його, моя дитино, це буде краса і гордість твого скарбу!"

Далі сто голландських дукатів, карбованих 1756 року, вартістю близько тринадцяти франків кожний – ними дядечко Гранде найбільше дорожив – золота в кожній монеті було по двадцять три з десятою карата.

І нарешті рідкісні монети, схожі на медалі, дуже дорого оцінювані знавцями: три рупії із знаком Терезів і п’ять рупій із знаком Діви, чистого золота, по двадцять чотири карати кожна, розкішні гроші Великого Могола; кожна монета коштувала тридцять сім франків сорок сантимів, але знавець охоче заплатив би по п’ятдесят франків. Останнім Ежені взяла сорокафранковий наполеондор, який вона одержала позавчора, і недбало кинула у червоний гаманець.

Одне слово, її скарб складався з новісіньких монет, справжніх витворів мистецтва, про які дядечко Гранде час від часу запитував, щоб іще раз поглянути на них і пояснити дочці до найменших подробиць їхні переваги, як-от: красу бордюра, чистоту поля, чіткість букв, краї яких ще не були стерті. Але в ту хвилину Ежені не думала ні про ці рідкісні монети, ні про манію старого, ні про небезпеку втратити скарб, яким так дорожив батечко; вона думала про свого кузена, і нарешті їй після кількох помилок вдалося підрахувати, що в неї близько п’яти тисяч восьмисот франків золотом і що їх можна продати за дві тисячі екю. Побачивши, яка вона багата, Ежені від радості заплескала в долоні, як дитина. Так і дядечко Гранде, і його дочка підрахували своє багатство; він – щоб продати золото, вона – щоб кинути його в океан почуттів. Ежені поклала монети назад у старий гаманець, взяла його і не вагаючись знов піднялася по сходах. Таємна бідність кузена примусила її забути про ніч і правила пристойності; вона була в полоні чистого сумління, самовідданості, щастя.

В ту мить, коли вона з’явилася на порозі, тримаючи в одній руці свічку, а в другій – гаманець, Шарль прокинувся, побачив кузину і, розкривши рота, занімів від подиву. Ежені підійшла до нього, поставила свічку на стіл і зворушено сказала:

– Кузене, я маю попросити у вас пробачення за тяжку провину перед вами; Бог мені вибачить цей гріх, якщо ви його знімете з мене.

– Про що ви? – спитав Шарль, протираючи очі.

– Я прочитала обидва ці листи.

Шарль почервонів.

– Як це сталося? – вела дівчина далі.– Чому я ввійшла сюди? Правду кажучи, тепер і сама не знаю. Але не дуже каюсь у тому, що прочитала ці листи, бо вони дали мені пізнати ваше серце, вашу душу і…

– І що? – спитав Шарль.

– І ваші плани: те, що вам потрібна певна сума…

– Люба кузино…

– Тсс-с, тсс-с, кузене! Не так голосно, бо ми кого-небудь розбудимо. Ось тут, – сказала вона, розкриваючи гаманець, – заощадження бідної дівчини, якій нічого не треба. Шарлю, прийміть їх. Ще сьогодні вранці я не знала, що таке гроші, ви навчили мене: це засіб існування, і більше нічого. Кузен – то майже брат, ви ж можете позичити в сестри.

Ежені з властивою їй жіночою наполегливістю і дівочою чистотою не припускала відмови, а кузен мовчав.

– Невже ви відмовляєтесь? – спитала Ежені, і серед глибокої тиші було чути, як голосно стукає її серце.

Вагання кузена ображало її; та його нужденне становище уявилося їй ще виразнішне, і вона схилилася на коліна.

– Не встану, поки ви не візьмете цього золота! – сказала дівчина. – Кузене, благаю вас, відповідайте!.. Щоб я знала, чи великодушні ви, чи…

Почувши ці слова благородного розпачу, Шарль зросив слізьми руки кузини, схопивши їх, щоб не дати їй стояти навколішках. Відчувши ці гарячі сльози, Ежені кинулася до гаманця і висипала з нього все на стіл.

– Отже, згода, так? – промовила вона, плачучи від радості.– Не бійтеся, кузене, ви ще розбагатієте. Це золото принесе вам щастя; колись віддасте його мені; до того ж я стану вашою співучасницею; зрештою, я згодна на будь-які ваші умови. Але не треба надавати такого значення цьому дарункові.

Шарль нарешті спромігся висловити свої почуття.

– Ежені, я був би нікчемою, коли б відмовився. Але подарунок за подарунок, довіра за довіру.

– Про що ви кажете? – спитала вона злякано.

– Послухайте, люба кузино, тут у мене…

Він замовк і вказав на квадратну скриньку в шкіряному чохлі, що стояла на комоді.

– Тут, бачите, річ, яка для мене дорожча за життя. Ця скринька – подарунок моєї матері. Сьогодні вранці я подумав про те, що, якби мама

могла встати з домовини, то сама продала б те золото, яким її ніжність так щедро наповнила цей несесер; та з мого боку такий вчинок був би блюзнірством.

Почувши останні слова, Ежені гарячково стиснула руку кузена.

– Ні,– вів далі Шарль після недовгої мовчанки, під час якої вони обмінялися поглядом вологих від сліз очей. – Я не хочу втратити його чи ризикувати ним у своїх мандрах. Мила Ежені, ви збережете його. Ніколи друг не довіряв другові нічого священнішого. Судіть самі.

Він підійшов до комоду, вийняв скриньку з чохла, відкрив і сумно показав зачарованій кузині несесер, зроблений так майстерно, що ця робота була дорожча від золота, яке містилося в тому несесері.

– Те, чим ви захоплюєтесь, – ніщо, – сказав він, натискуючи пружину, яка відкрила подвійне дно. – Ось що для мене найдорожче на світі.

Він вийняв два портрети, два шедеври пані Мірбел, у багатих оправах із перлів.

– О, яка красуня! Чи це не та дама, якій ви писали?..

– Ні,– сказав він, усміхаючись. – Ця жінка – моя мати, а ось мій батько, це ваші тітка і дядько. Ежені, на колінах благаю вас, збережіть цей скарб. Якщо я загину і втрачу ваше невеличке багатство, це золото буде для вас відшкодуванням. І тільки вам я можу лишити ці два портрети; тільки ви гідні зберігати їх. Але знищіть їх, щоб вони після вас не попали до чужих рук…

Ежені мовчала.

– Ви згодні, так? – ніжно спитав Шарль.

Почувши ці слова, вона кинула на нього закоханий погляд; він узяв її за руку і поцілував.

– Ангел чистоти! Для нас із вами гроші ніколи не матимуть ніякого значення, правда? Почуття, яке надає їм якоїсь цінності, віднині буде для нас усім.

– Ви схожі на вашу матір. У неї був такий самий ніжний голос, як у вас?

– О, ніжніший…

– Так, для вас, – сказала вона, опускаючи очі.– Ну, Шарлю, лягайте спати, ви так стомилися. До завтра.

Вона обережно звільнила свою руку з рук кузена; він провів її, освітлюючи дорогу свічкою. Коли вони були вже біля дверей її кімнати, він сказав:

– Ах, чом я зруйнований?

– Нічого! Мій батько, я гадаю, багатий, – відповіла вона.

– Бідна дитино, – заговорив знову Шарль, зупинившись на порозі її кімнати і спираючись спиною об одвірок, – коли б дядечко був багатий, він не дав би вмерти моєму батькові і не тримав би вас у такій убогості, словом, жив би інакше.

– У нього ж є Фруафон.

– А яка вартість Фруафона?

– Не знаю, але в нього є Нуайє.

– Якась поганенька ферма.

– У нього є виноградники й луки…

– Дрібниці,– презирливо мовив Шарль. – Аби у вашого батечка було хоч двадцять чотири тисячі ліврів прибутку, хіба ви жили б у цій холодній і порожній кімнаті? – додав він, переступаючи поріг. – То це тут будуть мої скарби, – сказав він, вказуючи на стару скриню, щоб приховати свою справжню думку.

– Ідіть спати, – промовила Ежені, не пускаючи його в неприбрану кімнату.

Шарль відступив, і вони попрощалися, обмінявшись усмішками.

Обоє заснули з однаковими мріями, і відтоді Шарлеву жалобу почали помалу скрашувати троянди. Вранці, до сніданку, пані Гранде побачила, що її дочка прогулюється з Шарлем у саду. Юнак був ще смутний, як і належить нещасливцеві, що, так би мовити, спустився на дно своїх страждань і, зміряви глибину безодні, в якій він опинився, відчув увесь тягар свого майбутнього життя.

– Батько повернеться тільки в обід, – сказала Ежені, помітивши, що мати схвильована цією прогулянкою.

Кожний рух дівчини, вираз її обличчя й особлива ніжність голосу свідчили, що між нею й кузеном панує цілковита єдність думок. Душі їхні злилися, ще, може, не відчувши всієї сили тих палких почуттів, які їх єднали. Шарль лишився в залі, і його смуток належно шанували. Кожній з трьох жінок було чим зайнятися. Гранде покинув усі свої справи, а до нього приходило чимало людей: покрівельник, слюсар, муляр, землекопи, теслярі, фермери; одні – домовитися про ремонтні роботи, інші – заплатити орендну плату чи отримати гроші. Пані Гранде й Ежені довелося метушитись, відповідати на довгі розпитування робітників та

сільського люду. Нанон у кухні складала внески натурою. Вона завжди чекала наказу хазяїна, щоб знати, що лишити для дому, а що продати на ринку. Наш добряга, як багато поміщиків, мав звичку пити найгірше вино і їсти власні підгнилі фрукти. Близько п’ятої години вечора Гранде повернувся з Анжера, одержавши за золото чотирнадцять тисяч франків і везучи з собою бони державної скарбниці на проценти по день сплати за ренту. Корнуайє він лишив в Анжері, велівши нагодувати зморених коней і, давши їм відпочити, поволі їхати додому.

– Я з Анжера, жінко, – сказав він. – Їсти хочу.

Нанон гукнула йому з кухні:

– Хіба ви з учорашнього дня нічого не їли?

– Нічого, – відповів добряга.

Нанон подала суп. Де Грассен прийшов по останні розпорядження свого клієнта, коли вся родина сиділа за столом. Дядечко Гранде навіть не глянув на небожа.

– Їжте спокійно, Гранде, – сказав банкір. – Поговоримо. Чи не знаєте, почім зараз золото в Анжері? Туди наїхали з Нанта скуповувати його. Я збираюся послати…

– Не посилайте, – перебив його добряга Гранде, – там уже надмір. Ми з вами хороші друзі, і я не хочу, щоб ви марнували час.

– Але ж золото там коштує тринадцять франків п’ятдесят сантимів.

– Скажіть краще – коштувало.

– Та звідки ж, до біса, воно взялося?

– Я сьогодні вночі їздив в Анжер, – відповів йому Гранде стиха.

Банкір здригнувся від подиву. Потім де Грассен і Гранде почали розмовляти пошепки, раз у раз поглядаючи на Шарля.

І знову де Грассен здригнувся від подиву, коли бондар попросив банкіра купити йому ренту на сто тисяч ліврів.

– Пане Гранде, – звернувся Грассен до Шарля, – я їду в Париж, якщо ви маєте якісь доручення…

– Ніяких, пане. Дякую, – відповів Шарль.

– Подякуйте йому щиріше, небоже. Пан де Грассен їде улагоджувати справи фірми Гійома Гранде.

– Хіба є якась надія? – спитав Шарль.

– Та хіба ж ви мені не небіж? – вигукнув бондар з удаваною гордістю. – Ваша честь – наша честь. Хіба ваше прізвище не Гранде?

Шарль схопився, обняв дядечка Гранде, поцілував його і, збліднувши, вийшов. Ежені захоплено дивилася на батька.

– Ну, прощавайте ж, мій добрий де Грассен, я весь ваш, а ви вже там добре залагодьте справу!

Обидва дипломати потиснули один одному руку; колишній бондар провів банкіра до дверей; потім замкнув їх, повернувся і сказав Нанон, опускаючись у своє крісло:

– Подай-но смородинівки!

Від хвилювання він не міг усидіти на місці, підвівся, глянув на портрет пана де ла Бертельєра, притупнув ногою і, виробляючи колінця, як казала Нанон, заспівав:

У гвардії французькій

Мій батечко служив…

Нанон, пані Гранде, Ежені мовчки перезирнулися. Коли виноградар ставав надміру веселий, це завжди жахало їх.

Вечір скоро скінчився. Дядечко Гранде захотів раніше лягти спати; а коли він лягав, усе в домі мусило спати, як ото "коли Август напивався, уся Польща була п’яна". А втім, Нанон, Шарль та Ежені стомилися не менше, ніж сам хазяїн. Що ж до пані Гранде, то вона спала, їла, пила, рухалася, як того хотів чоловік. Але протягом двох годин, присвячених травленню, бондар жартував як ніколи і виголошував свої особливі афоризми, по одному з яких можна судити про його дотепність. Проковтнувши смородинівку, він подивився на чарку і мовив:

– Не встигнеш пригубити, як чарка вже порожня! Отак і з нами. Живемо, живемо та й помремо. Не можуть грошики і котитися, і в капшуку лишитися, бо то було б надто гарне життя.

Він став веселий і милостивий. Коли Нанон принесла прядку, дядечко Гранде сказав:

– Ти, мабуть, стомилася. Покинь свою куделю.

– Ото ще!.. Мені буде нудно, – відповіла служниця.

– Бідолашна Нанон! Хочеш смородинівки?

– Авжеж, від смородинівки не відмовляюся: пані робить її куди краще, ніж аптекарі. Їхню п’єш – справжнісінькі ліки.

– Вони додають до неї забагато цукру, від того весь запах пропадає,– пояснив добряга.

На другий день сім’я зібралася о восьмій годині на сніданок і являла собою картину справжньої згоди. Горе швидко зблизило пані Гранде, Ежені й Шарля; навіть Нанон, сама того не усвідомлюючи, почувала те саме, що й вони. Всі четверо стали немов однією родиною. Що ж до старого виноградаря, то його скнарість була задоволена, а через певність того, що він скоро спровадить франта, давши йому грошей тільки на проїзд до Нанта, старий був майже байдужим до присутності небожа в домі. І пан Гранде дав волю обом дітям, – так він називав Шарля й Ежені,– поводитись, як їм заманеться, під наглядом пані Гранде, котрій він цілком довіряв у всьому, що стосувалося моралі й релігії. Планування луків та канав уздовж дороги, посадки тополь понад Луарою, зимові роботи на хуторах та у Фруафоні повністю поглинули його.

І тоді для Ежені почалася весна кохання. Після нічної сцени, коли вона віддала кузенові свій скарб, а разом з ним і своє серце, у них з’явилася спільна таємниця. Шарль і Ежені обмінювалися поглядами, які свідчили про взаєморозуміння, що поглиблювало їхні почуття, посилювало єдність, душевну близькість, підносило їх, так би мовити, над буденним життям. Хіба між рідними не дозволена ніжність у голосі й лагідність у погляді? І Ежені присипляла кузенове страждання дитячими радощами народжуваного кохання. Чи ж нема чарівної схожості між початком кохання і початком життя? Хіба не заколисують дитину ніжним словом і люблячим поглядом? Хіба не розповідають їй чарівних казок, які золотять для неї майбутнє? Хіба не надія розкриває над нею свої променисті крила? Хіба ця дитина не проливає то сльози радості, то горя? Хіба не свариться через дурничку, через камінці, з яких хоче збудувати собі хисткий палац, через квіти, про які забуває одразу, як

тільки зірве їх? Хіба не ловить пожадливо час, поспішаючи вперед, у життя? Кохання – наше друге перетворення.

Дитинство й кохання були одне і те ж для Ежені та Шарля; це була перша пристрасть з усіма дитинними вчинками, які тим більше пестили їхні серця, що вони були оповиті смутком. Народжене під траурним крепом, це кохання тим краще пасувало до провінційної простоти убогого дому. Перекидаючися з кузиною кількома словами біля колодязя в мовчазному дворі, гуляючи в садку, сидячи до заходу сонця на порослій мохом лаві, переказуючи одне одному такі важливі для них дрібниці чи зосереджено вслухаючись у тишу, що панувала між огорожею та будинком, ніби під церковним склепінням, – Шарль зрозумів святість кохання: адже його вельможна дама, люба Аннета, познайомила його тільки з любовними бурями. Тепер він прощався з паризькою пристрастю, кокетливою, суєтною, блискучою, прощався ради чистого кохання. Він полюбив цей дім, звичаї якого уже не здавалися йому такими смішними. Вранці він сходив униз, щоб поговорити з Ежені кілька хвилин, поки вийде Гранде видавати продукти, і коли кроки старого лунали зі сходів, він тікав у садок. Уявна злочинність цього ранкового побачення, про яке не знала навіть мати Ежені і яке ніби не помічала Нанон, надавала найневиннішому в світі коханню чарів забороненої насолоди. Після сніданку, коли дядечко Гранде вирушав оглядати свої землі й підприємства, Шарль лишався з матір’ю й дочкою і переживав незвідані втіхи – тримав на витягнених руках міточки ниток, які намотували на клубок, дивився, як Ежені з матір’ю шиють, слухав їхні розповіді. Простота цього майже чернечого життя розкрила перед ним красу їхніх, не обізнаних зі світом, душ і щиро його зворушувала. Він думав, що таких звичаїв не може бути у Франції, вважав, що вони існують тільки в Німеччині, та й то хіба в переказах і в романах Августа Лафонтена[24]. Незабаром Ежені стала для нього ідеалом гетевської Маргарити, але ще цнотливішої. Щодень його погляди й слова все дужче зачаровували бідну дівчину, і вона захоплено віддалася течії кохання; вона хапалася за своє щастя, як плавець хапається за гілку верби, щоб вибратися з річки і спочити на березі. Та хіба ж горе не затьмарювало найрадісніші години цих скоромину щих днів? Щораз якась подія нагадувала їм про близьку

розлуку. Так, через три дні після від’їзду де Грассена Гранде повів Шарля до суду першої інстанції; Шарль мав з усією врочистістю, якої провінціали надають таким актам, підписати зречення від батьківської спадщини. Страшне зречення. Своєрідне відступництво сина. Шарль побував у нотаря Крюшо, де засвідчив два доручення – одне – на ім’я де Грассена, друге – на ім’я друга, якому він доручив продати свої меблі. Потім треба було виконати всі формальності, пов’язані з отриманням закордонного паспорта. Нарешті, коли прибув простий жалобний одяг, що його Шарль виписав із Парижа, він покликав одного сомюрського кравця і продав йому всі свої, тепер не потрібні, костюми. Цей вчинок дуже сподобався дядечкові Гранде.

– Еге, ось тепер ви вже трохи схожі на людину, яка збирається сісти на корабель і хоче розбагатіти, – сказав Гранде, побачивши небожа в сюртуці з грубого чорного сукна. – Оце по-моєму!

– Запевняю вас, пане, – відповів йому Шарль, – що я зумію бути таким, як належить бути в моєму становищі.

– А це що таке? – промовив старий, і очі в нього загорілися, коли Шарль показав жменю золота.

– Дядечку, я зібрав свої запонки, персні, всі зайві речі, які в мене є і які чогось варті; та не знаючи нікого в Сомюрі, я хотів попросити вас сьогодні вранці…

– Купити це? – спитав Гранде, перебиваючи його.

– Ні, дядечку, вказати мені чесну людину, якій…

– Давайте сюди, небоже; я піду нагору, оціню все і скажу, скільки це коштує, з точністю до сантима. Ювелірне золото, – мовив він, розглядаючи довгий ланцюжок, – від вісімнадцяти до дев’ятнадцяти каратів.

Добряга простяг свою широку руку і забрав купу золота.

– Кузино, – сказав Шарль, – дозвольте мені запропонувати вам ці дві застібки, вони зможуть вам знадобитися, щоб скріплювати стрічки на зап’ястях. Виходить браслет, а зараз це дуже модно.

– Приймаю без вагання, кузене, – відповіла Ежені, кидаючи на нього багатозначний погляд.

– Тітонько, ось наперсток моєї матері. Я свято беріг його в своєму дорожньому несесері,– сказав Шарль, даруючи гарненький золотий наперсток пані Гранде, яка вже десять років мріяла мати таку річ.

– Не знаю, як вам і дякувати, небоже, – мовила мати, і на очі їй набігли сльози. – Вранці і ввечері я молитимуся за тих, хто в дорозі, і найбільше – за вас. Коли я помру, Ежені збереже для вас цю коштовність.

– Все це коштує дев’ятсот вісімдесят франків сімдесят п’ять сантимів, небоже, – сказав Гранде, відчиняючи двері.– Та щоб ви не клопоталися продажем, я вам відлічу гроші за все це… в ліврах.

На узбережжі Луари вираз "у ліврах" означає, що монети по шість ліврів приймаються за шість франків, без відрахування.

– Я не насмілювався вам цього пропонувати, – відповів Шарль, – та мені було б гидко торгувати своїми дорогоцінностями в місті, де ви живете. Прати свою брудну білизну треба вдома, казав Наполеон. Дуже вдячний вам за люб’язність.

Гранде почухав за вухом, на мить запала тиша.

– Любий дядечку, – вів далі Шарль, тривожно дивлячись на нього, ніби боячись вразити його делікатність, – кузина й тітонька були такі ласкаві,

що прийняли від мене скромні подарунки; зробіть же й ви ласку, візьміть запонки – вони мені вже не потрібні, а вам нагадуватимуть бідного хлопця, котрий і в далеких краях, звісно, думатиме про тих, хто для нього віднині – вся його сім’я.

– Ой, хлопче, хлопче, не треба так себе розоряти. Що в тебе, жінко? – спитав пан Гранде, пожадливо обертаючись до неї.– Ага! Золотий наперсточок. А в тебе, донечко? Так, діамантові застібочки… Гаразд, беру твої запонки, хлопче, – погодився старий, потискуючи Шарлю руку. – Але… ти дозволиш мені… заплатити за твій… так… за твій проїзд до Індії? Так, я хочу заплатити за твій проїзд. До того ж бачиш, хлопче мій, оцінюючи твої коштовності, я підрахував тільки вагу золота, а може, пощастить щось виручити й за роботу. Отже, справа вирішена. Я дам тобі півтори тисячі франків… у ліврах. Крюшо мені їх позичить, бо в мене тут немає жодного мідяка; хіба що Перроте принесе, він спізнився з орендною платнею. Постривай, піду-но я до нього.

Він узяв капелюха, надів рукавички і вийшов.

– Отже, ви їдете? – запитала Ежені, кидаючи на Шарля сумний і водночас захоплений погляд.

– Так треба, – відповів хлопець, опускаючи голову.

Уже кілька днів Шарль поводився, говорив як людина, котра глибоко пригнічена, але почуває, що над нею тяжіють величезні обов’язки, і вона черпає нову мужність у своєму нещасті. Він більше не зітхав, він став дорослим чоловіком. І Ежені краще ніж будь-коли оцінила характер свого кузена, побачивши, як він сходив донизу в своєму одязі з грубого чорного сукна, що так пасував до його блідого обличчя і похмурого вигляду. Цього дня обидві жінки наділи жалобу і разом із Шарлем були присутні на реквіємі, відправленому в парафіяльній церкві за упокій душі Гійома Гранде.

Під час другого сніданку Шарль отримав листи з Парижа і прочитав їх.

– Ну що, кузене, ви задоволені своїми справами? – стиха запитала Ежені.

– Ніколи не питай про це, дочко, – зауважив Гранде. – Якого біса! Я тобі ніколи не розповідаю про свої справи, чого ж ти сунеш носа в кузенові справи? Не чіпляйся до хлопця.

– О, в мене нема ніяких таємниць, – відповів Шарль.

– Та-та-та-та! Знай, небоже, що в комерції треба тримати язик за зубами.

Коли закохані лишилися самі в саду, Шарль сказав Ежені, підводячи її до старої лави під горіхом, де вони й сіли:

– Я не помилився – Альфонс показав себе якнайкраще. Мої справи він влаштував розумно і сумлінно. У мене не лишилося боргів у Парижі, всі мої меблі вигідно продано, і він сповіщає, що за порадою одного капітана далекого плавання на три тисячі франків, які лишилися, придбав усякого краму, – європейських див, які дадуть добрий прибуток в Ост-Індії. Він послав мої паки в Нант, де вантажиться корабель на Яву. Через п’ять днів, Ежені, нам доведеться попрощатися, можливо, назавжди чи, в усякому разі, надовго. Мій крам і десять тисяч франків, що їх мені посилають двоє друзів, – це дуже мало для почину. Годі й думати повернутися раніше, ніж через кілька років. Люба моя кузино, не зв’язуйте свого життя з моїм; я можу загинути, а вам, можливо, нагодиться багатий чоловік…

– Ви мене любите? – спитала Ежені.

– О, так, друже, – відповів Шарль глибоким голосом, який свідчив про таку саму глибину почуття.

– Я чекатиму, Шарлю! Боже, батько біля вікна, – сказала вона, відстороняючи кузена, який був нахилився, щоб її поцілувати.

Вона втекла під арку воріт, Шарль пішов слідом; побачивши його, дівчина відійшла до сходів, відчинила двері в коридор; потім, не тямлячи, куди йде, опинилася біля комірчини Нанон, у найтемнішій частині коридору; тут Шарль, що йшов слідом, узяв її за руку, обняв і ніжно притиснув до себе. Ежені більше не опиралася, вона подарувала йому найчистіший, найсолодший і найсамовідданіший поцілунок.

– Люба Ежені, бути кузеном краще, ніж братом, він може одружитися з тобою, – сказав їй Шарль.

– Хай буде так! – вигукнула Нанон, відчиняючи двері своєї комірчини.

Закохані злякано втекли в залу, де Ежені знову взялася до роботи, а Шарль по молитовнику пані Гранде почав читати літанії Святій Діві.

– Отакої! – сказала Нанон, – Ми всі молимося.

Як тільки Шарль заявив, що від’їжджає, Гранде заметушився, аби показати, що він дуже заклопотаний долею небожа, – бондар був щедрий, коли це нічого йому не коштувало; він почав шукати пакувальника, але сказав, що той надто дорого править за свої ящики; йому заманулося будь-що зробити їх самому і використати на це старі дошки; він уставав на світанку, стругав, припасовував, вирівнював, збивав свої дранки і спорудив з них дуже добрі ящики, в які упакував усі Шарлеві речі; він узявся переправити їх судном по Луарі, застрахувати і в належний час надіслати до Нанта.

Після поцілунку в коридорі години летіли для Ежені страшенно швидко. Часом вона хотіла їхати разом із кузеном. Хто пережив пристрасть, яка поглинає людину найбільше і тривалість якої вкорочують вік, час, смертельні хвороби, ті чи ті фатальні умови людського життя, – той зрозуміє муки Ежені. Вона часто плакала, гуляючи в садку, тепер надто тісному для неї, так само як і двір, дім, місто; вона заздалегідь линула думками на широкі простори морів.

Нарешті настав переддень від'їзду.

Вранці, коли Гранде і Нанон у кімнаті не було, дорогоцінну скриньку з двома портретами урочисто поклали в єдину шухляду комоду, яка замикалася на ключ і в якій тепер лежав порожній гаманець. Перенесення цього скарбу не обійшлося без рясних сліз і поцілунків. Сховавши ключ на грудях, Ежені не наважилася заборонити Шарлю поцілувати це місце.

– Він тепер завжди буде тут, друже мій.

– Як і моє серце.

– Ах, Шарлю, це недобре, – сказала вона трохи невдоволено.

– Хіба ж ми не чоловік і жінка? – відповів він. – Ти дала мені слово, візьми ж і моє.

І з уст обох пролунало:

– Твій навіки!

– Твоя навіки!

На землі не бувало щирішої обіцянки, ніж ця: душевна чистота Ежені на мить освятила Шарлеве кохання.

Наступного дня сніданок був сумний. Навіть Нанон, якій Шарль подарував розшитого золотом халата і хрестика, заплакала, не криючись із своїми почуттями.

– Бідолашний любий паночок їде в море. Боже, спаси його!

О пів на одинадцяту вся сім’я пішла провести Шарля до нантського диліжанса. Нанон спустила з ланцюга собаку, замкнула двері й захотіла сама нести дорожній мішок Шарля. Усі торговці старого міста повиходили на поріг своїх крамничок, щоб побачити ці проводи, до яких на площі приєднався нотар Крюшо.

– Гляди не заплач, Ежені,– сказала мати.

– Ну, небоже, – мовив Гранде перед дверима заїзду, цілуючи Шарля в обидві щоки, – їдьте бідним, повертайтеся багатим, честь вашого батька буде збережена. За це відповідаю я, Гранде; і тоді від вас залежатиме…

– Ах, дядечку, ви пом’якшуєте гіркоту мого від’їзду. Це найкращий дарунок, який ви могли мені зробити.

Не розуміючи слів старого бондаря, якого він перебив, Шарль зросив задубіле дядькове обличчя слізьми вдячності, а Ежені щосили стискала руку і кузенові, й батькові. Тільки нотар усміхався, дивуючись хитрості Гранде, бо тільки він зрозумів добрягу. Четверо сомюрців, оточені кількома глядачами, лишалися біля диліжанса, поки він не рушив; потім, коли диліжанс зник на мосту і здалека долинав тільки стукіт коліс, виноградар сказав:

– Скатертю дорога!

На щастя, тільки нотар почув ці слова. Ежені з матір’ю підійшли до набережної, звідки видно було диліжанс, і махали білими хустинками, у відповідь Шарль теж замахав своєю хусточкою.

– Мамо, я б хотіла на одну мить стати всемогутньою, як Бог, – сказала Ежені, коли Шарлева хусточка зникла з очей.

Щоб не переривати ходу подій, які відбувались у родині Гранде, треба, забігаючи наперед, кинути погляд на операції, які добряга за посередництвом де Грассена провів у Парижі: через місяць після від’їзду банкіра Гранде був власником облігацій на сто тисяч ліврів державної ренти, купленої по вісімдесят франків за сто. Навіть відомості, отримані з рахункових книг після його смерті, не пролили світла на те, до яких хитрощів вдався пан Гранде, щоб обміняти готівку на самі облігації. Нотар Крюшо дотримувався тієї думки, що Нанон, сама про те не знаючи, була найпевнішою ширмою при перевезенні грошей. Тоді служниця була відсутня п’ять днів під приводом збирання якогось урожаю у Фруафоні, ніби добряга міг допустити, що у нього десь був непорядок. Що ж до справ фірми Гійома Гранде, то тут усі передбачення бондаря здійснилися.

Французький державний банк має, як усім відомо, найточніші відомості про багатства заможних людей у Парижі й департаментах. Імена де Грассена і Фелікса Гранде з Сомюра були там також відомі й користалися довірою, як і всі фінансові тузи, що спираються на великі незакладені землеволодіння. Тому прибуття сомюрського банкіра, – як переказували, для чесної ліквідації справ паризької фірми Гранде, – було досить, щоб урятувати тінь небіжчика-комерсанта від ганьби опротестування векселів. Печаті зняли в присутності кредиторів, і нотар почав за всіма правилами описувати майно. Незабаром де Грассен зібрав кредиторів, які одноголосно обрали ліквідаторами сомюрського банкіра та одну з найбільш зацікавлених осіб, главу багатої фірми, Франсуа Келлера; обом ліквідаторам було надано необхідні повноваження, щоб урятувати і честь родини, й інтереси кредиторів. Кредитоспроможність сомюрського Гранде, надія, що її він посіяв у серцях кредиторів за

допомогою де Грассена, полегшили ведення переговорів, – серед кредиторів не знайшлося жодного, хто не погодився. Ніхто й не подумав провести свій борг по рахунку прибутків та збитків і кожен казав:

– Гранде з Сомюра заплатить!

Минуло шість місяців. Парижани повикупляли векселі покійного, які були в обігу, і зберігали їх у своїх бумажниках. Це було перше, чого хотів досягти бондар. Через дев’ять місяців після перших зборів ліквідатори виплатили кожному кредитору сорок сім за сто. Ця сума була виручена від проведеного з величезною точністю продажу цінних паперів, рухомого й нерухомого майна, взагалі всього того, що належало покійному Гійому Гранде. Ліквідація відзначалася бездоганною чесністю. Кредитори задоволено визнали гідну подиву і безсумнівну чесність родини Гранде. Коли минуло перше захоплення, вони захотіли отримати решту своїх грошей. Їм довелося написати Гранде колективного листа.

– Почекайте!.. – сказав колишній бондар, кидаючи листа в огонь. – Терпіння, голуб’ята!

У відповідь на пропозиції, які містилися в цьому листі, Гранде з Сомюра під приводом перевірки рахунків і уточнення стану ліквідації зажадав, щоб усі боргові зобов’язання щодо братової спадщини разом із розписками по вже проведених оплатах було здано на збереження до одного нотаря. Ця вимога натрапила на численні труднощі.

Взагалі кредитор – це різновидність маніяка. Сьогодні він готовий на полюбовну згоду, а завтра – непримиренний; мине ще трохи часу, і він знову утихомирюється. Сьогодні його дружина в доброму настрої, у найменшого прорізуються зубки, дома все спокійно – він не хоче втратити жодного су; назавтра пішов дощ, він не може вийти на вулицю, у нього сумний настрій, він згоден на все, аби швидше закінчити справу; післязавтра – він вимагає гарантій; на кінець місяця цей кат загрожує передати векселі на стягнення. Кредитор схожий на того горобця, якому

на хвіст пропонують насипати солі; однак кредитор сам переносить цей образ на боргове зобов’язання, по якому він нічого не може отримати.

Гранде добре вивчив усі коливання настроїв кредиторів. Його розрахунки цілком виправдались на кредиторах брата. Одні розсердилися і рішуче відмовились віддавати векселі на збереження.

– Так! Усе йде гаразд, – потирав руки Гранде, читаючи листи де Грассена з цього приводу.

Інші погоджувалися здати векселі, але з умовою, що за ними будуть належним чином забезпечені всі їхні права, в тому числі навіть право на оголошення банкрутства. Знову листування, внаслідок якого сомюрський Гранде погодився на всі поступки, яких від нього вимагали. Посилаючись на цю поступливість, несперечливі кредитори умовили непоступливих. Векселі було здано на збереження, хоч і не обійшлося без суперечок.

– Цей добряга, – казали кредитори де Грассену, – знущається з вас і з нас.

Через рік і одинадцять місяців після смерті Гійома Гранде багато комерсантів, захоплені діловим паризьким життям, забули про недоплати Гранде або згадували про них тільки, щоб сказати собі:

– Я починаю думати, що сорок сім процентів, – це все, що можна із сомюрця вичавити.

Бондар розраховував на силу часу, що його він називав "добрим хлопцем". Наприкінці третього року де Грассен написав Гранде, що добився від кредиторів згоди повернути йому векселі з умовою, що він сплатить їм ще десять процентів із суми боргу фірми Гранде – два мільйони чотириста тисяч франків, – яка ще лишалася. Гранде відповів, що нотар і біржовий маклер, банкрутство яких привело до смерті його

брата, живі і могли вже розжитися на гроші. Отож треба було б хоча б що-небудь з них стягти, зменшивши суму боргу.

На кінець четвертого року борг було належним чином зведено до одного мільйона двохсот тисяч франків. Переговори між ліквідаторами й кредиторами, між Гранде й ліквідаторами тривали шість місяців. Нарешті, під невідступним тиском кредиторів Гранде з Сомюра десь на дев’ятому місяці цього року відповів ліквідаторам, що його небіж, який розбагатів в Ост-Індії, висловив бажання повністю заплатити борги свого батька; сам він не може взяти на себе збиткову для кредиторів часткову оплату, не порадившись із небожем, він жде від нього відповіді. На кінець п’ятого року кредитори все ще не опротестували векселів, підкуплені словом "повністю", що його час від часу кидав великодушний бондар, посміюючись у бороду і не перестаючи з тонкою посмішкою й лайкою промовляти: "Оці мені парижани!.." Але на кредиторів чекала доля, не чувана в історії комерційного життя. На той час, коли події цієї розповіді примусять знову їх виступити, вони перебуватимуть у такому самому становищі, в якому їх п’ять років тримав Гранде. Коли рента досягла курсу сто п’ятнадцять франків, дядечко Гранде продав її і одержав із Парижа близько двох мільйонів чотирьохсот тисяч франків золотом, які прилучив до шестисот тисяч франків складних процентів від облігацій.

Де Грассен лишався у Парижі, і ось чому: насамперед його обрали депутатом; а крім того, йому обридло сомюрське життя, і він, батько родини, закохався у Флоріну, одну з гарненьких актрис театру герцогині Беррійської. Домашні справи банкіра ускладнилися. Не варто говорити про його поведінку: в Сомюрі всі засуджували її як глибоко аморальну. Його дружині пощастило домогтися розподілу майна і досить розумно вести справи сомюрської контори, яка й далі існувала під її іменем, щоб відшкодувати збитки, що їх завдало безумство пана де Грассена. Крюшотинці так спритно погіршили і без того двозначне становище солом’яної вдови, що вона дуже невдало видала заміж дочку і змушена була відмовитись від думки про одруження сина з Ежені Гранде. Адольф переїхав до батька в Париж і, як казали, став великим гульвісою. Крюшо тріумфував.

– Ваш чоловік несповна розуму, – казав Гранде, позичаючи пані де Грассен певну суму під надійне забезпечення. – Я вам дуже співчуваю, ви хороша жіночка.

– Ах, пане, – відповідала бідолашна дама, – хто б міг подумати, що того дня, коли Грассен поїхав з вашими справами в Париж, він ішов назустріч своїй загибелі?

– Бог мені свідок, пані, що я до останньої хвилини робив усе можливе, аби не дати йому поїхати. Пан голова за всяку ціну хотів його замінити; але тепер ми знаємо, заради чого він так поривався туди.

Отож Гранде нічим не був зобов’язаний де Грассену.

В усякому становищі жінці випадає більше горя, ніж чоловікові. Чоловік має силу і можливість проявити себе: він діє, рухається, працює, мислить, передбачає майбутнє і в цьому знаходить розраду. Так було з Шарлем.

Жінка ж лишається на місці віч-на-віч із стражданням, від якого її ніщо не відвертає, вона спускається до дна цієї безодні, вимірює її й нерідко заповнює своїми обітницями та слізьми. Так було з Ежені. Вона пізнала свою долю. Відчувати, любити, страждати, жертвувати собою – в цьому завжди буде зміст жіночого життя. Ежені судилося зазнати всього, на що приречена жінка, але без того, що є для неї втіхою. За висловом Боссює[25], "якщо зібрати воєдино хвилини щастя, як цвяхи, розкидані по стіні, їх не було б і жменьки". Горе ніколи не примушує себе чекати, і для неї воно настало дуже скоро. На другий день після від’їзду Шарля дім Гранде набрав свого звичайного вигляду для всіх, крім Ежені, якій він раптом видався зовсім порожнім. Без батькового відома дівчина надумала зберегти кімнату Шарля такою, як він її залишив. Пані Гранде і Нанон охоче погодилися взяти участь у цій невинній змові.

– Хто знає, може, він повернеться швидше, ніж ми гадаємо? – сказала Ежені.

– Ах, я б хотіла бачити його тут, – відповіла Нанон. – Я так звикла до нього. Такий ласкавий, такий чудовий пан, а що вже гарненький, кучерявчик, ніби дівча!

Ежені подивилася на неї.

– Пресвята Богородице! У вас, мадмуазель, очі – на згубу душі! Не дивіться так на людей.

З цього дня краса мадмуазель Гранде набула нового відтінку. Поважні думки про любов, що повільно опановували її душу, гідність жінки, яку кохають, освітили її риси тим світлом, яке художники зображають у вигляді сяйва. До зустрічі з кузеном Ежені можна було порівняти з Мадонною до непорочного зачаття; після його від'їзду вона була схожа на Діву-матір: вона пізнала кохання. Ці дві Марії, такі відмінні між собою і так добре зображені іспанськими художниками, належать до найпрекрасніших образів християнства. На другий день після від'їзду Шарля, повертаючись із церкви, куди вона, давши обітницю, ходила щодня, Ежені купила у книготорговця карту півкуль і прибила її біля свого дзеркала, щоб мандрувати за кузеном до Ост-Індії, щоб уранці і ввечері мати змогу в думках переноситися до нього з безліччю запитань, казати йому:

– Чи добре тобі? Чи не хворий ти? Чи згадуєш мене, коли бачиш цю зірку, про красу й призначення якої я дізналася від тебе?

Щоранку вона в задумі сиділа під горіховим деревом на поточеній шашлями і поростлій сивим мохом дерев'яній лаві, де вони сказали одне одному стільки доброго і стільки любих дурниць, де будували надхмарні замки свого чудового родинного життя. Вона думала про майбутнє, дивлячись на маленький клаптик неба між мурами, на частину старої

стіни, на дах, під яким була Шарлева кімната. Одне слово, це було самотнє кохання, вірне, незмінне, що полонить усі думки і стає суттю чи, як сказали б наші батьки, основою життя. Коли так звані друзі дядечка Гранде приходили ввечері в гості, вона прикидалася веселою і безтурботною, але щоранку між Ежені, її матір'ю і Нанон тільки й мови було що про Шарля. Нанон зрозуміла, що може співчувати стражданням молодої хазяйки, не порушуючи своїх обов'язків перед старим, і вона казала Ежені:

– Якби в мене був милий, я б за ним… у пекло пішла. Я б… та що там… Словом, я б для нього занапастила себе; але ж… нікогісінько! Так і помру, не знавши, що таке життя. Ви повірите, мадмуазель, оцей старий Корнуайє,– чоловік усе-таки непоганий, – крутиться біля моєї спідниці через мої заощадження, як оті, що приходять сюди винюхувати грошики хазяїна і упадають за вами. Я це бачу, бо розбираюся до тонкощів, дарма що здорова, як вежа; і все ж, мадмуазель, мені це приємно, хоч яка вже тут любов!..

Так минуло два місяці. Це життя в домашньому колі, раніше таке одноманітне, пожвавилося тепер захоплюючою таємницею, яка ще тісніше зв'язала трьох жінок. Для них між сіруватими стінами зали жив, рухався, ходив ІІІарль Уранці і ввечері Ежені відкривала скриньку і довго дивилася на портрет тітки. Якось у неділю мати застала її за цим споглядянням – дівчина намагалася знайти у портреті Шарлеві риси. Тут пані Гранде і дізналася про страшну таємницю обміну між Шарлем та Ежені.

– Ти все йому віддала? – спитала мати в розпачі.– Що ж ти скажеш батькові на Новий рік, коли він захоче подивитися на твоє золото?

Очі Ежені застигли. Обидві жінки провели половину ранку в смертельній тривозі, такі збентежені, що пропустили ранню обідню і пішли тільки на пізню. Через три дні кінчався 1819 рік. Через три дні мала статися страшна подія: буржуазна трагедія без отрути, без кинджала,

без пролиття крові, та для дійових осіб ще жорстокіша, ніж усі драми, що відбувалися в славетній сім'ї Атрідів[26].

– Що з нами буде? – сказала пані Гранде дочці, опускаючи плетиво на коліна.

Бідна мати стільки хвилювалася за останні два місяці, що не скінчила плести вовняну кофту, потрібну їй на зиму. Ця обставина, здавалося б, незначна, мала для пані Гранде сумні наслідки. Уявивши собі страшний гнів чоловіка, жінка злякалася, аж її у піт кинуло, і, не маючи теплої кофти, тяжко застудилася.

– Знаєш, бідна моя дитино, коли б ти відкрила мені свою таємницю раніше, ми встигли б написати в Париж панові де Грассену. Він міг би прислати нам золоті монети, схожі на твої, і хоч Гранде їх добре знає, може…

– Та де б ми взяли стільки грошей?

– Я б узяла з своїх. Крім того, пан де Грассен нам би охоче…

– Вже пізно, – відповіла Ежені глухим, зміненим голосом, перебиваючи матір. – Адже завтра вранці ми повинні зайти до нього в кімнату і поздоровити з Новим роком?

– Але, доню, чому не піти до Крюшо?

– Ні, ні, це означало б виказати себе і попасти в залежність від них. Зрештою, я зважилась на це. Я зробила добре і не шкодую. Бог захистить мене. Нехай буде його свята воля. Ах, коли б ви, мамо, прочитали того Шарлевого листа, ви б тільки про нього й думали.

Вранці 1 січня 1820 року незборимий жах підказав матері й дочці найбільш природне виправдання, щоб не приходити урочисто в кімнату

Гранде. Зима 1819–1820 року була дуже сувора. Дахи завалило снігом. Пані Гранде сказала чоловікові, як тільки почула, що він ворушиться в своїй кімнаті:

– Гранде, накажи Нанон затопити в мене грубку: тут так холодно, що я замерзаю під ковдрою. Я вже в такому віці, що мене треба поберегти. Крім того, – додала вона після недовгого мовчання, – Ежені прийде сюди вдягатися. Бідолашна дівчина може захворіти, коли одягатиметься в такий холод у своїй кімнаті. Потім ми тебе поздоровимо з Новим роком у залі біля вогнища.

– Та-та-та-та! Ач яка! Як ти починаєш Новий рік, пані Гранде? Ти ніколи стільки не говорила. Сподіваюся, ти ще не хильнула?

На хвилину запала тиша.

– Ну, гаразд, – заговорив добряга, якому пропозиція дружини, очевидячки, сподобалася. – Хай буде по-вашому, пані Гранде. Ти й справді хороша жінка, і я не хочу, щоб з тобою сталося щось лихе під старість, хоч взагалі ла Бертельєри міцні як криця. Правду я кажу? – вигукнув він по паузі.– Та зрештою спадщина їхня у нас – я їм вибачаю.

І він кашлянув.

– Ви сьогодні у доброму гуморі,– поважно сказала бідна жінка.

– Я завжди веселий…

Бондарю, бондарю веселенький,

Полагодь цеберечко, мій миленький,–

додав він, заходячи в кімнату дружини уже вдягнений. – Справді, хай йому чорт, холоднеча сьогодні страшенна. Сніданок буде добрий, жіночко. Де Грассен прислав мені паштет з гусячої печінки з трюфелями! Піду заберу його в конторі диліжансів. Він, мабуть, прислав разом із паштетом і подвійний наполеондор для Ежені,– прошепотів бондар їй на вухо. – У мене, жіночко, нема більше золота. Було ще кілька старих монет, – тобі я можу про це сказати, – та довелося пустити їх в діло.

І, заради урочистого дня, він поцілував жінку в лоб.

– Ежені,– добродушно гукнула мати, коли Гранде пішов. – Я не знаю, з якої ноги батько сьогодні встав, але він у предоброму гуморі. Нічого, якось викрутимось.

– Що це з хазяїном? – спитала Нанон, входячи до хазяйки, щоб затопити. – Спершу він мені сказав: "Добридень, з Новим роком, дурепо! Іди затопи в хазяйки, їй холодно". Я просто остовпіла, коли побачила, що він простягає мені руку з шестифранковою монетою, майже не стертою. Ось подивіться, пані. О, він добрий чоловік. Справжній чоловік, що й казати. Інші – що старіші, то гіркіші, а він стає все солодший, ніби смородинівка, і все добріший. Прехороший, предобрий чоловік…

Причиною таких веселощів був повний успіх спекуляцій пана Гранде. Пан де Грассен відрахував суму, яку Гранде був йому винен за дисконтування голландських векселів на сто п’ятдесят тисяч франків, і позичку, яку він дав Гранде, щоб було досить грошей для придбання державної ренти на сто тисяч ліврів, після чого послав бондареві з поштовим диліжансом тридцять тисяч франків монетами по одному екю, що лишилися від належних старому процентів за півріччя, і сповістив його про підвищення курсу державної ренти. Цей курс становив тоді вісімдесят дев’ять процентів, а наприкінці січня найзначніші капіталісти платили дев’яносто два. За два місяці Гранде нажив на своїх капіталах дванадцять процентів, віддав борг де Грассену і надалі мав отримувати п’ятдесят тисяч франків щопівроку, без сплати податків та відшкодувань. Він нарешті збагнув, що таке державна рента – вміщення

капіталу, до якого провінціали відчувають непереборну огиду, і бачив себе через п’ять років власником шести мільйонів – капіталу, збільшеного без особливого клопоту. В поєднанні з вартістю його земельних володінь цей капітал мав становити величезне багатство. Шість франків, подаровані Нанон, були, можливо, платою за надзвичайну послугу, що її служниця, сама того не знаючи, зробила хазяїнові.

– Еге-ге! Куди це дядечко Гранде зібрався, що так раненько біжить, мов на пожежу? – говорили торговці, відчиняючи свої крамнички.

Потім вони побачили, як він повертався з набережної в супроводі розсильного контори диліжансів, що віз на тачці повні мішки.

– Струмок тече в річку, а гроші – до добряги, – промовив один.

– Вони течуть до нього з Парижа, з Фруафона, з Голландії,– додав другий.

– В решті решт він купить увесь Сомюр! – вигукнув третій.

– Він і холоду не боїться, завжди справами зайнятий, – дорікнула чоловікові якась жінка.

– Гей, пане Гранде, – звернувся до нього торговець сукном, його найближчий сусіда, – може, оті гроші вам завдають клопоту, то я вас можу виручити.

– Ото! Це мідяки, – відповів виноградар.

– Срібні,– стиха буркнув розсильний.

– Коли хочеш, щоб я тобі віддячив, то заткни пельку, – сказав добряга розсильному, відчиняючи двері.

"Ач, стара лисиця, а я гадав, що він глухий, – подумав розсильний, – виходить – коли холодно, він чує добре".

– Ось тобі двадцять су на новорічні обнови і – не базікай! А тепер іди собі! – сказав йому Гранде. – Нанон привезе тобі тачку. Нанон, а мої вітрогонки на обідню пішли?

– Так, пане.

– Ну, то хутко! До роботи! – гукнув він, навантажуючи її мішками.

В одну мить гроші було перенесено в його кімнату, і старий там замкнувся.

– Коли сніданок буде готовий, постукаєш мені в стіну. Тачку відвези до контори.

Снідати сіли тільки о десятій.

– А може, батько не зажадає, щоб ти показувала йому золото, – звернулася пані Гранде до дочки, коли вони повернулися з обідні.– У всякому разі, удавай, що ти страшенно змерзла. До дня твого народження ми матимемо час поповнити твій гаманець.

Гранде спускався зі сходів, міркуючи про те, як швидше перетворити свої паризькі екю в чисте золото, і про те, як чудово вдалася його спекуляція з державною рентою. Він вирішив і далі вкладати свої прибутки в державну ренту, аж доки курс її не досягне ста франків. Міркування, згубні для Ежені. Як тільки він увійшов, обидві жінки побажали йому щасливого Нового року, дочка – обнявши за шию та цілуючи його, а пані Гранде – статечно й гідно.

– Ах, дитино моя, – сказав він і поцілував доньку в обидві щоки, – бачиш, я для тебе працюю!.. Я зичу тобі щастя. А для щастя потрібні

гроші. Без грошей – дзуськи! Ось тобі новенький наполеондор, я його виписав із Парижа. Хай йому чорт, у нас тут нема ні крихти золота. Тільки ти й маєш золото. Покажи мені своє золото, доню.

– Ой, і холодно ж… Давайте снідати, – запропонувала Ежені.

– Ну гаразд, потім покажеш, добре? Це нам усім допоможе перетравити їжу. Товстун де Грассен таки прислав нам оце, – додав він. – Їжте, діти мої, нам воно нічого не коштує. Молодець де Грассен, я задоволений ним. Цей телепень робить послугу Шарлеві, та ще й задаром. Він дуже добре влаштовує справи покійного бідолахи Гранде. У-у! – промовив він після паузи, з повним ротом. – Смачно! Покуштуй, жіночко! Два дні будеш сита.

– Мені не хочеться їсти. Я нездужаю, ти добре знаєш.

– Та чого там! Можеш наїстися, живіт не лусне; ти з роду ла Бертельєр, жінка міцна. Ти трошечки пожовтіла, але я люблю жовте.

Мабуть, приречений на ганебну прилюдну смерть не жде її з таким жахом, як пані Гранде з дочкою ждали подій, якими мав закінчитися цей сімейний сніданок. Чим веселіше балакав і їв старий виноградар, тим дужче стискалися серця в обох жінок. У дочки, однак, була опора: вона черпала сили в коханні.

"Для нього, для нього, – казала вона сама собі,– я готова вмерти тисячу разів!"

Думаючи так, вона кидала на матір погляди, сповнені палкої мужності.

– Прибери все це, – велів Гранде Нанон близько одинадцятої години, коли закінчили сніданок, – а стола не руш. Тут зручніше буде оглянути твій маленький скарб, – додав він, дивлячись на Ежені.– Та хіба він

маленький! Ні, немаленький, даю слово. У тебе п’ять тисяч дев’ятсот п’ятдесят дев’ять франків золотом, та ще сорок я дав тобі сьогодні вранці, без одного шість тисяч франків. Ну, гаразд, я сам подарую тобі цей франк для кругленької суми, бо бачиш, доню… А ти, Нанон, чого вуха розвісила? Йди звідси та берись до роботи! – гримнув добряга.

Нанон зникла.

– Слухай, Ежені, ти повинна віддати мені своє золото. Ти ж, донечко, не відмовиш своєму татові?

Обидві жінки мовчали.

– У мене більше нема золота. Було, а тепер нема. Я поверну тобі твої шість тисяч франків у ліврах, і ти їх вмістиш так, як я тобі скажу. Не турбуйся про весільну дюжину. Коли я віддаватиму тебе заміж, а це не за горами, я знайду нареченого, що зможе тобі піднести таку дюжину, яка в провінції ніколи нікому й не снилася. Слухай же, донечко. Ти маєш чудову нагоду вкласти свої шість тисяч франків у державну ренту, і ти щопівроку матимеш близько двохсот франків прибутку – без податків, відшкодувань, градобою, морозу, повені й усього того, що з’їдає прибутки. Тобі, може, шкода розлучатись із своїм золотом, донечко? Нічого, неси його сюди. Я тобі знов назбираю золотих монет – голландських, португальських, рупій Великого Могола, генуезьких; разом з тими, які я тобі даруватиму в день народження, ти за три роки знову збереш половину свого гарненького невеличкого золотого скарбу. Що скажеш, донечко? Ну, підніми носика. Іди ж принеси його, любчика. Ти мала б мені очі цілувати за те, що я відкриваю тобі таємниці й секрети життя і смерті цих екю. А й справді, екю живуть і ворушаться, як люди: йдуть, повертаються, працюють, розмножуються.

Ежені підвелася, та, ступивши кілька кроків до дверей, різко обернулася, глянула батькові в очі і сказала:

– У мене більше немає золота.

– У тебе більше немає золота? – скрикнув Гранде, підскакуючи, як кінь, що почув гарматний постріл за десять кроків.

– Так, нема.

– Ти жартуєш, Еженi!

– Ні.

– Клянусь різаком мого батька!

Коли бондар вимовляв ці слова, підлога тремтіла.

– Милосердний Боже! Як пані зблідла! – скрикнула Нанон.

– Гранде, твій гнів мене вб’є,– промовила бідна жінка.

– Та-та-та-та! Ти не з таких, у вашій сім’ї всі живучі, і ніяка смерть вас не бере! Еженi, куди ви поділи своє золото? – закричав він, кидаючись до дочки.

– Батьку, – відповіла Еженi, стоячи навколішки біля пані Гранде, – мамі дуже погано… прошу… не вбивайте її.

Гранде злякала блідість, що розлилася по обличчю його дружини, перед тим такому жовтому.

– Нанон, допоможіть мені лягти, – сказала мати ледь чутно. – Я вмираю…

Нанон зразу ж узяла хазяйку під руку, те саме зробила й Ежені; з великими труднощами їм удалося відвести її в кімнату, бо вона непритомніла на кожному східці. Гранде зостався сам. Та за кілька хвилин він зайшов угору до половини сходів і гукнув:

– Ежені, коли мати ляже, зійдіть униз!

– Добре, батьку.

Заспокоївши матір, вона не забарилася прийти.

– Дочко, – звернувся до неї Гранде, – зараз же скажи мені, де твій скарб.

– Батьку, якщо ви робите мені подарунки, якими я не можу вільно розпоряджатися, то заберіть їх назад, – холодно відповіла Ежені і, взявши наполеондор, подала його батькові.

Гранде жваво схопив наполеондор і опустив його в жилетну кишеню.

– Можеш бути певна, я більше не дам тобі нічого! Ні от стілечки! – сказав він, цокнувши нігтем великого пальця об передні зуби. – Так ви зневажаєте свого батька? Ви йому не довіряєте? Виходить, ви не знаєте, що таке батько… Якщо він не все для вас, значить, він – ніщо. Де ваше золото?

– Батьку, я вас люблю і шаную, хоч ви й гніваєтеся на мене; та насмілюсь вам нагадати: мені двадцять три роки. Ви досить часто казали про моє повноліття, щоб я це затямила. Я зробила зі своїми грішми те, що захотіла, і можете бути спокійні, вони вміщені добре…

– Де?

– Це непорушна таємниця, – відповіла вона. – Хіба у вас немає своїх таємниць?

– Я ж господар дому! В мене можуть бути свої таємниці!

– Так, а це – моя таємниця.

– Мабуть, то лиха справа, коли ви не можете сказати про неї батькові, мадмуазель Гранде.

– Справа прекрасна. Але я не можу сказати про неї вам.

– Принаймні скажіть, коли ви віддали своє золото?

Ежені заперечливо похитала головою.

– Воно ще було у вас у день народження, га?

Ежені, яку любов зробила такою ж хитрою, як батька його скнарість, знову похитала головою.

– Та це ж небачена упертість і небачена крадіжка! – заговорив Гранде; і голос його, лунаючи дедалі гучніше, поступово розлягався по всьому дому. – Як? У моєму власному домі, у мене хтось узяв твоє золото! Єдине золото, яке було тут! І я не знатиму, хто його взяв? Золото – річ коштовна. Найчесніші дівчата можуть провинитися, віддати не знаю що, – це буває у великих панів і навіть серед міщан, – але віддати золото… ви ж його комусь віддали, га?

Ежені лишалася непорушною.

– Чи бачив хто таку дочку? Невже я ваш батько? Якщо ви вклали золото в якесь підприємство, у вас має бути розписка…

– Хіба я не мала права зробити з ним те, що мені хотілося? Хіба воно не було моє?

– Але ж ти дитина.

– Я – повнолітня.

Приголомшений доччиною логікою, Гранде зблід, затупав ногами, почав лаятися; потім, отямившись, закричав:

– Ах ти змія проклята! Дочка! Негідне сім’я, ти добре знаєш, що я тебе люблю, і зловживаєш цим. Вона хоче погубити власного батька! Сто чортів! Ти кинула наше багатство до ніг цій босоті в сап’янових чобітках. Клянусь різаком мого батька! Я не можу позбавити тебе спадщини, клянусь бочкою! Але я тебе проклинаю, тебе, твого кузена і дітей твоїх! Ось побачиш, нічого доброго з цього не вийде, чуєш ти? Якщо ти віддала Шарлеві… Ні, цього не може бути! Як! Отой мерзенний франтик мене обікрав?..

Він поглянув на дочку, все ще мовчазну й холодну.

– І не ворухнеться! І оком не моргне! Вона більше Гранде, ніж я сам. Ти принаймні не віддала своє золото дарма? Ну, кажи!

Ежені поглянула на батька насмішкувато, і це його образило.

– Ежені, ви у мене в домі, у вашого батька. Щоб лишатися тут, ви повинні підкорятися тому, що наказує батько. Священики велять вам слухатись мене.

Ежені опустила голову.

– Ви ображаєте мене в найдорожчому, що в мене є,– вів далі Гранде. – Не хочу вас бачити, поки не станете покірливою. Ідіть у свою кімнату. Ви там лишатиметесь, поки я вам не дозволю вийти. Нанон приноситиме вам хліб і воду. Чули? Ідіть!

Ежені залилася слізьми і побігла до матері.

Гранде вийшов у сад і довго кружляв по снігу, не помічаючи холоду, потім запідозрив, що дочка, певне, у матері, і, радіючи, що зараз спіймає її за порушенням його наказів, спритно, як кіт, піднявся сходами і з'явився в кімнаті пані Гранде в ту мить, коли вона гладила по голові Ежені, котра сховала обличчя на материних грудях.

– Заспокойся, бідна моя дитино, батько вгамується.

– У неї нема більше батька! – сказав бондар. – І це ми з вами, пані Гранде, привели на світ таку неслухняну дочку? Нічого сказати, гарне виховання, особливо релігійне! Чому ви не в своїй кімнаті? Гайда у в'язницю, у в'язницю, мадмуазель!

– Невже ви хочете позбавити мене дочки? – сказала пані Гранде, повертаючи до нього почервоніле від гарячки обличчя.

– Коли вона вам потрібна, беріть її і забирайтесь обидві із мого дому!.. Побий вас грім! Де золото? Що сталося з золотом?

Ежені підвелася, кинула гордий погляд на батька і пішла до своєї кімнати, а Гранде зачинив двері на ключ.

– Нанон! – крикнув він. – Погаси вогонь у залі.

І він сів у крісло біля каміна в кімнаті дружини, кажучи:

– Вона, звісно, віддала золото цьому спокусникові Шарлю, якому тільки наші гроші й були потрібні.

Пані Гранде, пам’ятаючи про небезпеку, яка загрожувала дочці, та черпаючи сили в своїй любові до неї, лишилася зовні холодна, мовчазна і глуха.

– Я нічого про все це не знала, – мовила вона, відвертаючи голову до стіни, щоб не бачити злого погляду чоловіка. – Я так страждаю від вашої жорстокості, що, коли передчуття не обманюють мене, я вже не вийду звідси, а мене винесуть. Вам би слід мене пожаліти зараз, адже я вам ніколи не завдавала горя, так принаймні мені здається. Ваша донька любить вас. Я вірю, що вона невинна, як новонароджене немовля; не мучте ж її, заберіть назад свої слова. Зараз така холоднеча, з вашої вини вона може тяжко захворіти.

– Не хочу ні бачити її, ні говорити з нею. Хай сидить у своїй кімнаті на хлібі й воді, доки не підкориться батькові. Якого чорта! Голова родини мусить знати, куди йде золото з його дому. У неї рупії, може, єдині у Франції, далі генуезькі золоті, голландські дукати…

– Пане, Ежені – наша єдина дочка, і навіть якби вона їх кинула в воду…

– У воду! – закричав добряга. – У воду! Ви збожеволіли, пані Гранде! Моє слово – закон, ви знаєте. Коли хочете, щоб у хаті був мир, сповідайте вашу дочку, витягніть з неї признання: жінки краще порозуміються між собою, ніж з нашим братом. Що б вона не зробила, я її не з’їм. Чи вона боїться мене? Навіть якби вона озолотила свого кузена з голови до ніг, то він же зараз у морі, не побіжимо ж ми за ним…

– Ну, гаразд, пане…

Нервовий напад чи, може, нещастя дочки загострили її чутливість та спостережливість, і коли пані Гранде, вже почавши відповідати, вловила грізний рух гулі на носі свого чоловіка, вона миттю змінила думку, не міняючи тону:

– Ну, гаразд, пане, хіба я маю на неї більший вплив, ніж ви? Вона мені нічого не сказала. Викапаний батько.

– Бий мене сила Божа! Які розмови я сьогодні від вас чую! Та-та-та-та! Ви, здається, кепкуєте з мене. Може… ще й у змові з нею?

Він пильно глянув на дружину.

– Якщо, пане Гранде, ви справді хочете мене вбити, тоді продовжуйте. Кажу вам, і хай мені це коштуватиме життя, я казатиму ще і ще: ви несправедливі з дочкою, вона розважливіша, ніж ви. Ці гроші належали їй, вона могла витратити їх тільки з доброю метою, а знати наші добрі діла має право тільки Бог. Благаю вас, будьте ласкаві до Ежені!.. Цим ви послабите удар, що його ваш гнів мені завдав, і, може, врятуєте мені життя. Поверніть мені дочку, пане мій, поверніть!

– Я тікаю, – сказав Гранде. – В домі стало неможливо жити: мати й дочка міркують і балакають так, ніби… Бр-р-р! Пхе! Гарненький новорічний подарунок я дістав од вас! Ежені! – гукнув він. – Так, так, плачте! Вас мучитиме сумління за те, що ви робите, чуєте? Яка користь, що ви причащаєтесь мало не двічі на місяць, коли ви потай віддаєте батькове золото ледареві, котрий пошматує вам серце, коли у вас більше нічого буде йому дарувати? Ось побачите, чого вартий ваш Шарль із своїми сап’яновими чобітками й виглядом "не чіпай мене". У нього нема ні серця, ні душі, якщо він смів забрати скарб бідної дівчини без згоди батьків.

Коли двері на вулицю зачинилися, Ежені вийшла з своєї кімнати.

– Як відважно ви заступалися за мене! – сказала вона.

– Бачиш, дитино моя, до чого призводить непослух! Ти примусила мене збрехати.

– О, я благатиму Бога покарати тільки мене.

– Невже це правда, – входячи, сказала розгублена Нанон, – що мадмуазель буде на хлібі й воді до кінця днів своїх?

– Ну й що, Нанон? – спокійно відповіла Ежені.

– Тоді й мені не їсти більше фрипів, коли хазяйська дочка їстиме сухий хліб… Ні, ні.

– Ні слова про все це, Нанон, – сказала Ежені.

– Та мені в горло ніщо не полізе!

Вперше за двадцять чотири роки Гранде обідав на самоті.

– От ви й овдовіли, пане, – сказала йому Нанон. – Мало приємного бути вдівцем, коли в домі дві жінки.

– Ти, я до тебе не балакаю. Заткни свою пельку, або я тебе вижену. Що це там кипить у каструлі?

– Це я здір перетоплюю.

– Сьогодні ввечері прийдуть гості, запали камін.

Панове Крюшо, пані де Грассен та її син прийшли о восьмій годині і здивувалися, не побачивши ні пані Гранде, ні її дочки.

– Дружина трохи нездужає, а Ежені біля неї,– сказав старий виноградар, і його обличчя було незворушне.

Близько години точилася розмова про те, про се, потім пані де Грассен підвелася і пішла провідати пані Гранде; коли вона спустилася, всі звернулися до неї:

– Як почуває себе пані Гранде?

– Кепсько, зовсім кепсько, – сказала вона. – Стан її здоров’я мене дуже непокоїть. В її віці треба бути дуже обережною, дядечку Гранде.

– Побачимо, побачимо, – неуважно мовив виноградар.

Усі попрощалися. Коли Крюшо вийшли з дому, пані де Грассен сказала їм:

– У Гранде щось сталося. Матері дуже зле, хоч вона й сама цього не знає. У дочки очі такі червоні, ніби вона багато плакала. Може, вони хочуть видати її заміж проти волі?

Коли виноградар ліг спати, Нанон нечутно, в м’яких капцях, прийшла до Ежені й поставила перед нею паштет, запечений у каструлі.

– Ось, мадмуазель, – сказала добра жінка. – Корнуайє дав мені зайця. Ви їсте мало, і вам цього паштету вистачить на тиждень, а мороз такий, що він не зіпсується. Принаймні ви не будете на сухому хлібі. Це дуже шкідливо для здоров’я.

– Бідолашна Нанон! – озвалась Ежені, стискаючи її руку.

– Паштет у мене вийшов смачний, ніжний. А він нічого й не помітив. Я й сала, й лаврового листу купила на свої шість франків – я хазяйка своїх грошей.

Потім служниця вибігла, бо їй почулося, що йде Гранде.

Кілька місяців виноградар часто заходив до дружини в різну пору дня, але не згадував імені дочки, не бачив її, не натякав про неї. Пані Гранде не виходила зі своєї кімнати, і стан її здоров’я день у день погіршувався. Старого виноградаря ніщо не могло зламати. Він лишався непохитний, суворий і холодний, мов гранітна брила. Як завжди, він ішов з дому і повертався; але більше не затинався, менше балакав і в справах став ще черствіший, ніж будь-коли. Частенько він помилявся в розрахунках.

– У Гранде щось сталося, – казали крюшотинці й грассеністи.

– Що ж могло статися у Гранде? – незмінно запитували одне одного на сомюрських вечорах.

Ежені ходила до церкви з Нанон. Коли при виході з церкви пані де Грассен зверталася до неї, вона відповідала ухильно, не вдовольняючи цікавості цієї жінки. Однак через два місяці ні від трьох Крюшо, ні від пані де Грассен уже не можна було приховати таємницю ув’язнення Ежені. Її постійну відсутність ніяк не можна було пояснити. Потім, хоч і невідомо було, хто зрадив таємницю, все місто дізналося, що від початку року мадмуазель Гранде за наказом батька сидить у своїй холодній кімнаті на хлібі й воді, що Нанон готує ласощі, приносячи їх Ежені вночі; було навіть відомо, що дівчина може бачитися з матір’ю і доглядати за нею тільки тоді, коли батька нема вдома. Поведінку Гранде суворо засуджували. Все місто, пригадавши його зради, жорстокість, поставило, так би мовити, старого поза законом, і всі від нього відсахнулися. Коли він проходив, усі тикали пальцем на нього, перешіптувались. Коли його дочка разом з Нанон спускалася покрученою вулицею до обідні чи

вечірні, всі сомюрці підходили до вікон, з цікавістю розглядаючи багату спадкоємицю, її манери, обличчя, пойняте смутком і ангельською лагідністю. Ув’язнення, батькова неласка нічого не значили для неї. Адже вона бачила карту півкуль, лавочку в садку, частину стіни, відчувала на устах мед, залишений поцілунком коханого. Спершу вона нічого не знала про розмови в місті, які стосувалися її, так само як не знав про них і пан Гранде. Релігійна і чиста перед Богом, вона черпала в своєму сумлінні й коханні силу, щоб легше терпіти батьківський гнів і помсту. Та одне глибоке горе примушувало замовкнути всяке інше горе: її мати, істота тиха і лагідна, що на порозі домовини засяяла особливою красою душі, її мати з кожним днем згасала. Часто Ежені докоряла собі за те, що мимохіть стала причиною жорстокої, повільної хвороби, яка вбивала матір. Щоранку, тільки-но батько виходив із дому, вона сідала біля матері в головах і Нанон приносила їй сніданок. Та бідна Ежені була сумна, страждаючи стражданням своєї матері; вона мовчки, жестом вказувала Нанон на матір, плакала і не насмілювалась говорити про кузена. І пані Гранде змушена була перша запитувати:

– Де він? Чом він не пише?

Ні мати, ні дочка не мали уявлення про відстані.

– Думаймо про нього, мамо, – відповідала Ежені.– А говорити не треба. Ви хворі.

– Діти мої,– казала пані Гранде, – мені не шкода життя. Бог мені допоміг, давши радісно зустріти кінець моїх страждань.

Слова цієї жінки завжди були пройняті вірою й святістю. Коли чоловік приходив снідати біля неї й ходив з кутка в куток по кімнаті, вона говорила йому одні й ті самі слова, повторюючи їх з ангельською лагідністю, але й твердо – близька смерть надавала цій жінці мужності, якої їй бракувало все життя.

– Спасибі, що ви цікавитеся моїм здоров’ям, – відповідала вона йому на найбуденніше запитання. – Та коли ви хочете пом’якшити гіркоту моїх останніх хвилин і полегшити мої страждання, будьте знов ласкаві до нашої дочки; доведіть, що ви християнин, чоловік і батько.

В таких випадках Гранде сідав біля ліжка, мовчки вислуховував її докори і нічого не відповідав, – він діяв як людина, котра бачить, що насувається злива, і спокійно ховається у підвороття. Коли дружина зверталася до нього з найзворушливішими, найніжнішими, найсвятішими благаннями, він казав:

– Ти сьогодні трохи бліда, моя бідна жіночко!

Повне забуття дочки, здавалося, було викарбуване на його кам’яному лобі, на стиснутих губах. Старого не зворушували навіть сльози, що після його невиразних, майже незмінних відповідей текли по блідому обличчю дружини.

– Хай Бог вам простить, – казала вона, – як прощаю я. Колись і вам потрібне буде прощення.

Відколи захворіла дружина, Гранде не наважувався більше вимовляти своє жахливе "та-та-та-та!", але його деспотизм не був обеззброєний перед цим ангелом лагідності, чия зовнішня непривабливість зникала з кожним днем, поступаючись місцем виразові високих моральних якостей, які осявали її обличчя. Вся вона була душа. Здавалося, молитви очистили, зм’якшили найгрубіші риси її обличчя, і воно світилося внутрішнім світлом. Хто не спостерігав цього перетворення на обличчях праведників, де краса душі зрештою перемагає найгрубіші риси, одухотворяючи їх шляхетністю і чистотою високих помислів? Видовище цього перетворення під впливом страждань, що пожирали здоров’я цієї жінки, впливало навіть на старого бондаря, хоч його залізний характер не змінився. Зате він уже не розмовляв так презирливо, а замкнувся в непорушній мовчанці, рятуючи

цим свою владу голови родини. Досить було вірній Нанон з’явитися на ринку, як навколо неї починали лунати насмішки й скарги на її хазяїна; та хоч громадська думка й засуджувала дядечка Гранде, служниця боронила його, відстоюючи честь дому.

– Ну й що ж такого, – докоряла вона ганьбителям добряги, – хіба ж ми всі не черствіємо на старість? Чом би і йому не стати трохи жорстокішим? Киньте свої побрехеньки. Мадмуазель живе, як королева. Вона живе сама. Що ж, їй так подобається. Та й те сказать, у моїх хазяїв є якісь свої міркування.

Якось увечері наприкінці весни пані Гранде, яку мучило горе ще більше, ніж хвороба, не добившись, попри всі моління, примирення Ежені з батьком, довірила свої таємні муки панам Крюшо.

– Посадити двадцятитрьохрічну дівчину на хліб і воду!.. – скрикнув голова де Бонфон. – І ні за що! Та це ж справжнісіньке "жорстоке поводження і насильство"; мадмуазель може оскаржити це, і оскільки...

– Годі, небоже, – перебив нотар. – Облиште свої судові теревені. Будьте спокійні, пані, я завтра ж покладу край цьому ув’язненню.

Почувши, що про неї говорять, Ежені вийшла зі своєї кімнати.

– Панове, – гордо сказала вона, підійшовши до них, – прошу вас не втручатися у цю справу. Мій батько – хазяїн у своєму домі. Поки я тут живу, я повинна бути слухняною. Його ставлення до мене не підлягає схваленню чи осуду сторонніх людей, він відповідає за це тільки перед Богом. Прошу вас в ім’я дружби – ані слова про це. Гудити мого батька – означало б підривати повагу до нашої родини. Я дуже вдячна вам, панове, за співчуття, але буду ще вдячніша, якщо ви припините образливі балачки, котрі, поширюючись у місті, дійшли й до мене.

– Свята правда, – погодилася пані Гранде.

– Мадмуазель, найкращий спосіб примусити людей замовкнути – це добитися, щоб вам було повернуто волю, – відповів їй шанобливо старий нотар, вражений красою, яку самотність, смуток і кохання надали Ежені.

– Послухай, доню, дозволь панові Крюшо залагодити цю справу, якщо він ручається за успіх. Він вивчив твого батька і знає, як до нього підійти. Коли ти хочеш бачити мене щасливою той короткий час, який мені ще лишилося прожити, треба, щоб ти і батько за всяку ціну помирилися.

На другий день Гранде, за звичкою, засвоєною з часу ув’язнення Ежені, вийшов пройтися по садку. Він обирав для прогулянки час, коли Ежені зачісувалась. Підійшовши до великого горіха, старий ховався за стовбуром і, вагаючись між сумними думками, навіяними упертістю вдачі і бажанням поцілувати своє дитя, кілька хвилин дивився, як вона розчісує довгі коси.

Частенько він засиджувався на старій лавочці, де Шарль та Ежені клялись у вічному коханні, і тоді дочка теж крадькома дивилася на батька або стежила за ним у дзеркалі. Якщо він знов починав ходити по садку, вона сідала біля вікна і задивлялася на частину огорожі, з якої звисали прекрасні квіти, а з розколин проростало "венерине волосся" і повитиця – рослини, дуже поширені на виноградниках Сомюра й Тура.

Нотар Крюшо прийшов рано і застав старого виноградаря в садку: той сидів на лавочці, спершися спиною об мур огорожі, який розділяв двоє володінь, і споглядав дочку.

– Чим можу служити, пане Крюшо? – промовив він, побачивши нотаря.

– Я маю ділову розмову.

– Он як! Що, у вас є трохи золота, щоб обміняти на мої екю?

– Ні, ні, йдеться не про гроші, а про вашу дочку Ежені. Скрізь тільки й мови, що про вас та про неї.

– Хто їх питає? Кожен у своєму домі хазяїн.

– Згоден, кожен може вбити себе чи, ще гірше викинути гроші за вікно.

– Як це так?

– Але ваша дружина дуже хвора, друже мій. Вам треба було б навіть порадитися з паном Бержереном, вона в смертельній небезпеці. А коли б вона померла, не дай Бог, через те, що її не доглянули як слід, я гадаю, ви б ніколи не заспокоїлися.

– Та-та-та-та! Звідки ви знаєте, що з моєю жінкою? Ці лікарі, тільки пусти їх у хату, почнуть приходити п’ять-шість разів на день.

– Що ж, Гранде, робіть як знаєте. Ми з вами давні друзі, в Сомюрі нема людини, яка ближче за мене брала б до серця все, що стосується вас; і тому я повинен був сказати вам це. А тепер хай буде, що буде, ви людина доросла і знаєте, що робите. Та я й не ради цього прийшов. Ідеться, можливо, про значно важливіше для вас. Зрештою, ви ж не збираєтесь убити вашу дружину, вона ж вам конче потрібна. Подумайте тільки, в якому становищі ви опинилися б перед дочкою, коли б пані Гранде померла. Вам довелося б дати Ежені звіт, бо у вас спільне володіння з дружиною. Ваша дочка матиме право вимагати поділу майна, продажу Фруафона. Одне слово, після смерті матері спадщину отримує вона, а не ви.

Ці слова були ударом грому для Гранде, який не розбирався в юриспруденції так, як у комерції. Він ніколи не думав про можливість продажу з торгів.

– Отже, раджу вам бути з нею лагідний, – закінчив Крюшо.

– А ви знаєте, Крюшо, що вона зробила?

– Що? – спитав нотар, з цікавістю готуючись почути признання Гранде і дізнатися про причину сварки.

– Вона віддала своє золото.

– А воно належало їй? – спитав нотар.

– Усі вони мені це твердять – сказав добряга, розпачливо опускаючи руки.

– Невже ви збираєтесь, – вів далі Крюшо, – через дрібниці створювати перешкоди до тих поступок, яких ви від неї чекатимете після смерті матері?

– Он як, ви вважаєте, що шість тисяч франків золотом це дрібниці?

– Ех, давній мій друже! А ви знаєте, скільки коштуватиме опис і поділ майна вашої дружини якщо Ежені вимагатиме цього?

– Скільки?

– Двісті, триста, а можливо, і чотириста тисяч франків! Як же без торгів і продажу знати справжню вартість? А тим часом, порозумівшись…

– Клянусь різаком мого батька! – скрикнув виноградар, збліднувши, і опустився на лаву. – Побачимо, Крюшо.

По хвилинній мовчанці чи тривозі добряга глянув на нотаря і сказав:

– Життя надто жорстоке! В ньому повно горя, Крюшо. Ви ж не збираєтесь мене обдурювати, дайте слово честі, що всі оці ваші балачки мають законну підставу. Покажіть мені кодекс законів, я хочу бачити кодекс законів!

– Бідний мій друже, – відповів нотар. – Та що я, не знаю свого діла?

– Так це правда? Рідна дочка мене обдере, зрадить, уб’є, розірве?

– Вона дістане спадщину після матері.

– І навіщо нам діти? Ах, я люблю свою дружину! На щастя, вона живуча, як усі з роду ла Бертельєрів.

– Вона й місяця не протягне.

Бондар луснув себе по лобі, пройшовся, повернувся і спитав, кинувши на Крюшо сповнений жаху погляд:

– Що робити?

– Ежені може повністю відмовитись від спадщини матері. Ви ж не збираєтесь позбавити її спадщини? Та щоб дістати від неї таке зречення, не будьте з нею жорстокі. Те, що я вам кажу, друже, не в моїх інтересах. Чим живе нотар?.. Ліквідаціями, описами, продажами, поділами…

– Побачимо, побачимо! Годі про це, Крюшо. Ви мені вивертаєте все нутро. Отримали золото?

– Ні, але в мене є кілька старих луїдорів, штук десять, я їх вам віддам. Друже мій, помиріться з Ежені! Ви ж подумайте, весь Сомюр кидає у вас каміння.

– Негідники!

– А рента по дев’яносто дев’ять. Будьте ж задоволені хоч раз у житті.

– По дев’яносто дев’ять, Крюшо?

– Так.

– Еге! Дев’яносто дев’ять! – казав добряга, проводжаючи старого нотаря до хвіртки.

Потім, надто схвильований тим, що він почув, прийшов до дружини і сказав їй:

– Ну, мати, можеш провести день із дочкою, я їду до Фруафона. Будьте обидві любесенькі. Сьогодні день нашого весілля, жіночко. Ось тобі десять екю на переносний вівтар до свята Тіла Господнього. Ти вже давненько хочеш його мати, зроби ж собі приємність. Розважайтеся, веселіться, бувайте здоровенькі! Хай живе радість!

Він кинув десять екю по шість франків на постіль дружини, взяв її за голову і поцілував у лоб:

– Тобі краще, хороша моя жіночко, правда?

– Як ви можете думати, щоб прийняти в дім всепрощаючого Бога, вигнавши дочку з свого серця? – занепокоєно сказала вона.

– Та-та-та-та! – мовив Гранде ніжним голосом. – Побачимо.

– Милосердний Боже! Еженi! – закричала мати, червоніючи від радощів. – Іди поцілуй батька, він тебе прощає!

Але Гранде вже не було. Він прожогом біг на свій виноградник, щоб дати лад переплутаним думкам. Гранде йшов сімдесят шостий рік. За останні два роки скнарість його особливо зросла, як зростають усі давні людські пристрасті. Це підтверджується спостереженням щодо скнар, марнолюбців і всіх тих, чиє життя присвячене одній ідеї; він із особливою силою зосередив своє почуття на символі своєї пристрасті. Бачити золото, володіти золотом – стало його манією. Разом із скупістю в ньому посилився дух деспотизму. Позбутися права після смерті дружини розпоряджатися навіть найменшою часткою свого багатства, – це здалося йому річчю протиприродною. Розкрити перед дочкою розміри свого багатства, зробити опис усього рухомого й нерухомого майна, щоб продавати його з торгів?

– Це все одно що перерізати собі горлянку, – голосно сказав він, зупинившись серед винограднику і дивлячись на лози.

Нарешті він угамувався і повернувся до обіду в Сомюр, надумавши поступитися Ежені, приголубити її, піддобритися до неї, щоб мати змогу померти володарем, до останнього подиху не випускаючи з рук влади над своїми мільйонами.

В ту хвилину, коли старий, що випадково захопив свій ключ від дому, по-вовчому крався по сходах до дружининої кімнати, Ежені принесла і поклала на материне ліжко чудовий несесер. Коли Гранде не було, обидві жінки тішилися тим, що відшукували риси Шарля в портреті його матері.

– Точнісінько його лоб і рот! – сказала Ежені, і саме в цю мить виноградар відчинив двері.

Побачивши погляд, кинутий чоловіком на золото, пані Гранде скрикнула:

– Боже єдиний, змилосердься над нами!

Добряга метнувся до несесера, як тигр стрибає на сплячу дитину.

– Що це таке? – спитав він, хапаючи скриньку і підходячи до вікна. – Щире золото! Золото! – вигукнув він. – Багато золота! Фунтів два важить. Ага! Шарль дав це тобі за твої чудові монети, так? Чом же ти мені не сказала? Гарне діло, донечко! Ти моя дочка, пізнаю тебе.

Ежені тремтіла всім тілом.

– Це належить Шарлю, правда? – допитувався добряга.

– Так, батьку, це не моє. Цю річ довірено мені, і я маю свято зберігати її.

– Та-та-та-та! Він забрав твоє багатство, і твій скарб треба поновити.

– Батьку!

Добряга хотів узяти ніж, щоб здерти пластинку золота, і йому довелося поставити несесер на стілець. Ежені кинулася, щоб його схопити, але бондар не спускав з ока і дочку, і скриньку, він так сильно відштовхнув її, що вона впала на материне ліжко.

– Чоловіче! Чоловіче! – благала мати, підводячись на ліжку.

Гранде вийняв ніж і хотів сколупнути золото.

– Батьку! – закричала Ежені і, впавши навколішки, поповзла до нього, простягаючи руки. – Батьку, заклинаю вас усіма святими й Пречистою Дівою, ради самого Христа, якого розп’яли, ради вашого вічного спасіння, батечку, ради мого життя, – не чіпайте цього! Цей несесер не мій і не ваш; він належить нещасному кузенові, який довірив його мені, і я повинна повернути цю річ незайманою.

– Нащо ж ти розглядала цю річ, якщо він дав її тобі на збереження? Дивитися – це ще гірше, ніж торкатись.

– Батьку, не ламайте її, ви мене збезчестите! Чуєте, батьку!

– Чоловіче, згляньсь! – умовляла мати.

– Батьку! – закричала Ежені так голосно, що прибігла злякана Нанон.

Ежені кинулася до ножа, який лежав під рукою, і вхопила його.

– Ну, і що ж далі? – спокійно спитав Гранде і холодно посміхнувся.

– Чоловіче, чоловіче, ви мене вбиваєте! – скрикнула мати.

– Батьку, якщо ваш ніж торкнеться хоч крихти цього золота, я заріжу себе ось цим. Ви вже довели мою матір до смертельної недуги, ви вб’єте ще й свою дочку. Ну що ж, тепер – рана за рану!

Гранде тримав ніж над несесером і нерішуче дивився на дочку.

– Невже ти здатна на це, Ежені? – вимовив він.

– Так, здатна, – відповіла мати.

– Вона зробить, як сказала! – вигукнула Нанон. – Будьте ж розважливі, пане, хоч раз у житті.

Якусь мить бондар поглядав то на золото, то на дочку. Пані Гранде знепритомніла.

– От бачите, ласкавий пане, пані вмирають! – скрикнула Нанон.

– Стій, донечко, не будемо сваритись через цю скриньку. Бери її! – вигукнув бондар і кинув несесер на ліжко. – А ти, Нанон, іди поклич пана Бержерена. Ну, матусю, – промовив він, цілуючи руку дружини. – Це все пусте, заспокойся, ми помирилися. Правда, донечко? Досить сухого хліба, ти їстимеш усе, що захочеш… А! Вона розплющує очі. Ну, мати, матусю, ненечко, годі! Ось бачиш, я цілую Ежені. Вона любить кузена, вона з ним одружиться, якщо захоче, вона збереже йому скриньку. Тільки ти живи довго, бідна моя жіночко. Ну ж, усміхнися! Послухай, у тебе буде найкращий вівтар у Сомюрі.

– О Боже! Як ви можете так поводитися з дружиною і дочкою! – ледве чутно мовила пані Гранде.

– Я більше не буду, не буду! – заволав бондар. – Ось побачиш, бідна моя жіночко.

Він кинувся до кабінету, приніс звідти жменю золотих луїдорів і розсипав по ліжку.

– Бери, Ежені, бери, жінко, ось вам! – сказав він, перебираючи луїдори. – Ну, жіночко, веселіше, поправляйся, тепер ні тобі, ні Ежені нічого не бракуватиме. Ось сто луїдорів для неї. Ти ж цих уже не віддаси, Ежені, правда?

Пані Гранде та її дочка здивовано перезирнулися.

– Заберіть їх, батьку, нам потрібна тільки ваша ласка.

– Ну, гаразд, хай буде так, – сказав він, ховаючи луїдори в кишеню. – Давайте жити приязно. Ми всі збиратимемось у залі обідати, грати в лото по два су щовечора. Веселіться. Так, жіночко?

– Ах, я б охоче, коли вам це приємно, – сказала вмируща. – Та не здужаю підвестися.

– Бідна матінко, – сказав бондар. – Ти не можеш собі уявити, як я тебе люблю. І тебе, доню!

Він міцно обняв і поцілував її.

– О, як це приємно, поцілувати дочку після сварки! Доню моя!.. Ось бачиш, матусю, ми тепер – одно ціле. Іди ж заховай це, – сказав він Ежені, вказуючи на скриньку. – Іди, не бійся. Я ніколи більше і не згадаю про неї.

Незабаром прибув пан Бержерен, славетний сомюрський лікар. Закінчивши огляд, він сказав Гранде, що його дружина тяжко хвора, однак повний душевний спокій, відповідна дієта і старанний догляд можуть відстрочити її смерть до кінця осені.

– Це дорого коштуватиме? – спитав добряга. – Потрібні будуть ліки?

– Мало ліків, але багато піклування, – відповів лікар, не стримавши посмішки.

– Одне слово, пане Бержерен, – відповів Гранде, – ви людина чесна, правда? Я покладаюся на вас; навідуйтеся до моєї дружини стільки, скільки вважаєте за потрібне. Збережіть мені мою добру жіночку; я дуже люблю її, хоч цього не видно, бо я все глибоко ховаю, і це крає мені душу. У мене горе. Горе прийшло до мене зі смертю мого брата, ради якого я витрачаю в Парижі такі гроші… І кінця-краю не видно. Прощавайте, пане. Якщо можна врятувати мою дружину, врятуйте її, хоча б це коштувало навіть сто, двісті франків.

Незважаючи на палке бажання Гранде бачити свою дружину здоровою, бо розподіл спадщини після неї був би для нього смертельним ударом, незважаючи на готовність при всякій нагоді виконати найдрібніші бажання матері й дочки, незважаючи на найніжніше піклування Ежені, пані Гранде швидко згасала. З кожним днем вона

слабнула й марніла, як це буває, коли захворіє жінка її віку. Вона була тендітна, як осіннє листя на деревах. Небесне проміння осявало її, як те листя, пронизане і визолочене сонцем. Це була смерть, гідна її життя, смерть істинно християнська, – чи не означає це – прекрасна? У жовтні 1822 року з особливим блиском проявилися її чесноти, її ангельське терпіння і любов до дочки, – вона згасла, не прохопившись ні найменшою скаргою. Лагідна, чиста душею, вона переселялась на небо, не шкодуючи ні про що, турбуючись тільки про ніжну супутницю, яка лишалась тепер одна в холодному житті; її останні погляди, здавалося, віщували дочці незліченні лиха. Думка про те, що вона лишає це ягнятко, сніжно-біле, як і вона, саму серед себелюбного світу, який хотів зірвати руно її скарбів, примушувала трепетати материнське серце.

– Дитино моя, – сказала вона дочці, вмираючи, – щастя тільки на небі, ти колись це зрозумієш.

Другого дня після смерті матері Ежені відчула нові зв’язки з домом, де вона народилася, стільки перестраждала, де тільки-но померла її мати. Вона не могла без сліз дивитися на вікно в залі, на стілець із підставками, їй здавалося, що раніше вона не знала душі свого старого батька, який так ніжно тепер піклується про неї, він подавав їй руку, щоб провести вниз до сніданку, цілими годинами дивився на неї майже добрими очима, – словом, він так її голубив, ніби вона була із золота. Старий бондар так мало був схожий на самого себе, так тремтів перед дочкою, що Нанон і крюшотинці, свідки його слабості, приписали все це похилому вікові і побоювалися навіть, чи сповна він розуму; та його поведінка з’ясувалася того дня, коли родина наділа жалобу, після обіду, до якого було запрошено і нотаря Крюшо, єдину особу, що знала таємницю свого клієнта.

– Люба моя дитино, – сказав батечко Ежені, коли посуд зі столу було прибрано і двері старанно зачинено. – Ось тепер ти спадкоємиця матері, і нам треба уладнати деякі дрібні справи, що стосуються нас обох. Правда, Крюшо?

– Правда.

– Хіба так конче треба цим займатися сьогодні, батьку?

– Так, так, донечко. Я не можу довше лишатись у непевності. Не думаю, щоб ти хотіла зробити мені прикрість.

– О батьку…

– Так от, усе це треба владнати сьогодні ж.

– Чого ж ви хочете від мене?

– Але ж, доню, це не моє діло. Скажіть їй, Крюшо.

– Мадмуазель, ваш батько не хотів би ні ділити, ні продавати свої маєтки, ні платити величезні податки за капітали, які у нього можуть бути. Для цього треба обійтися без складання опису всього багатства, досі не поділеного між вами і вашим батьком…

– Крюшо, ви цілком певні, що говорите так, як належить говорити перед дитиною?

– Дайте мені закінчити, Гранде.

– Так, так, друже мій. Ні ви, ні дочка моя не хочете мене обібрати. Правда, донечко?

– Пане Крюшо, що ж я маю зробити? – нетерпляче спитала Ежені.

– Так от, – мовив нотар, – треба підписати цей акт, яким ви відмовляєтесь від спадщини вашої матері і надаєте вашому батькові

право користування усім вашим неподільним майном, причому він забезпечує вам право власності на це майно…

– Я нічого не тямлю в тому, що ви мені кажете, – відповіла Ежені.– Дайте акт і покажіть, де треба поставити підпис.

Гранде дивився то на акт, то на дочку; від хвилювання на чолі йому виступив піт, і він витирав його хусточкою.

– Донечко, – сказав він, – замість того, щоб підписувати цей акт, за реєстрацію якого доведеться дорого платити, було б краще, якби ти погодилася зовсім зректися спадщини твоєї бідної покійної матусі і в майбутньому покластися на мене; по-моєму, це ліпше. Я б тоді щомісяця платив тобі гарненьку ренту – сто франків. Подумай. Ти б тоді змогла оплатити скільки завгодно обідень за кого хочеш… Га? Сто франків на місяць, у ліврах?

– Я зроблю все, чого ви забажаєте, батечку.

– Мадмуазель, – сказав нотар, – мій обов’язок вказати вам, що ви позбавляєте себе всього…

– О Боже мій! – промовила вона. – Що мені з того?

– Помовч, Крюшо. Домовлено, домовлено! – скрикнув Гранде, хапаючи руку дочки і ударяючи по ній своєю долонею. – Ежені, ти ж не відмовишся від своїх слів, ти чесна дівчина, так?

– О батечку…

Він поривчасто поцілував її і мало не задушив в обіймах.

– Ну, дитино моя, ти даруєш батькові життя; але ти повертаєш йому те, що він дав тобі: ми поквиталися. Ось як треба влаштовувати справи. Життя – це оборудка. Благословляю тебе, Ежені. Ти доброчесна дочка і любиш свого батька. Тепер роби, що хочеш. До завтра, Крюшо, – додав він, дивлячись на розгубленого нотаря. – Не забудьте приготувати в канцелярії суду акт про зречення від спадщини.

На другий день, близько полудня, відбулося підписання акта, яким Ежені сама себе пограбувала. Однак, незважаючи на дане слово, старий бондар на кінець першого року не сплатив дочці жодного су із ста франків щомісячної ренти, яку він так урочисто обіцяв. Коли Ежені жартома заговорила про це, він не міг не почервоніти; Гранде хутко піднявся в свій кабінет і, повернувшись, дав їй щось близько третини коштовностей, взятих у небожа.

– Ось, маленька, – сказав він з глибокою іронією. – Хочеш мати оце за свої тисячу двісті франків?

– О батьку, невже ви справді мені їх віддаєте?

– Через рік я тобі дам стільки ж, – сказав він, кидаючи золоті речі їй у фартух. – За короткий час у тебе будуть усі його цяцьки, – додав він, потираючи руки, щасливий, що може спекулювати на почутті дочки.

Та хоч який він був міцний, старий почував, що смерть не за горами і треба знайомити дочку з усіма господарськими таємницями. Протягом двох років він примушував Ежені в його присутності давати розпорядження по дому і отримувати платежі. Неквапно, поступово знайомив її з назвами та розмірами своїх виноградників і ферм. На третій рік він так добре привчив її до всіх своїх звичаїв скнари, так прищепив їх дочці, що вони стали у неї міцною звичкою; тоді батько не вагаючись довірив Ежені ключі від комор і зробив її хазяйкою дому.

Минуло п’ять років, і ніякі події не порушували одноманітного існування Ежені та її батька. Одні й ті ж дії, виконувані незмінно й чітко, як хід старого настінного годинника. Глибокий сум мадмуазель Гранде ні для кого не був таємницею; кожен здогадувався про причину цього суму, а проте вона ніколи ані словом не потвердила тих припущень, які висловлювалися в усіх колах Сомюра з приводу сердечних справ багатої спадкоємиці. Все її товариство складалося з трьох Крюшо і кількох їхніх друзів, яких ті непомітно ввели в дім. Вони навчили її грати у віст і щовечора приходили на партію.

1827 року Гранде, відчуваючи тягар недуг, змушений був відкрити дочці таємниці своїх земельних володінь і порадив, якщо будуть труднощі, звертатися до нотаря Крюшо, чесність якого була йому відома. Наприкінці того літа, на вісімдесят другому році життя, старого розбив параліч, його здоров’я швидко погіршувалося. Пан Бержерен визнав, що надії нема. Думка про те, що невдовзі вона зостанеться одна-однісінька на світі, зблизила Ежені з батьком. Для неї, як і для всіх люблячих жінок, кохання було цілим світом, а Шарля з нею не було. Вона до зворушливості дбайливо доглядала старого батька, розум якого починав слабнути, а скнарість, що стала вже інстинктивною, міцніла. Смерть цієї людини не суперечила її життю. Зранку Гранде наказував ставити своє крісло до простінка між каміном і дверима свого кабінету, де, безперечно, було повно золота. Тут він сидів, не рухаючись, тільки тривожно переводив погляд з тих, хто до нього приходив, на оббиті залізом двері. Він вимагав, щоб йому пояснювали найменше шарудіння, яке долинало до нього, і, на превеликий подив нотаря, чув навіть позіхання собаки у дворі. Прокидався він від оціпеніння, в якому перебував, в той день і годину, коли треба було отримувати орендну плату від фермерів, розрахуватися з орендарями чи видавати розписки. Тоді він сам пересував своє крісло на коліщатах до дверей кабінету, наказував дочці відімкнути їх і стежив, щоб вона сама, без свідків, складала один за одним мішки з грішми і замикала двері. Потім він мовчки повертався на своє місце, тільки-но вона віддавала йому дорогоцінний ключ, який завжди лежав у жилетній кишені і який він раз у раз обмацував. А тим часом його давній друг, нотар, відчуваючи, що

багата спадкоємиця неминуче одружиться з його небожем, якщо тільки не повернеться Шарль Гранде, подвоїв свою увагу і піклування: він щодня приходив, щоб отримати розпорядження Гранде, їздив за його дорученнями до Фруафона, на поля, луки, виноградники, продавав урожай і все перетворював у золото й срібло, яке потай прилучалося до мішків, нагромаджених у кабінеті. Нарешті настали дні агонії, коли міцний організм старого вступив у боротьбу з руйнуванням. Але Гранде захотів лишитись у кріслі біля каміна, перед дверима кабінету. Він тягнув на себе всі ковдри, якими його вкривали, бгав їх і казав Нанон:

– Ховай, ховай усе, щоб мене не обікрали.

Коли він мав силу розплющити очі, в яких ще жевріло життя, то одразу повертав їх до дверей кабінету, де лежали його скарби.

– Вони там? Вони там? – питав дочку, і в голосі його був панічний жах.

– Так, батечку.

– Пильнуй золото!.. Поклади золото переді мною!

Ежені розкладала на столі луїдори, і він годинами не відривав від них очей, як дитина, що починає бачити й бездумно задивляється на один і той же предмет, і так само, як у дитини, у нього прохоплювалася напружена усмішка.

– Це мене зогріває! – казав він часом, і на його обличчі з’являвся блаженний вираз.

Коли парафіяльний священик прийшов висповідати Гранде, його очі, що вже кілька годин здавалися мертвими, ожили, тільки-но погляд упав на хрест, свічники, срібну кропильницю; він пильно дивився на них, і гуля на його носі ворухнулася востаннє. А коли кюре підніс до його губів золочене розп’яття, щоб дати йому поцілувати образ Христа, Гранде

зробив жахливий судомний рух, намагаючись його вхопити, і це останнє зусилля коштувало йому життя. Він покликав Ежені, не бачачи її, хоч вона стояла перед ним на колінах, обливаючи слізьми руку, що вже холола.

– Батьку, благословіть мене, – попросила дівчина.

– Бережи золото! Ти відповіси мені за нього на тому світі,– сказав він, доводячи цими останніми словами, що християнство має бути релігією скнар.

І ось Ежені Гранде зосталася сама в цьому домі, де тільки до Нанон вона могла звернути погляд з певністю, що її почують і зрозуміють, Нанон була єдиною істотою, яка любила її і з якою вона могла говорити про своє горе. Дебела Нанон була для Ежені добрим генієм. І вона стала вже не служницею, а покірливою подругою.

Після батькової смерті Ежені дізналася від нотаря Крюшо, що вона має триста тисяч ліврів прибутку з нерухомого майна в Сомюрській окрузі, шість мільйонів у трипроцентних паперах, придбаних по шістдесят франків, курс яких становив на той час сімдесят франків; та ще два мільйони золотом і сто тисяч франків срібними екю, не беручи до уваги належних їй недоїмок. Загальна сума багатства Ежені сягала сімнадцяти мільйонів.

"Де ж кузен?" – питала вона себе.

Того дня, коли нотар Крюшо ознайомив свою клієнтку зі станом спадщини, упорядженої і вільної від боргів, Ежені лишилася сама з Нанон; вони сиділи біля каміну в залі, де все було спогадом, починаючи від стільця на підставках, на якому сиділа її мати, до склянки, з якої колись пив кузен.

– Нанон, ми самітні!

– Так, мадмуазель, якби я знала, де він є, цей любчик, я б пішки пішла до нього.

– Між нами море, – мовила Ежені.

В той час як бідна спадкоємиця проливала сльози в товаристві старої служниці у цьому холодному й темному домі, який був для неї всесвітом, від Нанта до Орлеана тільки й мови було, що про сімнадцять мільйонів мадмуазель Гранде. Одним з перших її кроків було розпорядження надати пожиттєву ренту в сумі тисяча двісті франків Нанон, яка вже мала шістсот франків ренти і ставала таким чином багатою нареченою. Менше як за місяць вона вийшла заміж за Антуана Корнуайє, призначеного головним доглядачем земель і володінь мадмуазель Гранде. Пані Корнуайє мала перед своїми однолітками величезну перевагу: хоча їй було п’ятдесят дев’ять років, їй можна було дати не більше сорока. Грубі риси її обличчя вистояли проти натиску часу. Завдяки режимові її монастирського життя вона ніби насміхалася із старості, зберігши яскравий рум’янець, залізне здоров’я. Може, вона ніколи не мала такого гарного вигляду, як у день весілля. Її незграбність пішла їй на користь, і коли вона йшла до церкви, дужа, тілиста, міцна, з виразом щастя на нев’янучому обличчі,– дехто позаздрив Корнуайє.

– У неї гарний колір обличчя, – сказав торговець сукном.

– Вона може ще дітей народити, – докинув своє торговець сіллю. – Збереглась, мов у попі, з вашого дозволу.

– Вона багата: неборака Корнуайє не програв, – казав інший сусіда.

Виходячи із старого дому та спускаючись покрученою вулицею до парафіяльної церкви, Нанон, яку любили всі сусіди, чула тільки поздоровлення. На весілля їй Ежені подарувала столовий сервіз на тридцять шість осіб. Корнуайє, вражений такою щедрістю, говорив про свою хазяйку зі сльозами на очах: "Я за неї – в огонь і воду". Ставши

довіреною особою Ежені, пані Корнуайє була від цього не менш щаслива, ніж від одруження. Вона могла нарешті відчиняти й зачиняти комору, видавати вранці продукти, як покійний хазяїн. До того ж у неї були дві служниці, куховарка й покоївка, яка лагодила білизну і шила сукні для мадмуазель. Корнуайє поєднував обов’язки доглядача й управителя. Не доводиться говорити про те, що куховарка й покоївка, вибрані Нанон, були справжньою знахідкою. Отже, у мадмуазель Гранде було четверо слуг. Фермери і не помітили смерті добряги, бо заведені ним суворі правила і звичаї управління сумлінно підтримувалися паном і пані Корнуайє.

У тридцять років Ежені ще не звідала жодної радості життя. Її безбарвне й сумне дитинство минуло біля матері, невизнане й зневажене серце якої завжди страждало. Радо прощаючись із життям, мати жаліла дочку, що їй доведеться нудити світом, і лишила в її серці легкі докори сумління та вічні жалощі. Перше, єдине кохання Ежені було для неї джерелом смутку. Вона бачила свого коханого лише кілька днів і віддала йому серце між двома таємними поцілунками; потім він поїхав, цілим світом відокремившись від неї. Це кохання, прокляте батьком, стало причиною смерті матері й завдавало Ежені тільки страждань, змішаних зі слабкою надією. Вона й досі прагнула щастя, втрачаючи сили і не поновлюючи їх. У духовному житті, як і в фізичному, існує вдихання і видихання: душі треба поглинати почуття іншої душі, поглинати їх, щоб потім повернути збагаченими. Без цього прекрасного людського явища для серця немає життя; тоді йому бракує повітря, воно страждає й марніє. Ежені починала страждати. Для неї багатство не було ні владою, ні втіхою; вона могла жити тільки коханням, релігією, вірою в майбутнє. Кохання пояснювало їй вічність. Власне серце та Євангеліє знаменували для неї два сподіваних світи. Вдень і вночі вона поринала в глиб цих двох безкраїх думок, які для неї, можливо, були одним цілим. Вона заглиблювалася в себе, кохаючи і вірячи, що її теж кохають. За сім років її пристрасть заполонила все. Її скарбами були не мільйони, прибутки від яких усе зростали, а скринька Шарля, два портрети, що висіли над її ліжком; коштовності, що їх вона викупила у батька і гордо розклала на ваті в шухляді комоду; наперсток її тітки, яким користувалася її мати і

який вона побожно брала щодня для вишивання – цієї праці Пенелопи, розпочатої тільки для того, щоб надівати на палець золотий наперсток, овіяний спогадами.

Не можна було припустити, щоб мадмуазель Гранде захотіла одружитися до закінчення трауру. Всі знали її щиру побожність. Отже, родина Крюшо, політикою якої мудро керував старий абат, обмежувалася тим, що оточила спадкоємицю своєю увагою і найніжнішим піклуванням. Щовечора залу заповнювало товариство, яке складалося з найпалкіших і найвідданіших крюшотинців, і вони з усіх сил і всіма способами хвалили господиню. У неї був свій постійний придворний лікар, свій сповідник, камергер, своя статс-дама, свій прем’єр-міністр і, головне, свій канцлер, який хотів у всьому нею керувати. Якби спадкоємиці закортіло мати пажа, щоб носив шлейф, – найшли б їй і пажа. Вона була королевою, і до жодної королеви не підлещувалися так спритно, як до неї. Лестощі ніколи не йдуть від великих душ, це жереб нікчем, які вміють ставати ще нікчемнішими, щоб легше пролізти у життєву сферу важливої особи, до якої вони тягнуться. Лестощі породжує корисливість. І особи, які щовечора з’являлися в залі мадмуазель Гранде, котру вони величали мадмуазель де Фруафон, невтомно хором вихваляли її. Цей хор хвали, новий для Ежені, спочатку бентежив її, і вона червоніла; та хоч які грубі були компліменти, вона непомітно звикла до вихваляння її вроди, і коли б хтось новоприбулий визнав її негарною, такий осуд був би для неї куди дошкульніший, ніж вісім років тому. Зрештою Ежені полюбила ті солодкаві вихваляння, які вона потай складала до ніг свого кумира. Вона поступово звикла, що з нею поводяться як з володаркою, звикла щовечора бачити свій двір у повному складі.

Пан голова де Бонфон був героєм цього невеличкого гуртка, тут без кінця вихваляли його розум, вдачу, освіту, його люб’язність. Один зауважував, що за останні сім років голова дуже збільшив свої статки; що Бонфон дає принаймні десять тисяч франків прибутку і що він, як і всі маєтки Крюшо, вклинюється в просторі землеволодіння спадкоємиці.

– Чи знаєте ви, мадмуазель, – казав інший постійний гість, – що Крюшо мають сорок тисяч ліврів прибутку?

– А як вони ведуть справи! – підхоплювала давня крюшотинка, мадмуазель де Грібокур. – Один добродій з Парижа недавно пропонував панові Крюшо двісті тисяч франків за його нотаріальну контору. Йому доведеться продати її, якщо він хоче бути мировим суддею.

– Він хоче бути головою суду після пана де Бонфона і вживає усіх заходів, – додавала пані д’Орсонваль, – адже пан голова буде радником, а згодом і головою судової палати: у нього надто багато даних і він неодмінно досягне цього.

– Так, це видатна людина, – погоджувався інший, – Як вам здається, мадмуазель?

Пан голова намагався триматися відповідно до тої ролі, яку він хотів грати. Хоч йому було вже сорок років, хоч обличчя в нього було темне й відразливе, як майже всі суддівські фізіономії, він одягався, мов юнак, бавився паличкою, не нюхав тютюну в присутності мадмуазель де Фруафон, завжди приходив до неї, пов’язавши білу краватку, в сорочці з жабо, закладеним у великі складки, що надавало йому схожості з представниками породи індиків. Він розмовляв з прекрасною спадкоємицею по-приятельськи і називав її "наша люба Ежені". Словом, коли не брати до уваги збільшення кількості дійових осіб, заміни лото вістом і смерті пана та пані Гранде, сцена, якою починається ця розповідь, лишилась майже незмінна. Зграя все ще ганялася за Ежені та її мільйонами, але вона стала численнішою, краще гавкала і одностайніше оточувала здобич. Якби Шарль повернувся з Ост-Індії, він застав би тих самих персонажів і ті ж інтереси. Пані де Грассен, для якої Ежені була втіленням чарівності й доброти, і далі непокоїла родину Крюшо. Але постать Ежені, як і раніше, лишалася панівною в цій картині; як і раніше, Шарль був би тут на першому місці. Проте були й зміни. Букет, що його колись голова дарував Ежені в день її народження, став постійним презентом. Він тепер щовечора приносив багатій спадкоємиці

великий, розкішний букет, який пані Корнуайє урочисто ставила у вазу і потай викидала надвір, тільки-но гості виходили.

На початку весни пані де Грассен спробувала порушити щастя крюшотинців, заговоривши з Ежені про маркіза де Фруафона, розорений рід якого міг би знову піднестися, коли б спадкоємиця схотіла за шлюбною угодою повернути йому маєток. Пані де Грассен голосно розводилася про звання пера, про титул маркізи і, сприймаючи зневажливу посмішку Ежені за схвалення, скрізь теревенила, що одруження пана голови Крюшо – справа не така певна, як усі вважають.

– Хоч панові де Фруафону п’ятдесят років, – казала вона, – зовні він не старший, ніж пан Крюшо. Правда, він удівець, і в нього є діти, але ж він маркіз, він буде пером Франції, а в наш час спробуйте вийти так вигідно заміж. Я знаю достеменно, що дядечко Гранде, об’єднуючи всі свої землі навколо Фруафона, мав намір прищепити свою гілку до роду Фруафонів. Він мені не раз про це казав. Він був хитрун, наш добряга.

– Як же це так, Нанон? – мовила Ежені якось увечері, лягаючи спати. – За сім років він ні разу мені не написав…

Поки все це відбувалося в Сомюрі, Шарль наживався в Ост-Індії. Насамперед він дуже вдало продав свій дрібний крам. За короткий час він здобув шість тисяч доларів. Своєрідне хрещення на екваторі позбавило його багатьох забобонів; він зрозумів, що і в тропічних країнах, і в Європі найкращий спосіб розбагатіти – це купівля і продаж людей. І, поїхавши на африканське узбережжя, він почав торгувати неграми, поєднуючи торгівлю людьми із збутом товарів, найбільш вигідних для обміну на тих ринках, куди його приводили торгові інтереси. Він так захопився торгівлею, що не мав жодної вільної хвилини. Йому хотілося знову з’явитись у Парижі в повному блиску величезного багатства і посісти там ще краще становище, ніж те, яке він утратив. Змушений блукати між людьми різних країн, спостерігаючи суперечливі звичаї, він змінив свої погляди і став скептиком. Він бачив, як в одній країні вважають злочином те, що в іншій є чеснотою, і втратив сталі уявлення

про справедливість та несправедливість. Від постійної думки про наживу його серце охололо, стислося, висохло. Кров роду Гранде позначилась на його долі. Шарль став черствий і ненаситний. Він продавав китайців, негрів, ластів'ячі гнізда, дітей, акторів; він став лихварем великого розмаху. Звичка по-шахрайському обходити митні правила зробила його менш педантичним щодо людських правил. Він їздив до Сен-Тома скуповувати за безцінь товари, награбовані піратами, і віз ці товари туди, де їх бракувало.

Якщо благородний і чистий образ Ежені супроводив його у першій подорожі як зображення Пречистої Діви, котре іспанські моряки встановлюють на своїх суднах, і якщо перші свої успіхи він приписував чарівному впливові молитов цієї лагідної дівчини, то згодом негритянки, мулатки, білі, яванки, альмеї, оргії з красунями всіх кольорів і всілякі пригоди в різних країнах зовсім стерли спогад про кузину, Сомюр, дім, лаву і поцілунок у коридорі. Він згадував тільки садок, огороджений старими мурами, бо там почалася його доля, сповнена небезпек: там він зрікся своїх родичів: дядько його був старий собака, який видурив у нього коштовності; Ежені займала місце не в його серці чи в думках, а тільки в справах, як кредитор, якому він заборгував шість тисяч франків. Така поведінка й такі погляди пояснюють мовчання Шарля Гранде. В Ост-Індії, в Сен-Тома, на африканському узбережжі, в Лісабоні й у Сполучених Штатах спекулянт, щоб не компрометувати своє ім'я, прибрав псевдонім – Сефер. Карл Сефер міг безпечно з'являтися скрізь – невтомний, відважний, ненажерливий, людина, яка, вирішивши розбагатіти quibuscumque viis[27], поспішає покінчити з мерзенними ділами, щоб потім до кінця своїх днів лишатися чесною. За такої системи збагачення його було швидким і блискучим.

І ось 1827 року він повертався в Бордо на гарному бригу "Марія-Кароліна", який належав роялістському торговельному домові. У нього було на мільйон дев'ятсот тисяч франків золотого піску в трьох добре окутих бочках; він розраховував, обернувши цей пісок у гроші, нажити в Парижі на ньому ще сім-вісім процентів. На тому самому бригові перебував камергер двору його величності короля Карла X, пан д'Обріон,

добрий дідок, який свого часу нерозважливо одружився з молодою красунею. Всі його маєтки були на островах Індійського океану. Щоб розплатитися за марнотратство пані д’Обріон, він їздив продавати свої володіння. Пан і пані д’Обріон, із старовинного роду д’Обріон де Бюш (останній капталь[28] якого помер до 1789 року), мали тільки двадцять тисяч ліврів ренти; у них була дочка, дуже негарна, яку мати хотіла видати заміж без посагу, бо своїх прибутків їй ледве вистачало, щоб жити у Парижі. Успіх у такій справі здавався сумнівним усім світським людям, хоч вони й не відмовляють модним дамам у спритності. І сама пані д’Обріон, дивлячись на дочку, майже втрачала надію, що пощастить накинути її комусь, навіть людині, схибленій на родовитості. Мадмуазель д’Обріон була довготелеса, як жук-усач, худа, хирлява, з презирливим ротом, над яким звисав надто довгий ніс, товстий на кінці, звичайно жовтуватий, але зовсім червоний після їжі, особливо неприємний саме на блідому нудьгуючому лиці. Одне слово, вона була саме така, якої могла бажати тридцятивосьмирічна мати, ще гарна і з претензіями подобатися. Однак, на противагу таким вадам, маркіза д’Обріон надала дочці дуже вишуканого вигляду, навчила її користуватися косметикою, щоб ніс хоч деякий час зберігав помірний колір, зі смаком одягатися, прищепила їй добрі манери, показала, як кидати меланхолійні погляди, щоб зацікавити чоловіка і примусити його вірити, що він зустрів янгола, якого так довго марно шукав; вона ознайомила дочку з тим, як виставляти ніжку, примушуючи милуватися її мініатюрністю саме в ту мить, коли ніс має зухвалість червоніти; словом, вона домоглася від дочки цілком задовільних успіхів. За допомогою широких рукавів, обманних корсажів, пишних і старанно оздоблених суконь та міцно затягнутого корсету вона досягла такої ілюзії жіночих принад, що, для науки матерям, їй слід було б усе це виставити в особливому музеї.

Шарль зблизився з панею д’Обріон, яка виявила бажання наблизити його до себе. Дехто навіть твердить, що за час плавання вродлива пані д’Обріон не гребувала нічим, аби полонити такого багатого зятя. Прибувши в червні 1827 року в Бордо, пан, пані і мадмуазель д’Обріон та Шарль спинилися в одному готелі і разом виїхали до Парижа. Особняк д’Обріонів було закладено й перезакладено. Шарль мав його викупити.

Мати вже говорила про те, яким щастям буде для неї віддати перший поверх зятеві й дочці. Не поділяючи пересудів пана д’Обріона щодо родовитості, вона пообіцяла Шарлеві Гранде домогтися від лагідного Карла X королівського указу про присвоєння йому, Шарлю Гранде, прізвища д’Обріон, герба цього роду і, за умови створення майорату з тридцятьма шістьма тисячами ліврів прибутку, права наслідувати після Обріона титул капталя де Бюш і маркіза д’Обріон. Об’єднавши їхні багатства, живучи в добрій згоді і здобувши синекуру, можна було б довести прибутки особняка д’Обріон більше як до ста тисяч ліврів.

– Маючи сто тисяч ліврів прибутку, титул, родину, – буваючи при дворі, я доб’юся для вас звання камер-юнкера, – можна досягти всього, чого заманеться, – казала вона Шарлеві.– Ви зможете, на свій розсуд, стати доповідачем у державній раді, префектом, секретарем посольства, послом. Карл X дуже любить д’Обріона, вони з дитинства знайомі.

Сп’янілий від честолюбства, Шарль під час плавання плекав усі ці, пробуджені удаваними щиросердими зізнаннями мрії, які спрямовувала вміла рука хитрої жінки. Вважаючи, що батькові справи влаштував дядько, він уже бачив, як кине якір у Сен-Жерменському передмісті, куди всі тоді прагнули потрапити, і де під захистом сизоносої мадмуазель Матильди він раптом з’явився б графом д’Обріон, як панове Дре з’явилися свого часу з титулом Брезе. Засліплений процвітанням Реставрації, яка в дні його від’їзду була ще дуже хистка, охоплений ще палкішим прагненням до аристократії, він і в Парижі перебував у тому самому сп’янінні, яке почалося на кораблі; Шарль поклав собі зробити все, щоб досягти того високого становища, можливість якого намалювала перед ним його себелюбна теща. І кузина стала для нього тільки якоюсь крапкою в просторі цієї блискучої перспективи. Він знов зустрівся з Аннетою. Як світська жінка, Аннета гаряче радила своєму колишньому другові погодитися на цей шлюб, обіцяючи свою підтримку в усіх його честолюбних намірах. Аннета була в захваті, що Шарль одружиться з негарною й нудною панною; перебування в Ост-Індії зробило його дуже звабливим: він став смаглявіший, у нього з’явилися рішучі, сміливі манери, як у людини, звиклої діяти відважно, панувати,

мати успіх. Шарль став вільніше дихати в Парижі, відчувши, що тут він зможе грати певну роль.

Де Грассен, дізнавшись про його приїзд, майбутнє одруження і багатство, прийшов до нього переговорити про триста тисяч франків, якими він міг розплатитися за борги свого батька. Банкір застав Шарля за розмовою з ювеліром, що приніс рисунки коштовностей, замовлених для шлюбного подарунка мадмуазель д’Обріон. Хоч Шарль і привіз із Ост-Індії чудові діаманти, оправа до них, столове срібло та великі й дрібні вироби для молодого подружжя мали коштувати понад двісті тисяч франків. Шарль не впізнав де Грассена і прийняв його із зухвалістю молодого світського лева, який, перебуваючи в Ост-Індії, убив чотирьох чоловік на дуелі. Пан де Грассен перед тим приходив уже тричі. Шарль холодно вислухав його, потім, не зрозумівши як слід, у чому річ, відповів.

– Справи мого батька – не моє діло. Я вам вдячний, пане, за ті турботи, які ви побажали взяти на себе і з яких мені не доведеться скористатися. Я не для того в поті чола заробив близько двох мільйонів, щоб кинути їх кредиторам мого батька.

– А що, коли вашого батька через кілька днів оголосять банкрутом?

– Пане, через кілька днів я зватимуся графом д’Обріон. Ви добре розумієте, що мене це ніяк не обходитиме. До того ж ви краще, ніж я, знаєте: якщо у людини сто тисяч ліврів ренти, її батька ніколи не оголосять банкрутом, – додав він, ввічливо виставляючи добродія де Грассена за двері.

На початку серпня того ж року Ежені сиділа на дерев’яній лавочці, де кузен колись клявся їй у вічному коханні і де вона тепер снідала в добру погоду. Цього свіжого, радісного ранку бідна дівчина перебирала в пам’яті значні й дрібні події свого кохання і ті нещастя, які сталися згодом. Сонце освітлювало мальовничу частину стіни, потріскану, напівзруйновану, яку примхлива спадкоємиця заборонила чіпати, хоч

Корнуайє часто повторював дружині, що якогось чудового дня ця стіна когось привалить. Зненацька постукав листоноша і подав пані Корнуайє листа.

– Мадмуазель, лист! – вигукнула Нанон, прийшовши в садок.

Вона віддала його хазяйці, кажучи:

– Чи не той, якого ви чекаєте?

Ці слова пролунали в серці Ежені так само голосно, як вони насправді пролунали в стінах двору і в садку.

– Париж!.. Це від нього! Він повернувся.

Ежені зблідла і якусь мить не розкривала листа. Вона так хвилювалася, що не мала сили розпечатати і прочитати його. Дебела Нанон стояла, взявшись у боки, і радість на її смаглявому обличчі, здавалося, пробивалась, як дим крізь розколини скелі.

– Читайте ж, мадмуазель...

– Ах, Нанон, чом він повертається в Париж, коли він поїхав через Сомюр?

– Читайте, взнаєте.

Тремтячи, Ежені розпечатала листа. З нього випав чек на банківську контору пані де Грассен і Коре в Сомюрі. Нанон підняла його.

"Люба кузино..."

"Я для нього більше не Ежені", – подумала вона, і серце їй стислося.

"Ви…"

"Він казав мені – "ти"!"

Вона схрестила руки, не наважуючись читати далі, і на очі їй набігли сльози.

– Він умер? – спитала Нанон.

– Тоді б він не написав, – сказала Ежені.

Вона прочитала весь лист. Ось він:

"Люба кузино, ви, я гадаю, будете задоволені, дізнавшись про успіх моїх починань. Ви принесли мені щастя, я повернувся багатим, і я виконав поради дядечка; про смерть його і про смерть тітоньки я щойно дізнався від пана де Грассена. Смерть наших батьків річ природна, і ми повинні заступити їхнє місце. Сподіваюсь, ви вже втішилися. Ніщо не може опиратися часу, і я це відчуваю на собі. Так, люба кузино, на моє нещастя, пора ілюзій минула. Що поробиш? Подорожуючи по багатьох країнах, я думав про життя. Від'їжджаючи, я був дитиною, а повернувся дорослою людиною. Нині я думаю про безліч речей, про які я й гадки не мав колись. Ви вільні, кузино, я теж іще вільний; ніщо, здавалося б, не перешкоджає здійсненню наших юнацьких планів; але я маю надто відверту вдачу, щоб приховувати від вас стан моїх справ. Я не забув, що не належу собі: я завжди в роки довгих мандрів згадував дерев'яну лавочку…"

Ежені скочила з місця, ніби під нею був жар, і сіла на сходи, що вели у двір.

"… дерев'яну лавочку, де ми клялися вічно кохати одне одного; коридор, сіру залу, мою кімнату в мансарді і ніч, коли ви своєю ніжною увагою полегшили моє майбутнє. Так, ці спогади підтримували мою

мужність, і я казав собі, що і ви все ще думаєте про мене, як я часто думав про вас в умовлену годину. Ви дивилися на хмари о дев’ятій годині? Дивилися, правда? І я не хочу зраджувати святої для мене дружби; ні, я не можу вас обманювати. Зараз йдеться про таку можливість для мене, яка відповідає всім моїм уявленням про шлюб. Кохання в шлюбі – це химера. Мій досвід зараз підказує мені, що треба підкорятися всім суспільним законам і, одружуючись, додержувати всіх умов, яких вимагає світ. А між нами передусім лежить різниця в літах, яка, можливо, помітніше позначилася б на вашому майбутньому, ніж на моєму. Я не говоритиму ні про вашу освіту, ні про ваші звички, які не мають нічого спільного з паризьким життям і, звісно, не відповідали б моїм дальшим намірам. У мої плани входить жити відкритим домом, приймати багато гостей, а ви, як я пригадую, любите життя тихе і спокійне. Ні, я буду ще відвертішим і обираю вас суддею мого становища; вам належить знати його, і ви маєте право судити. Тепер у мене вісімдесят тисяч ліврів ренти. Це багатство дає мені змогу поріднитися з родиною д’Обріон, спадкоємиця якої, молода дев’ятнадцятирічна особа, з одруженням приносить мені своє ім’я, титул, звання камер-юнкера двору його величності і винятково блискуче становище в світі. Признаюся вам, люба кузино, що я анітрішечки не закоханий у панну д’Обріон, але шлюбом з нею я забезпечую своїм дітям суспільне становище, переваги якого будуть з часом незрівнянними, – монархічні ідеї дедалі більше входять в силу. Отже, через деякий час мій син, ставши маркізом д’Обріон, маючи майорат із сорока тисячами ліврів прибутку, зможе дістати таку державну посаду, яку схоче обрати. Ми маємо зобов’язання перед нашими дітьми. Ви бачите, кузино, як щиро я розкриваю перед вами своє серце, свої надії і грошові справи. Можливо, ви, з свого боку, забули про наші дитинні почуття після семи літ розлуки, та я не забув ні вашої поблажливості, ні своїх слів, – я пригадую їх усі, навіть необачливі, про які юнак, менш сумлінний, ніж я, не з таким юним і чесним серцем, навіть і не згадав би. Говорячи вам, що я думаю тільки про шлюб, який відповідає світським умовам, і що я ще не забув про наше дитяче кохання, я тим самим цілком віддаюся на вашу волю, вважаючи вас володаркою моєї долі, і запевняю, що коли треба зректися честолюбних

задумів, я охоче задовольнюся простим і чистим щастям, зворушливий образ якого ви мені відкрили..."

– Тан-та-та... Тан-та-та... Тінн-та-та-та-тун! Тун-та-ті... Тін-та-та... – наспівував Шарль Гранде на мотив "Non piu andrai"[29], підписуючись:

"Відданий вам кузен Шарль"

– Грім і блискавка! Це означає дотримувати правил пристойності,– сказав він собі.

Потім відшукав чек і додав таке:

"P. S. Додаю до свого листа чек на банківську контору де Грассена на вісім тисяч франків на ваше ім’я; він підлягає оплаті золотом, це проценти й сума, яку ви були такі ласкаві мені позичити. Я чекаю, коли з Бордо прибуде скриня, в якій міститься кілька речей, що їх, з вашого дозволу, я подарую вам як свідчення моєї безмірної вдячності. Можете переслати мій несесер диліжансом в особняк д’Обріон, вулиця Іллерен-Бертен".

– Диліжансом! – мовила Ежені.– Річ, за яку я тисячу разів віддала б життя!

Страшна і цілковита катастрофа! Корабель ішов на дно, не лишаючи ні каната, ні дошки на неозорому океані надій. Бачачи себе покинутими, деякі жінки вириває коханого з обіймів суперниці, вбивають її і тікають на край світу, на ешафот чи в домовину. Це, безперечно, прекрасно; рушійною силою цього злочину є велична пристрасть, що користується повагою людського правосуддя. Інші жінки схиляють голову і мовчки страждають: вони живуть, гаснучи й скорившись долі, плачучи й прощаючи, молячись і згадуючи свою любов до останнього подиху. Ця любов – істинна, любов ангельська, горда; вона живе власним стражданням і від нього вмирає. Таке було почуття Ежені, коли вона

прочитала цього жахливого листа. Вона звела очі до неба, думаючи про останні слова матері, що, як буває іноді з умираючими, передбачала їхнє майбутнє. Потім Ежені, згадуючи цю пророчу смерть і життя, одним поглядом зміряла всю свою долю. Їй лишалось тільки розправити крила, полинути в небо і жити в молитві до дня свого визволення.

– Мати мала рацію, – мовила вона, плачучи. – Страждати і вмерти…

Повільною ходою перейшла вона з садка в залу. Всупереч звичці не пішла коридором; але про кузена їй знову нагадала стара сіра зала, де на каміні стояло блюдце, що ним вона завжди користувалася вранці за сніданком, а також старовинна севрська цукорниця. Цей ранок мав стати для неї урочистим і багатим на події. Нанон доповіла, що її хоче бачити парафіяльний священик. Цей священик, родич Крюшо, був прибічником голови де Бонфона. Кілька днів тому старий абат умовив його поговорити з мадмуазель Гранде в чисто релігійному дусі про те, що вона повинна одружитися. Побачивши свого пастиря, Ежені подумала, що він прийшов по тисячу франків, які вона щомісяця давала для бідних, і послала Нанон по гроші, але священик, усміхнувшись, мовив:

– Сьогодні, мадмуазель, я прийшов поговорити з вами про одну бідну дівчину, якою цікавиться весь Сомюр і яка, за браком милосердя до себе самої, живе не по-християнському.

– О Боже! Пане кюре, ви застали мене саме в ту мить, коли я неспроможна думати про ближнього, я зайнята тільки собою. Я дуже нещасна і не маю іншого захистку, крім церкви; її лоно досить просторе і може вмістити всі наші скорботи, а добрих почуттів у неї вдосталь, і ми можемо черпати їх, не боячись, що їх не стане…

– Так от, дбаючи про цю дівчину, ми подбаємо про вас. Послухайте! Якщо ви хочете вічного спасіння, перед вами тільки два шляхи: або покинути світ, або підкорятися його законам; виконувати своє земне чи небесне призначення.

– Ох! Ваш голос звертається до мене в ту мить, коли я прагнула почути інший голос. Так, це Бог вас привів сюди, пане. Я попрощаюсь із світом і житиму тільки для Бога, одна, в мовчанні й самотині.

– Доню моя, треба добре подумати над цим жорстоким рішенням. Одруження – це життя, а покривало черниці – це смерть.

– Гаразд, смерть, швидше смерть, пане кюре! – поквапливо мовила Ежені.

– Смерть? Але ж у вас великі обов’язки перед суспільством. Хіба ви не мати для бідних, яким даєте одяг, дрова взимку і роботу влітку? Ваше велике багатство – це позичка, яку треба повернути, і ви її так благочестиво прийняли. Поховати себе в монастирі було б егоїзмом, а лишатися старою панною ви не повинні. Насамперед чи змогли б ви самі управляти своїм величезним багатством? Ви можете його втратити. У вас зразу ж виникне безліч судових процесів, і ви заплутаєтесь у безвихідних труднощах. Вірте вашому пастирю: чоловік для вас буде корисний, ви повинні зберегти все, що дав вам Бог. Я розмовляю з вами, як з улюбленою ягницею. Любов ваша до Бога надто щира, щоб ви не змогли врятуватися, живучи в світі, де ви – одна з найчудовіших його окрас і де ви подаєте приклад святого життя.

У цю мить доповіли про пані де Грассен. Її привели сюди помста і великий розпач.

– Мадмуазель… – почала вона. – Ах, тут пан кюре… Мовчу. Я збиралася говорити з вами про справи, але, бачу, у вас важлива розмова.

– Пані,– сказав кюре, – я поступаюся вам місцем.

– О пане кюре, – сказала Ежені,– повертайтесь за кілька хвилин, ваша підтримка мені зараз дуже потрібна.

– Так, бідна моя дитино, – мовила пані де Грассен.

– Що ви хочете цим сказати? – спитала мадмуазель Гранде.

– Хіба ж я не знаю, що повернувся ваш кузен і що він одружується з мадмуазель д’Обріон… Від жіночого ока ніщо не сховається.

Ежені зашарілася і деякий час мовчала; але вона поклала собі надалі триматися байдуже, як це добре вмів робити її батько.

– Ну що ж, пані,– іронічно відповіла вона, – у мене, мабуть, не метке жіноче око, я вас не розумію. Кажіть, кажіть у присутності пана кюре, ви ж знаєте – він мій наставник.

– Гаразд, мадмуазель, ось що пише мені де Грассен. Читайте.

Ежені почала читати:

"Люба моя дружино, Шарль Гранде повернувся з Ост-Індії; він уже місяць у Парижі…"

"Місяць!" – повторила подумки Ежені; і рука їй опустилася.

По паузі вона читала далі:

"…Мені двічі довелося марно чекати, перш ніж я зміг домогтися прийому у цього майбутнього графа д’Обріон. Хоч про його одруження говорить увесь Париж і оголошення про шлюб уже відбулося…"

"Отже, він писав мені, коли…" – подумала Ежені.

Вона не кинула листа, не скрикнула, як зробила б парижанка: "Негідник!" Та зневага, хоч і не висловлена, від цього не була меншою.

"… до весілля ще далеко: маркіз д’Обріон не віддасть дочку за сина банкрута. Я прийшов розповісти Шарлеві, яких турбот мені та його дядькові коштували справи його батька і якими спритними маневрами ми досі заспокоювали кредиторів. Цей нахабний молодик не посоромився відповісти мені, який п’ять років день у день боронив його інтереси, його честь, що батькові справи його не обходять! Повірений мав би право вимагати від нього тисяч тридцять чи сорок винагороди, – один процент від суми боргу. Але постривай, – борг кредиторам цілком законно становить мільйон двісті тисяч франків, і я зроблю так, що його батька оголосять банкрутом. Я вплутався у цю справу, покладаючись на слово старого крокодила Гранде, і я дав обіцянки від імені цієї родини. Якщо пан граф д’Обріон мало дбає про свою честь, то моя честь для мене щось важить. Кредиторам поясню, в якому становищі я опинився. Однак я надто шаную мадмуазель Ежені, з якою ми думали в кращі часи породичатися, і не хочу почати діяти раніше, ніж ти поговориш з нею про все це…"

Тут Ежені холодно віддала листа, не дочитавши його.

– Дякую, – сказала вона пані де Грассен, – побачимо…

– У вас зараз голос точнісінько, як у вашого покійного батька, – зауважила пані де Грассен.

– Пані, нам належить з вас вісім тисяч сто франків золотом, – нагадала їй Нанон.

– Цілком справедливо, будьте ласкаві піти зі мною, пані Корнуайє.

– Пане кюре, – мовила Ежені з благородним самовладанням, породженим думкою, яку вона збиралася висловити, – чи було б це гріхом – лишатися по шлюбі у стані дівоцтва?

– Це питання совісті, розв’язання якого мені невідоме. Якщо ви хочете знати, що думає про це славетний Санчес у короткому викладі його трактату "De matrimonio"[30], я зможу завтра вам це сказати.

Кюре пішов. Мадмуазель Гранде зачинилася в кабінеті свого батька і весь день пробула там на самоті, не захотівши спуститися до обіду, незважаючи на благання Нанон. Вона вийшла аж увечері, коли зібралися звичні члени її гуртка. Ніколи зала Гранде не була так переповнена, як цього вечора. Новина про повернення і безглузду зраду Шарля рознеслася по всьому місту. Та цікавість відвідувачів не була задоволена. Ежені приготувалася до цього, і на її спокійному обличчі не відбилося жодне з тих жорстоких переживань, які їй краяли душу. Вона зуміла з усмішкою відповісти тим, хто сумним поглядом чи словом хотів висловити їй співчуття. Одне слово, своє горе вона зуміла приховати удаваною чемністю. Близько дев’ятої години гра скінчилася, гравці розплачувались, обговорювали останні ходи вісту і приєднувались до кола співрозмовників. Коли присутні підвелися, щоб попрощатися, настала несподівана розв’язка, яка прогриміла на весь Сомюр, а звідти рознеслася по всій окрузі і чотирьох сусідніх префектурах.

– Зостаньтесь, пане голово, – сказала Ежені панові де Бонфону, побачивши, що він узяв свою паличку.

Почувши ці слова, усі без винятку застигли від подиву і хвилювання. Голова зблід і змушений був сісти.

– Голові – мільйони, – сказала мадмуазель де Грібокур.

– Ясно, голова де Бонфон одружується з мадмуазель Гранде, – скрикнула пані д’Орсонваль.

– Це найкращий хід за всю гру, – промовив абат.

– Великий шлем, – додав нотар.

Кожний докинув своє гостре слово, свій каламбур; всі вони бачили спадкоємицю піднесеною на своїх мільйонах, ніби на п’єдесталі. Драма, що почалася дев’ять років тому, наближалася до кінця. Перед усім Сомюром сказати голові зостатися – хіба це не означало заявити, що вона обрала його своїм чоловіком? У маленьких містах правил пристойності додержують настільки суворо, що таке порушення їх дорівнює найурочистішій обіцянці.

– Пане голово, – сказала йому Ежені зворушено, коли вони лишилися самі.– Я знаю, що вам подобається в мені. Заприсягніться, що залишите мене вільною на все життя, що ніколи не нагадуватимете мені про жодне з тих прав, які вам дає одруження щодо мене, і моя рука належить вам. О, я ще не все сказала, – вела вона далі, побачивши, що він стає навколішки. – Я не повинна вводити вас в оману, пане. В своєму серці я ношу невгасиме почуття. Дружба – ось єдине, чого може сподіватися від мене чоловік: я не хочу ні образити його, ні діяти всупереч велінням мого серця. Однак моя рука і моє багатство дістанеться вам тільки ціною величезної послуги.

– Я готовий на все, – сказав голова.

– Ось півтора мільйони франків, пане голово, – мовила Ежені, дістаючи сховану на грудях квитанцію на сто акцій французького державного банку, – їдьте в Париж, не завтра, не в цю ніч, а негайно. Підіть до пана де Грассена, візьміть у нього імена всіх кредиторів мого дядька, зберіть їх, сплатіть усі борги, які після нього лишилися, капітал і проценти на нього з розрахунку п’ять річних за весь час від дня видачі зобов’язання до дня сплати, потім, будь ласка, візьміть нотаріальну розписку по формі. Ви судовий службовець, я тільки вам довіряюся в цій справі. Ви людина чесна, порядна; покладаючись на ваше слово, я збираюсь пройти крізь усі небезпеки життя під захистом вашого імені. Ми будемо вибачливі одне до одного. Ми знайомі так давно, ми майже родичі,– ви не схочете зробити мене нещасливою.

Голова впав до ніг багатої спадкоємиці, тремтячи від радості й хвилювання.

– Я буду вашим рабом! – сказав він.

– Отримавши розписку, пане, – вела далі Ежені, кидаючи на нього холодний погляд, – ви віднесете її разом з усіма документами моєму кузену Гранде і передасте йому оцей лист. А коли повернетесь, я дотримаю свого слова.

Голова Крюшо зрозумів, що своїм щастям він завдячує скривдженому коханню, і поспішив якнайшвидше виконати накази мадмуазель Гранде, щоб закохані не помирилися.

Коли пан де Бонфон пішов, Ежені впала в крісло і заридала. Все було скінчено.

Голова виїхав поштовим диліжансом і на другий день увечері прибув до Парижа. Вранці він був уже у де Грассена. Чиновник зібрав кредиторів у конторі нотаря, де зберігалися боргові зобов’язання; вони прийшли всі, як один. Хоч це й були кредитори, треба віддати їм належне: вони були точні. Голова де Бонфон від імені мадмуазель Гранде сплатив їм належний капітал з процентами. Сплата процентів була однією з найдивовижніших подій у паризькому торговельному житті того часу. Коли розписку було нотаріально засвідчено і де Грассен отримав за клопоти призначені йому Ежені п’ятдесят тисяч франків, голова подався до особняка д’Обріонів і застав там Шарля, коли той повертався до своїх покоїв, пригнічений розмовою з тестем. Старий маркіз заявив, що його дочка належатиме Шарлю тільки тоді, коли вимоги всіх кредиторів Гійома будуть задоволені.

Передусім голова передав йому такого листа:

"Кузене, пан голова де Бонфон взявся передати вам розписку про сплату всіх боргів мого дядечка, а також розписку, якою я потверджую, що ці суми я одержала від вас. До мене дійшли слухи про оголошення банкрутства. Я подумала, що син банкрута, мабуть, не зміг би одружитися з мадмуазель д'Обріон. Так, кузене, ваші міркування про мій розум і мої манери цілком справедливі: в мене справді немає нічого світського, мені незнайомі ні розрахунки, ні мораль світу, і я не змогла б дати вам тих утіх, які ви там прагнете знайти. Будьте щасливі, відповідно до тих світських умов, яким ви приносите в жертву наше перше кохання. Щоб зробити ваше щастя повним, я не можу вам нічого більше запропонувати, крім честі вашого батька. Прощайте, вашим вірним другом завжди лишатиметься ваша кузина

Ежені"

Голова усміхнувся, почувши вигук, якого не міг стримати цей честолюбець, дістався документ в оригіналі.

– Ми можемо сповістити одне одному про наші одруження, – сказав він Шарлю.

– Ага! Ви одружуєтеся з Ежені? Ну що ж, я дуже радий, вона добра дівчина. Але, – вів далі він, раптом вражений приголомшливою думкою. – Виходить, вона багата?

– Чотири дні тому, – відповів голова насмішкувато, – у неї було близько дев'ятнадцяти мільйонів, а тепер тільки сімнадцять.

Шарль розгублено дивився на голову:

– Сімнадцять… міль…

– Сімнадцять мільйонів, так, пане. Одружуючись, я і мадмуазель Гранде матимемо разом сімсот п'ятдесят тисяч ліврів ренти.

– Любий кузене, – сказав Шарль, трохи отямившись, – ми зможемо підтримувати один одного.

– Згоден, – сказав голова. – Ось, крім того, скринька, яку мені доручено передати вам, – додав він, ставлячи на стіл скриньку, в якій був несесер.

– Любий друже, – сказала маркіза д’Обріон, входячи і не звертаючи уваги на Крюшо. – Нехай вас не турбує те, що вам щойно казав бідолаха д’Обріон. Його збила з пантелику герцогиня де Шольє. Повторюю, ніщо не перешкоджатиме вашому одруженню…

– Ніщо, пані,– відповів Шарль. – Три мільйони старих боргів мого батька вчора сплачено.

– Грішми? – спитала вона.

– Повністю, капітал з процентами, і я подбаю про те, щоб його пам’ять було реабілітовано.

– Що за дурниця? – вигукнула теща. – Хто це? – спитала вона свого зятя пошепки, помітивши Крюшо.

– Мій повірений, – відповів він стиха.

Маркіза зневажливо кивнула панові де Бонфону і вийшла.

– Ми вже починаємо підтримувати один одного, – сказав голова, беручи свого капелюха. – Прощавайте, кузене.

"Він сміється з мене, ця сомюрська мавпа. Так хочеться всадити йому шість дюймів сталі в черево".

Голова пішов.

За три дні пан голова де Бонфон, повернувшись до Сомюра, оголосив про своє одруження з Ежені. Через шість місяців його було призначено членом королівської судової палати в Анжері. Перед від'їздом із Сомюра Ежені віддала переплавити золоті речі, що так довго були дорогими її серцю, і разом з вісьмома тисячами франків свого кузена пожертвувала їх на золоту дароносицю для парафіяльної церкви, в якій вона стільки молилася за нього! Відтоді вона поділяла свій час між Анжером і Сомюром. Чоловік її, що довів свою відданість за важливих політичних обставин, став головою палати, а через кілька років – старшим головою. Він нетерпляче чекав загальних перевиборів, щоб дістати місце в палаті депутатів. Він уже мріяв, що стане пером, і тоді…

– Тоді сам король буде йому рідня, – казала Нанон, дебела Нанон, пані Корнуайє, сомюрська городянка, почувши від своєї хазяйки про майбутнє високе становище.

Однак пану голові де Бонфону (він нарешті скасував батьківське прізвище Крюшо) не судилося здійснити жодного з своїх честолюбних намірів. Він помер через вісім днів після того, як його обрали депутатом від Сомюра. Бог, котрий усе бачить і ніколи не карає несправедливо, покарав його, безперечно, за його розрахунки і за ту спритність у юридичних справах, з якою він склав accurante[31] Крюшо свою шлюбну угоду, згідно з якою подружжя віддавали одне одному, "в разі, коли не буде дітей, у повну власність усю сукупність свого майна, рухомого і нерухомого, нічого не виключаючи й не виділяючи, уникаючи навіть формального опису, причому відсутність вищезгаданого опису не може служити приводом для відведення їх спадкоємців або осіб причетних, з огляду на те, що вищезазначене віддання у власність…" і т.ін.

Це застереження робить зрозумілою глибоку і постійну повагу голови до волі й самотності пані де Бонфон. Дами ставили пана старшого голову за приклад найделікатнішої людини, шкодували його і часто

засуджували скорботу і пристрасть Ежені, але так, як вони вміють засуджувати жінку, – з найжорстокішою обережністю.

– Мабуть, пані де Бонфон дуже хвора, що лишає чоловіка самого. Бідненька! Чи скоро ж вона видужає? Що ж у неї таке, гастрит чи, може, рак? Чому вона не звернеться до лікарів? Останнім часом вона аж пожовкла; їй слід було б порадитися з найкращими паризькими лікарями. Як може вона не хотіти дитини? Кажуть, вона дуже любить чоловіка. І при його становищі не дати йому спадкоємця?! Знаєте, це просто жахливо! А якщо це тільки примха, то вона заслуговує всілякого осуду. Бідний голова!

Обдарована тонкою чутливістю, властивою самотній людині, завдяки постійним роздумам та спостережливості, Ежені, яку нещастя і досвід останніх років навчили все відгадувати, знала, що голова жадав її смерті, щоб стати власником величезного багатства, збільшеного ще й спадщиною дядька-нотаря та дядька-абата, котрих Богові заманулося покликати до себе. Бідна затворниця жаліла пана де Бонфона. Провидіння помстилося за неї на чоловікові, який через свої розрахунки ганебно байдуже ставився до неї; він вважав, що найпевніша гарантія збереження багатства – потурання безнадійній пристрасті Ежені. Дати життя дитині – чи не означало це вбити надії егоїзму, радощі марнолюбства, які плекав голова? І Бог кинув купи золота своїй байдужій до золота полонянці, яка прагнула до неба і жила, благочестива й добра, святими думками, потай не перестаючи допомагати нещасним.

Пані де Бонфон овдовіла в тридцять шість років, маючи вісімсот тисяч ліврів ренти. Вона була ще гарна, але так, як буває гарною жінка під сорок років. Обличчя в неї – біле, свіже, спокійне. Голос м’який і стриманий, манери прості. В ній – усі шляхетні риси страждання, вся святість людини, яка не забруднила своєї душі, стикаючись із світом, а водночас і сухість старої діви та дріб’язкові звички замкненого провінційного життя. Незважаючи на свої вісімсот тисяч ліврів ренти, вона живе так, як жила колись бідна Ежені Гранде, запалюючи вогонь у своїй кімнаті тільки в ті дні, в які її батько дозволяв запалювати камін у

залі, і перестає топити відповідно до правил, котрі були в дні її молодості. Вона завжди одягнена так, як одягалася її мати. Сомюрський будинок, без сонця, без тепла, завжди в затінку, оповитий смутком, – такий прообраз її життя. Вона старанно збирає свої прибутки і, мабуть, могла б здатися дріб’язково ощадливою, коли б не спростовувала лихослів’я благородним використанням свого багатства. Засновувані нею богоугодні доброчинні заклади, притулок для старих і християнські школи для дітей, багата публічна бібліотека щороку свідчать проти скнарості, в якій її дехто звинувачує. Сомюрські церкви завдячують їй численними оздобами.

Пані де Бонфон, яку жартома звуть мадмуазель, викликає у всіх благоговійну пошану. Це благородне серце, яке билося тільки для найніжніших почуттів, змушене було, однак, підкоритися розрахункам людської корисливості. Грошам судилося забарвити своїми холодними тонами це небесне життя і заронити недовіру до почуттів у жінки, яка вся була – почуття.

– Тільки ти мене любиш, – казала вона, звертаючись до Нанон.

Рука цієї жінки гоїть таємні рани всіх сімей. Ежені прямує до неба, оточена безліччю добрих справ. Перед величчю її душі зникають недостатність її освіти і звички першої пори життя. Така історія цієї жінки – жінки не від світу серед світу, створеної, щоб бути дружиною й матір’ю у всій величі, але позбавленої чоловіка, дітей, родини.

Кілька днів тому пішли чутки про її нове одруження. Сомюрці зайняті нею та паном маркізом де Фруафоном, родина якого починає облогу багатої вдови, як колись родина Крюшо. Кажуть, що Нанон і Корнуайє тримають руку за маркіза; та це зовсім не відповідає дійсності. Ні дебела Нанон, ні Корнуайє не мають стільки розуму, щоб збагнути розбещеність світу.

Париж, вересень 1833 р.

Примітки

1

На відміну від багатьох інших романів, які письменник створював протягом тривалого часу, частинами, то відходячи від роботи над ними через інші задуми, то повертаючись до них знову, роман "Ежені Гранде" вилився у нього відразу. У вересні 1833 р. початок роману був надрукований у журналі "Ероп літтерер", а в грудні він вийшов уже окремою книгою в першому виданні "Сцен провінційного життя". Роман мав великий успіх у читачів. Першим його російським перекладачем був Ф.М.Достоєвський.

2

Марія (якій присвячено роман) – особа біографам Бальзака не відома. Перший збирач Бальзакових рукописів і листів Шарль де Лованжуль свідчить, що в одному з вересневих листів 1833 р. Бальзак писав сестрі: "Я став батьком – ось таємниця, про яку мені хочеться сповістити тобі – і мені належить дуже миле створіння, надзвичайно наївне, вона впала до мене, мов квітка з неба, приходить до мене потай, не вимагаючи ні листування, ні турбот про себе, і каже: "Кохай мене рік, а я кохатиму тебе все життя". Ніяких подробиць цього епізоду з інтимного життя Бальзака не збереглось, і наведені рядки листа були викреслені редакторами першого видання листів Бальзака (тобто Е.Ганською). Як видно з присвяти, образ Марії дав Бальзакові деякі риси для створення образу Ежені Гранде.

3

Гарне джерело (латин.).

4

Талейран Шарль (1754–1838) – французький дипломат, відомий своїм інтриганством та політичною безпринципністю.

5

Музичний термін: поступове наростання звуку (іт.).

6

"Методична енциклопедія" – популярний енциклопедичний словник, що видавався у Франції наприкінці XVIII ст. і на початку XIX ст.

7

"Монітор" (або "Всесвітній вісник") – урядова французька газета, що виходила з 1799 до 1869 р.

8

Уестолл Річард (1765–1836) – англійський художник, ілюстратор численних видань англійських класиків.

9

Фіндени, Вільям та Едуард – англійські художники XIX ст., ілюстратори багатьох видань англійської художньої літератури.

10

Чантрі Френсіс (1782–1841) – англійський скульптор, який створив, зокрема, бюст Байрона.

11

Фоблаз – головний герой авантюрно-еротичного роману французького письменника Луве де Кувре (1760–1797) "Любовні пригоди кавалера де Фоблаза" (вид. в 1787–1790 рр.).

12

"Небезпечні зв’язки" – роман французького письменника Шодерло де Лакло (1741–1803), в якому показано розклад аристократичного суспільства напередодні Великої французької революції (вид. в 1782 р.).

13

Тут: дуже швидко (іт.).

14

Фідіїв Юпітер – славнозвісна статуя бога Зевса, створена великим давньогрецьким скульптором Фідієм (бл. 500–431 рр. до н.е.). У римлян Зевс звався Юпітером.

15

Шапталь Жан Антуан (1756–1832) – відомий у свій час французький хімік.

16

Мане-Текел-Фарес – за біблійним сказанням, ці слова були написані невидимою рукою на стіні зали, де бенкетував вавілонський цар Валтасар (VI ст. до н.е.), і провіщали йому загибель. Пророцтво це говорить: "Розрахований, зважений і розділений".

17

Усіма правдами і неправдами (латин.).

18

Собака Алківіада. – Натяк на давньогрецького безпринципного політичного діяча і стратега афінянина Алківіада (451–404 ст. до н.е.), який, за Словами Плутарха, наказав відрубати хвоста своєму улюбленому собаці, щоб дати привід співгромадянам говорити саме про це, а не про інші його вчинки, що заслуговують на більший осуд.

19

Бентам Ієремія (1748–1832) – англійський філософ, апологет капіталізму і необмеженої підприємницької (аж до прямого грабунку) свободи капіталістів.

20

Тут: частково виконуючого обов’язки сторожа (латин.).

21

Ост-Індія (Східна Індія) – загальна історична назва Індостану, Індокитаю та Індонезії, де вже з XVII ст. існувало багато пайових торговельних компаній, що належали Голландії, Англії і Франції; за їхньою допомогою названі держави проводили колоніальну політику і грабували місцеві багатства.

22

"Прийдіть, уклонімося!" – початкові слова молитви (латин.).

23

…Марата, кинутого на смітник… – Один із найвизначніших учасників Великої французької революції Жан Поль Марат (1743–1793) був урочисто похований у Пантеоні (паризькому храмі, перетвореному під час революції на усипальницю великих людей Франції), але після термідоріанського перевороту його прах забрали з Пантеону.

24

Лафонтен Август (1759–1831) – німецький письменник.

25

Боссюе Жак Бенінь (1627–1704) – французький єпископ, ідеолог абсолютизму.

26

Атріди – давньогрецький рід, над яким, за переказами, тяжіло прокляття, що спричинило численні трагедії та злочини членів цього роду.

27

Будь-яким способом (латин.).

28

Капталь – середньовічний феодальний титул, поширений у південно-західній Франції.

29

Початкові слова модної тоді опери (іт.).

30

"Про одруження" (латин.).

31

З допомогою (латин.).